

БОРИС ФІНКЕЛЬШТЕЙН

**МИНАЮТЬ ДНІ,
МИНАЮТЬ НОЧІ...**

БОРИС ФІНКЕЛЬШТЕЙН

МИНАЮТЬ ДНІ,
МИНАЮТЬ НОЧІ...

ОПОВІДАННЯ

*Переклад
з російської*

Київ

реформа

ББК 84.4Укр

Ф59

У цій книзі зібрані спостереження автора за реальними життєвими ситуаціями, викладені в художній формі. Письменник не оцінює ці ситуації з погляду здорового глузду, моралі чи розуміння добра і зла, але надає право зробити це читачеві. Життєвість оповідань видно зразу, тільки-но починаєш читати книгу. Біографія письменника — підтвердження цьому, вона багатоманітна й багатобарвна, Борисові Фінкельштейну є про що розповісти читачеві.

ISBN 978-966-281-045-5

© Фінкельштейн Б.Г., 2015

© Журнал «Радуга», 2015

Минають дні, минають ночі,
Минає літо, шелестить
Пожовкле листя, гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить,
І все заснуло, і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь...

Тарас Шевченко

Феномен «життєвої» прози

Для тих, хто уважно стежить за сучасним літпроцесом в Україні, з'ява в ньому прозаїка Бориса Фінкельштейна стала до певної міри несподіванкою. Адже письменник «стартував» у далеко не молодому віці, коли людина, як правило, вже зреалізовує себе в іншій сфері діяльності. Тим цікавіше спостерігати за такою прозою: її покликала до життя не молодечо-викличне бажання сказати власне слово в літературі, а прагнення автора поділитися досвідом спілкування з цим непростим світом у формі переважно автобіографічного оповідання.

Проза Б. Фінкельштейна примітна передовсім тим, що вона дивовижно балансує на грані правди життєвої і правди художньої. Зовні його оповідання створюють враження переказаних реальних подій, у них багато посилань на конкретні дати, імена (інколи достовірні, інколи змінені), помітні суспільні явища. І все-таки це справдешня художня проза з усіма її канонічними атрибутами. Потрапляючи в силове поле магії тексту, перестаєш помічати, що перед тобою — шматки чужої біографії. Викладені письменником історії стають також частиною і твоїх, читачевих, ремінісценцій і переживань, болей і роздумів, тривог і радощів. Розчиняєшся в їхньому щемкому літеплі — й ніби сам долучаєшся до карколомних перипетій у долях героїв, ідеш з ними їхніми стежками, передумуєш з ними їхні думи.

Мабуть, для продуктивної «роботи» художнього тексту далеко не останньою річчю є саме те, якою мірою його реципієнт прикладає матрицю авторового мислення до своєї особистої. У Б. Фінкельштейна зазначена міра має дуже високий коефіцієнт. Хто не вірить, нехай прочитає бодай кілька оповідань із пропонованої книжки — скажімо, «Мамба — дочка вождя», «Ляля, або Циганське заклиття», «В умовах пустелі», «Жінка як найнебезпечніша іграшка», «Сорок літ по тому»...

Витворюється своєрідний феномен: література подібного типу, з одного боку, твердо стоїть обома ногами на реальному ґрунті довколишньої дійсності, що її відчуваєш разом з письменником кожною клітиною єства, а з боку другого — підноситься над буденністю, перестає бути напряму залежною від неї, навіть більше — витворює з буденності вищу якість, яка належить уже до сфери високого людського духу. Згодьтеся, таке під силу не кожному, хто наважується на розмову з читачем засобами художнього слова.

Тут виникає ще один прецікавий контекст. Останнім часом спостерігаємо доволі поширене у світовій письменницькій практиці явище (називаю імена, що приходять на гадку найперше: від серба Милорада Павича до українця Володимира Лиса), коли читачеві підноситься містифікований літературний продукт. Реалізм відпочиває. Глом художніх текстів і їхньою подієюю канвою є ірреальний вимисел, фантазмагорійний карнавал чи бодай калейдоскоп, відвертий (до всього, практично непояснюваний і непояснений) алогізм пропонованої авторами світобудови. Зледацільий читач мовчки заковтує, критика — імовірно, аби не завдавати собі зайвої мороки — переводить стрілки на вектор «ось бачте, це і є розвиток сучасної постпостмодернної літератури!», продуценти таких текстів тішаються, що їхнє письмо має фанатичний попит у молодозеленого покоління. Аж тут — оповідання Б. Фінкельштейна, котрі увіч мають виграшну позицію проти містифікованих опусів. Виявляється, під пером майстра наше

життя навіть у його звичайнісіньких виявах спроможне привертати увагу, дивувати, хвилювати, примушувати трудитися розум і душу, що, власне, і є найголовнішим покликанням та найпершим завданням художньої літератури.

Отож творчий здобуток Б. Фінкельштейна можна характеризувати ще й як надзвичайно вдалу спробу реабілітації реалістичного письма, вже мало не списаного в найдальші запасники сучасного літпроцесу. А заодно — й реабілітації самого життя, нашої дійсності в рямцях досяжності пам'яті теперішнього й кількох попередніх поколінь. Прозаїк — виразний апологет добродійного начала, що ним Творець наділив кожного із смертних у мить їхнього народження. Через те й малолітній «покидьок суспільства» (Васька-Кайн), і юна циганка Ляля в оточенні свого племені, чия етика й мораль різуче, до повного несприйняття, не вкладаються в понятійні координати «нормальних» міщуків, і легковажна та доступна будь-якому ловеласові «студентка за обміном» Мамба, дочка одного з вождів африканського племені йоруба, — всі вони є невід'ємною частиною виконаного письменником гуртового портрета, а отже, заслуговують перебування на ньому так само, як і персонажі однозначно позитивні. Заслуговують на людську увагу, толеранцію й навіть милосердя. У жодному оповіданні Фінкельштейна ви не знайдете злісно-чорної фарби на адресу жодного героя, нехай навіть він за сукупністю вчинків і думок вартий суворой Господньої і людської кари. Не письменницьке це діло — судити людей. Судити легко — значно важче зрозуміти причину душевних пороків. І спробувати вилікувати їх словом чи бодай поставити правильний діагноз.

Очевидно, немає потреби переповідати сюжетні лінії та зигзаги творів Б. Фінкельштейна: їх треба просто читати. Він — талановитий оповідач з добрим чуттям мови. Точний і майже завжди оптимальний у кількості «будівельного матеріалу» та виразальних засобів. Поважаючи свого читача,

оберігає його від багатослів'я чи спокусливої бароковості синтаксичних конструкцій. Стиль письменника строгий, динамічний, пружний, співмірний з вимогами формування художньої ідеї. Тут доречно пригадати відомий постулат про те, що поняття «талант» завжди передбачає почуття міри.

Борис Фінкельштейн як письменник поки що «підкорив» лише один жанр прози — оповідання. Але спосіб його художницького мислення, помножений на солідний життєвий досвід, дає підстави сподіватися на сходження до нових, вищих вершин. Отож не подивуймося, коли він явить нам себе в повістях чи романах. Вірю — то буде щось надзвичайно цікаве.

*Віктор БАРАНОВ,
письменник, голова Національної
спілки письменників України
(2011–2014 рр.)*

NO LIMITS¹

Пролунав гонг, бій закінчився, і я, насилу переводячи дихання, попрямував у свій кут рингу.

Першість вищих навчальних закладів міста Одеси, мені 17 років, я вчуся на першому курсі інституту зв'язку і виступаю у першій середній вазі. Всього лише три раунди по три хвилини, чого ж я так втомився? Щоправда, це фінал — можливо, тому. Я зняв рукавички й приготувався розмотати бинти на долонях, але цієї миті суддя запросив нас у центр рингу.

Ну ось, програв по очках. Утім, я не дуже засмутився. Беру участь уперше, навіть ще не дорослий за боксерськими поняттями, всього лише першорозрядник. Та й програш не розгромний.

Супротивникові вже двадцять п'ять — він КМС². Встигну ще. Це я так себе втішав, але щось мене бентежило. Я займався боксом із дванадцяти років у ДСШ³, мав великий досвід як спарингових зустрічей у спортивному залі, так і підліткових бійок на перервах і в підворіттях. Тому знав: додати можна завжди. Чого ж не додав? Тут я згадав: у Джека Лондона у повісті про боксера «Лютий звір» було згадано про правила маркіза Куїнсберрі, розроблені ще в

¹ Немає меж (*англ.*).

² Кандидат у майстри спорту.

³ Дитяча спортивна школа.

1867 році. Там бої тривали по двадцять чотири раунди, а ще до того й взагалі без обмеження часу. Та й зараз двобої професіоналів можуть тривати до п'ятнадцяти раундів. А тут видихався за три.

Ці думки обсідали мене, поки приймав душ, переодягався і йшов до себе додому — в напівпідвальчик, де мешкав у далеких родичів, пенсіонерів тітки Цилі і дядька Ілька.

Хоч як дивно, і наступного дня ці думки не полишали мене. Напевно, самолюбство моє було-таки сильно вражене.

На лекції з математики мені раптом спала на думку цікава ідея: а що коли спробувати організувати «довгий» бій і перевірити себе.

Прийшовши на тренування, я звернувся з цією пропозицією до нашого тренера — Григорія Семеновича. Його це чомусь зовсім не здивувало.

«Знаєш, Борю, — відповів він, — до мене періодично звертаються хлопці з такими пропозиціями. Молодь, кров кипить, енергію дівати нікуди. Але не думай, що це легко. Настрій має бути особливий. Удруге вже рідко звертаються. Втім, спробуймо. Розминайся і лізь на ринг. Попрацюєш по одному раунду з усіма хлопцями. Як стомишся — повідомиш. — Він подивився на мене і, розтягуючи слова, додав: — Не напружуйся, постеж за собою».

Я й не напружувався — хлопці були всі свої; та я ж і сам напросився. Постарався взяти більш менш рівний темп, працював на зустрічних ударах у середині рингу, уникав кутів і канатів. І рухався, рухався, часом переходячи в контратаки. Поступово я втягнувся, дихання стало рівномірним, хвилювання минуло, з'явилася зосередженість. Мабуть, це було в чомусь навіть легше, ніж традиційний любительський трираундовий двобій. Там метушишся, скачеш, квапишся себе показати. Напевно, від цього і втомлюєшся. Ні, головне, це те, що ти знаєш: ти

мушиш, ти просто зобов'язаний втомитися, викластися за три раунди. А досить вийти за межі визначених обмежень, порушити правила гри — і все: правила тепер ти встановлюєш сам.

Як цікаво, мені зараз і перерви не особливо потрібні. Я навіть не сідаю в ці хвилинні інтервали між раундами.

Тим часом бій тривав. Хлопці заходили на ринг, боксували, виходили; їх замінювали інші, а я далі спостерігав за своїми відчуттями. «Ну, гаразд, — думав я, — а як довго зможу зберігати цей стан рівноваги»? Навколишній світ ніби розмився, розфокусувався, став нечітким. Проте квадрат рингу, так само як і супротивників, я, навпаки, бачив дуже добре, як через збільшувальне скло. Дивним чином мені здалося, що час змінив свій хід. Це було незвичайним і новим. Де ж межі можливостей?

Так минули півтори години. Швидко якимось минули. Я подивився на великий годинник, що висів на стіні спортзалу, влаштованого у приміщенні колишньої лютеранської церкви (кірхи). «Та не може бути! Вже п'ятнадцять раундів»? Продзвенів гонг. «Зав'язуємо, — сказав тренер. — По домівках».

Отут я й відкрив Закон: «Межі немає». Це прозвучало всередині мене як набат. «Немає межі, та й годі». Тобто вона є, тільки якщо ти знаєш, що вона має бути. А якщо не знаєш, то зовсім інша річ. Учора я за три раунди втомився як собака, а сьогодні — п'ятнадцять простояв, і як скельце. Проходячи повз дзеркальну стінку, де ми відпрацьовували «бій із тінню», я поглянув на себе. «Ага, кілька саден заробив — хлопці старалися на совість. Але в цілому все чудово, не те що вчора».

Про Закон я відтоді не забував. Беріг його як чарівну таємницю і згадував про нього в скрутні хвилини.

Майте на увазі: я вперше, саме зараз, сказав це вголос.

Як виявилось, Закон, принаймні для мене, мав універсальний і всеосяжний характер. Ну, як закон всесвітнього тяжіння, наприклад.

Чи треба тобі засвоїти піврічний технічний курс за конспектом, позиченим у знайомої дівчинки на одну ніч; чи взагалі не поспати кілька ночей із тієї причини, що просто ніколи; чи випити другу склянку «пійла» і не злетіти з котушок, хоча тобі раніше й однієї вистачало. Скрізь він діяв. Великі можливості відкривав Закон, і я користувався ним як міг.

Пам'ятаю цікавий випадок. На одному з тренувань мені невдало «зацідили в око», і воно почало сіпатися. «Тик, — сказав лікар, — кепська штука. Лікувати треба гіпнозом». І виписав направлення.

Старенький гіпнотизер ходив навколо мене і так, і сяк — марно. Але дідок був досвідчений. «Юначе, — сказав він із сильним одеським акцентом, — гіпнозу ви не піддаєтеся, занадто ви зарозумілий. Але, можливо, на вас подіє самогіпноз: собі чого чинити опір? — І додав, хитро примружившись: — Собі треба піддаватися, своїм слабкостям слід потурати. Інакше невроз заробите». І він пояснив, що треба робити.

Увечері мої тітка із дядьком поїхали в гості до дітей, а я влаштував собі сеанс самогіпнозу. Вимкнувши в кімнаті світло, вмотивувався на стілець і став завзято, не моргаючи, дивитися на нікельований чайник, що стояв на підвіконні. На чайник падав слабкий промінь світла від вуличного ліхтаря. Головне було не моргати. Спробуйте — ви мене зрозумієте. Це було неймовірно важко, текли сльози, але я твердо пам'ятав: «Межі немає» — і просидів так шість годин.

Коли родичі повернулися, я відвів погляд від чайника і з деяким зусиллям прийшов до тями. Тик зник і більше не з'являвся.

Непогано це спрацьовувало, й коли треба було перетерпіти сильний біль. Дуже актуально іноді, хоч би з урахуванням того, що новокаїн, як знеболювальне, на мене не діяв, а іншого засобу у безплатній радянській медицині не було. Це тобі й лікування зубів, і апендицит, видалений у двадцять три роки, і дещо інше.

До речі, про апендицит. Наступний випадок сильно похитнув у мене віру у винятковість моїх знань про універсальний Закон.

На той час, а це було в 1978 році, я з неабиякою ревністю займався вже не боксом, а горами. Наша група йшла по Верхній Сванетії.

У складі групи був лікар. І треба ж, саме у нього стався напад гострого апендициту. Піднялася температура, йому ставало дедалі гірше. І він прийняв рішення терміново робити операцію. «А то, — каже, — якщо знепритомнію, ви мене живим не донесете». Ми зупинилися в крихітному селищі, розташованому в трьох старовинних житлових вежах, і позичили у місцевих жителів велике настінне дзеркало.

Хірургічне приладдя у лікаря було з собою. Він мав намір оперувати себе, дивлячись у дзеркало, але шов накласти повинен був хтось із нас. «Мені потрібен той, хто точно не знепритомніє», — промовив він і твердо подивився на мене. Я зрозумів: «Ми однієї крові, він теж знає про Закон». Не вдаватимуся в деталі, зрештою все скінчилося щасливо. Адже межі немає, ви ж пам'ятаєте.

Між іншим, коли я змінив бокс спочатку на альпінізм, а потім на гірські лижі, то виявилось: тут дуже широкий простір для застосування Закону. Ніде так не втомлюєшся, як у горах, коли йдеш угору або вниз. Спуск навіть більше вимотує. До того ж, на тобі ще й рюкзак висить, кілограмів на сорок. Йдеш і сам собі повторюєш: «Межі немає, межі немає!..» Знаєте — допомагає.

Покійна мама неодноразово докоряла мені в тому, що все я роблю «як божевільний». Здається, вона здогадувалася про Закон. Осягнення законів було її спеціальністю — вона, як я вже писав раніше, була математиком.

Гадаю, що думка її актуальна навіть зараз, коли пишу це оповідання. Вже сьому годину пишу. Усі давно сплять — друга година ночі, а я все пишу і не встану, поки не закінчу, дотримуючись духу Закону.

Так от, у горах склалася у нас компанія з трьох «баламутів» (включаючи мене). Розповів я їм про Закон — сподобалося. Далі — більше. Спочатку ми просто ходили, потім почали швидко ходити, потім бігати в гору «під вантажем». І так цілий день. Із тренувальною метою «бігали» ми по горах у рідному Криму один раз на тиждень по суботах або неділях. Кілометрів по сорок без перерви за світловий день. Знайшли собі міжнародний аналог, шотландський вид спорту: біг у гору, й успішно просували його в місцевих умовах.

Якось вирішили від Краснолісся до Ялти добігти, і дорогою урядовий заповідник перетнули з незнання. А там якраз якесь велике цабе полювало чи відпочивало.

Мабуть, помітили нас. Чуємо — вертоліт. Він сів на сусідній лисий пагорб. Із нього ціле відділення морської піхоти висипало, і за нами. У нас метрів двісті фори було. Так до самої Ялти дистанція і не скоротилася. Ми взагалі-то могли й більше відірватися, але побоювалися, що стріляти почнуть. Так і тримали їм «морквину» перед носом, поки переслідувачі повністю не видихалися. Під кінець усі морячки відпали — один лейтенант лишився. «Стійте! — кричить. — Лишень поговоримо».

Почекали ми його. Підходить, ледве дихає, язик на плечі. «Ну, хлопці, — відсапується, — ну коні, ну замотали. Вас би в Афган». «Що ти, — відповідаю. — Ми мирні

люди, хоча це й не межа». Подивився він на мене підозріло й каже: «Щось тут не те. А ну розкажіть». «Та ні, — веду далі, — все те. Просто місця треба знати». Розійшлися ми мирно, але підозра в нього залишилася. Це він потім розповів, коли років через десять мені довелося з ним зустрітись в дуже нестандартній ситуації. Можливо, згодом напишу про це, якщо наважуся.

Своєрідна слава про наші тренування поширилася у вузькому колі, й одного разу до нас прибула делегація з Кавказу. Двоє хлопців і одна дівчина. «Хочемо з вами по горах побігати, — сказав старший і додав: — А то розповідають тут усяке». «Як, — дивуємося, — і дівчина теж»? «Я професійний провідник, — образилася вона. — Завтра ще по подивимося на вас».

Наступного ранку вибрали схил якомога довший і кажемо: «Ми темп увесь час нарощуватимемо, отож, якщо хтось із вас відстане, ми його вгору на яйлі почекаємо». І — вперед! Спочатку повільно, а потім усе швидше й швидше. Хвилин через десять уже бігли майже як на стометрівці. При всіх своїх ділах хлопці, звичайно, такого темпу не чекали. Першою відстала жінка, потім ще один, потім другий сів на стежці, ковтаючи повітря і тримаючись за бік. Вибралися ми вгору й лягли загорати. Хвилин через двадцять до нас доплентався виснажений під зав'язку ар'єргард «великої армії».

Вочевидь, про Закон вони не знали. Більше ніхто до нас не приїздив; з часом нам і самим набридло, і ми цю справу покинули.

Став я то тут, то там Закон застосовувати — жодного разу не схибив.

Пам'ятаю, в дитинстві був худим і довгим. Інші хлопчики куди міцніший мали вигляд. Дуже вже я страждав від цього. Купив собі гантелі, почав на турніку підтягуватися,

від підлоги віджиматися. Так і повелося. Життя згодом у мене стало неспокійним. Турніка не скрізь знайдеш, гантелі теж возити з собою незручно, а ось віджиматися від підлоги можна всюди. Більше півстоліття минуло відтоді, а я й зараз щоранку віджимаюся — звик.

Проте до відкриття Закону я віджимався, як зараз пам'ятаю, сорок разів за один підхід. А згодом — уже сто й зараз стільки ж. Чому саме сто? А цифра подобається.

Роки минали й минали собі. Тривіальна фраза, але як точно вона відбиває дійсність. Я і надалі застосовував Закон у повсякденному житті, але особливо в ситуаціях, коли треба було досягти максимальної ефективності і віддачі.

Це допомагало під час освоєння нових спеціальностей, у навчанні, у бізнесі і в стосунках з оточенням. Знаєте, коли твої партнери підозрюють, що ти завжди можеш додати, це істотно обмежує їхній маневр щодо тебе.

Саме тому я з часом щиро полюбив усілякі іспити й випробування. Де, як не тут.

Одного разу я дізнався про існування неформального клубу гірськолижників і скейтбордистів з однойменною із Законом назвою. Відтоді вважаю себе його членом. А справа була така: катаючись у швейцарському Зерматте, я запитав у знайомого місцевого жителя, де тут найскладніша траса, і він направив мене кудись далеко вглиб гір.

Я довго їхав, пересідаючи з однієї канатної дороги на іншу, аж поки дістався до дивного схилу — дуже довгого, стрімкого і, на мій погляд, абсолютно занедбаного. Піднімався туди маленький рипучий алюмінієвий вагончик. Я в ньому був сам і звернув увагу на безліч написів та автографів, надряпаних зсередини на стінах якимсь го-стрим предметом. Один напис особливо зацікавив: «Нem». Хемінгуей? Нічого собі! І дата довоєнна. Я став придивлятися до інших. А цей: «Gina», Лоллобриджіда, напевно.

Діставшись нарешті до верхньої точки спуску, я опинився в компанії неголених англомовних завсідників (хто на лижах, хто на скейтах).

«Нумо хто швидше!», — запропонував один із них. «На віскі для компанії», — підхопив інший. Під горою працював маленький відкритий бар. Там, напевно, наливали.

Схил був горбистий і нерівний, але на Чететі я бачив і не таке. Звичайно, погодився, і ми весело поганяли по горі, часом відволікаючись на відвідування бару.

За кілька годин мене прийняли до компанії. Це й було засіданням клубу «No limits». Доля іноді зводила і з іншими його членами там, де «не члени» кататися не ризикували.

Після 1992 року я помітив, що в поняття «Немає меж» у нас стали вкладати новий зміст, і він мало кому подобався. Слова «*по беспределу*» і «*беспредельщик*» набули чітко виражений негативний підтекст. А шкода, такі значущі для мене слова.

«*По беспределу*» — стало означати порушення зводу неписаних правил (понять), що різко засуджувалося бізнесовим співтовариством і «андеграундом»¹. Тут це було усвідомлене зняття моральних та інших обмежень у стосунках із партнерами, опора на насильство і визнання єдиного права — права сильного. Відчуваєте? Майже те саме, але не зовсім. Та й акценти дуже зміщені.

Доводилося мені зустрічатися з такими «щурячими вовками» — далеко не найкращими представниками роду людського. Еволюція бізнесу жорстоко обійшлася з ними. Згодом вимерли вони як клас і тепер практично не зустрічаються.

¹ Від *англ.* «Underground», тобто підпілля, підпільний. У даному випадку застосовується для позначення суміжних бізнесу галузей людської діяльності.

Та й бізнес зараз уже перестав користуватися «фенею»¹, перейшовши на нормальну людську мову. Це втішає, тому що Закон продовжує діяти.

Хіба не завдяки йому я сів на коня після п'ятдесяти років, освоїв ази письменницького ремесла після шістдесяти, ніколи цього не навчаючись раніше.

Згодом я вирішив з'ясувати історію Закону і виявив багатьох його адептів, послідовників девізу «Ніщо не занадто».

Такий напис був на щиті англійського короля Ричарда I на прізвисько Левове Серце з династії Плантагенетів, що жив у XII столітті і увійшов до історії як еталон рицарства. А що це, як не перефразований афоризм Солона, афінського політика й законодавця — «Нічого занадто». Він сформулював його двадцять сім віків тому. І це тільки те, що ми знаємо. Добра компанія, слід зауважити.

Після шістдесяти я став замислюватися про межі дії великого Закону. Виникла у мене невиразна підозра, що межі таки десь існують і коли-небудь я їх побачу або, принаймні, відчую.

Можливо, з часом мені доведеться уточнити для себе формулювання Закону. Що-небудь на зразок: «Меж немає, особливо для молодих, здорових і красивих». Щиро сподіваюся, що це станеться не скоро.

А вік? Цікаво було б застосувати до нього Закон. Можливо, наш особистий бій при цьому триватиме довше і втімимося ми менше. Адже жив Мафусаїл дев'ястот із гаком років! А коли після Потопу були накладені обмеження в сто двадцять років, так люди і цей термін прожити не можуть. Думається, що головне не вік як такий, а наше ставлення до нього.

Добре про це написав поет Євген Євтушенко:

¹ Жаргонна мова кримінального світу.

Нема
Ярма
Років.
Ми всі, впадаючи у стадність,
З дурного розуму вигадуємо старість.
І що це за табу?
Й не поживеш як слід...
Та будь-який старий
Як шибеник малий,
Бабусі ж неквапливі —
Все це дівчата сиві.
І їхня сивина, мов яблуневий цвіт¹.

Тільки так і ніяк інакше.

¹ Переклад вірша Лариси Дубас.

ДЕСЯТЬ ЛІТ ПО ТОМУ

Пролунав різкий телефонний дзвінок. Я узяв слухавку. Телефонували з міністерства.

— Що в нас із проектом? — цікавився керівник главному. — Мене вже міністр підганяє.

Середина січня 1990 року. Тільки два тижні після Нового року, а вони вже й роботу вимагають.

— Та все в нормі, — відповідаю. — Усе за графіком.

Створювати проблеми не випадало — через місяць моя звична зимова двотижнева відпустка на Кавказі. Виникне виробнича гарячка, то можуть і не відпустити. А я вже з хлопцями листами обмінявся, домовився. Побігаємо по горах, на лижах покатаємось. Чегет, Ельбрус — звичні гірськолижні радощі.

— Так, і де ж та норма?! — обурилася слухавка. — Ти ГПП, чи хто? «ДІПроморнафта» ще ані за холодну воду!

То була свята правда, там справді ще й не думали братись до діла.

На ту пору я вже чотири роки посідав у своєму інституті місце заступника з наукової роботи. Інститут вів низку проектів облаштування морських нафтових і газових родовищ. Найскладнішим з них, поза сумнівом, був проект облаштування гігантського газового родовища в акваторії Баренцового моря. За район вели суперечку СРСР та Норвегія; відповідно проект розроблявся міжнародною групою фахівців. Ось чому мене — начальника, спеціаліста і знавця англійської — зо два роки тому призначили керівником проекту на стадії техніко-економічного обґрунтування. У нас це називалося ГПП, що в перекладі з «матірної» на звичайну людську мову означало «головний інженер проекту». За це не доплачували, зате

з'являлися деякі перспективи щодо службового зростання. Хоча скоріше можна було «дістати на горіхи», коли щось піде «не так».

Ми були генеральними проектувальниками, однак у процесі роботи виникли численні «субчики» — спеціалізовані субпідрядні організації. Бакинський інститут «ДІПроморнафта» якраз був однією з таких структур. Там чомусь зволікали, хоч я всіляко намагався тиснути на них — щоправда, поки що по телефону.

Добросовісно виклав становище збудженому керівникові й у відповідь почув гнівне:

— То чого ти ждеш?! Бери фахівців і їдь. На місці зорієнтуєтесь. Завтра і їдьте!

Зважаючи на тодішню нашу логіку, він мав рацію, і я це прекрасно розумів. Так, «недовго музика лунала», святкові дні продовжити не вдасться.

— Звичайно, — сказав я у слухавку. — Вилітаємо негайно.

«Завтра» настало не так скоро, але 19 січня 1990 року з пересадкою в Москві ми все-таки приземлилися в Бакинському аеропорту. Зі мною було троє фахівців з нашого інституту. Нас уже чекав білий РАФик. Сіли й виїхали на магістраль. Довкола немовби лежала пустеля, дорога як вимерла. Проїхала тільки одна машина міліції — і все. Щось було не так.

— А де машини? — спитав я у водія, літнього азербайджанця в традиційному кашкеті-аеродромі.

Той промовчав. «Не зрозумів мене, або що?» — подумав я.

Проїхали ще кілометрів зо два. Було так само безлюдно, проте світлофори працювали. На перехресті побачили нечисленну групу людей. Ми зупинились на червоне світло, і вони підійшли до нас. Це були юнаки. В руках мали арматурні обрізки приблизно з метр завдовжки.

Один з них сказав щось водієві по-азербайджанськи, і той вимкнув двигун.

— Перевірка документів, — мовив другий по-російськи. — Виходьте.

Мене пройняло гостре відчуття небезпеки, і я поглянув на водія. Той сидів нерухомо і не дивився в наш бік.

— Що таке? — захвилювалися мої супутники. — Яка ще перевірка?

Ми вибралися з машини.

— Вірмени є? — спитав перший, розглядаючи наші паспорти.

«Трясця зна що!» — подумав я, а вголос мовив:

— Ні, вірмен немає. Ми з Криму. Сюди прибули у службові відрадженья.

Мені пригадалося, що два роки тому в Сумгаїті були великі проблеми між азербайджанцями та вірменами. «Невже знову? — майнула думка. — А ми тут ускочили вище халяв».

— А цей? — Той, хто говорив, показав на одного з наших фахівців, що був невисокий на зріст, кароокий і з чорним чубом. Прізвище, щоправда, мав абсолютно російське.

— Моя мама молдаванка, — відповів він і сердито додав: — А бабуся єврейка.

— До вас і до ваших родичів черга ще дійде, — сказав перевіряльник. — Можете їхати... Поки що.

Він віддав документи, мовчазний водій завів машину, й ми рушили далі безлюдною дорогою.

«Ось і маєш! — подумав я. — Правильніше було б вернутися назад і полетіти геть першим же рейсом».

Озирнувшись на своїх супутників, я зрозумів, що вони теж такої думки. Проте почуття обов'язку взяло гору, ми змовчали.

Тиша скінчилася, коли машина в'їхала у місто.

То був зовсім не схожий на зазвичай чистий, прибранний і прикрашений Баку. Уперше я відвідав це місто ще

навчаючись в інституті, 1967 року. На четвертому курсі я проходив тут виробничу практику. Атмосфера тоді була весела. У місті проживали люди багатьох національностей. Окрім, ясна річ, азербайджанців, більше всього було вірмен — відсотків тридцять усього населення. За ними йшли євреї, курди та багато інших дрібніших етнічних груп. Жили дружно, зберігали власну культуру, співали свої пісні й ходили одні до одних у гості.

Я був з товаришем, моїм однокурсником Юликом. Мешкали ми в його далекої рідні, трохи працювали, гуляли в різних екзотичних, на нашу думку, місцях і зрештою дійшли висновку, що тут зовсім непогано. Саме через те під час розподілу на п'ятому курсі ми так легко клюнули на аванси вербувальника кадрів для мінзв'язку Азербайджану. Якби не відома авантюра радянського керівництва в Чехословаччині у 1968 році, коли, забувши про розподіл, мене терміново призвали до армії, я жив би нині тут.

А ось у даний поточний момент атмосфера була досить непривітна. На вулицях сміття, якісь уламки меблів, зоддалік долинають глухий шум і поодинокі відчайдушні крики. Схоже, що десь пожежа, виразно чути запах диму й запаленого бензину. Інший світ, геть інший.

Водій привіз нас у готель. Жінка за стійкою начебто здивувалась, однак нічого не сказала. Ми швидко влаштувалися, полишили речі, сіли в той самий РАФик, що все ще нас чекав, і покотили на роботу.

В інституті «ДІПроморнафта» все мало ще дивовижніший вигляд. Тут завжди працювало чимало фахівців-вірмен. Інтелектуальні види діяльності взагалі властиві цьому давньому народові. Проте зараз я не зустрів нікого. Ми подалися до начальства, воно уникало дивитись у вічі і щось розводилося про підступи ворогів, про Нагірний Карабах, Степанакерт, про біженців із цих областей та з Вірменії.

— В Баку дуже неспокійно, — сказав мені мій колега, заступник директора, азербайджанець років сорока п'яти. — У місті багато приїжджих, і найближчої доби можуть статися украй неприємні події. — І додав: — Ми залишилися без своїх найкращих працівників.

«То ось чому вони не бралися до нашого проекту, — спала мені думка. — Не було кому працювати». Уголос же сказав:

— Може, обговоримо наші питання з керівництвом?

Керівництво було в об'єднанні «Каспморнафта». Туди ми й вирушили безлюдними вулицями, лишивши моїх співробітників в інституті. Де люди — було не збагнути, доки ми не наблизилися до площі Леніна, там усе й з'ясувалося. Зібрався величезний натовп. Я ніколи досі не бачив стільки люду разом. На трибуні хтось щось промовляв, а натовп глухо гудів у відповідь.

Годину на сімнадцяту ми під'їхали до виробничого об'єднання. Тут так само не було порядку — охорона щезла й робітники, схоже, теж. Ми походили коридорами, поторгали двері замкненої приймальні, нікого із заступників теж на місцях не виявили. Раптом я помітив якийсь рух в одному з кабінетів. Зазирнув до кімнати. Там сидів знайомий мені високопоставлений чиновник із союзного міністерства у повних адміральських обладунках. Напрямом його діяльності був нафтовий і газовий флот. Працюючи в системі Головоморнафтогазу, я, до речі, теж носив синю форму капітана першого рангу, проте зараз мав звичайне вбрання.

— Заходьте, — запросив він нас. — Хоч не так нудитимеось.

Ми коротко обмірковували становище. На загальну думку, справи були паршиві. Але щоб аж так паршиві — тієї миті ми навіть уявити не могли.

— Гарзд, — сказав наш адмірал, — завтра увечері відбуваю до Астрахані, й гори воно синім полум'ям. Тут якраз судно відходить. — Він із сумнівом глянув у вікно й додав: — Якщо відійде.

Раптом унизу почулися крики, гамір, і десятки ніг затупотіли коридорами. Я визирнув у вікно. Доволі численна юрба озброєних різним дрюччям молодиків швидко втягувалася в будівлю без охорони. Несподівано двері рвучко розчинилися ударом ноги. Ми завмерли. До кімнати заглянуло з десяток голів одразу.

— Вірмени є? — І услід за тим: — Нумо, вимітайтеся звідси!

Тут адмірал підвівся з-за столу на повен свій неординарний зріст, виблискуючи гудзиками, позументами, нашивками та орденськими планками.

— Вірмен немає, — лунким баритоном оголосив він. — А ми на роботі, взагалі, працюємо ми...

Я виразно відчув, як настрої юрби змінився на нейтральний і хитнувся у миролюбніший бік. Голови зникли, і гурт молодиків, озброєних киями, дубцями, молотками й навіть сокирами, помчав далі.

Я перевів подих. Ось воно, те саме... Поруч пройшло...

— Їдь в інститут, — сказав адмірал. — Тут роботи для тебе немає. Там же залишилися бодай якісь фахівці!..

— Власне, що «якісь», — сумно зауважив заступник директора місцевої установи, і мені стало зрозуміло, що зараз вони з роботою, заради якої я прибув, не впораються. Потрібно шукати іншого субпідрядника.

Тим часом гамір і вигуки надворі посилились. Я обережно визирнув у вікно. Величезна маса людей з площі швидко витікала у вулиці. І одразу ж почулися крики, плач, якісь нечіткі й оддалік маловиразні голосіння. Як можна було здогадуватися, там калічили і вбивали людей, а ми

сиділи тут і не могли нічим зарадити. У ці хвилини мені посправжньому стало страшно. Хоча я й не вдався полохливим і ніколи не боявся бою, сутички, відкритого конфлікту. Проте відчувати себе зайцем — то інше, зовсім інше.

Мені здалося, те саме відчули й люди біля мене. Ми вийшли на вулицю. Натовп розсмоктався, полишивши по собі сміття й відчуття хаосу. «Волга», що на ній ми приїхали, лежала перекинута набік і з неї щось витікало; водій десь подівся. До готелю я вирушив пішки, обходячи купи всілякого мотлоху. Ураз попереду почувся відчайдушний крик, і за півсотні метрів од мене з вікна п'ятого поверху просто на асфальт випав чоловік. Летів він боком і впав навznak — очевидно, його викинули. Навіть на відстані у слабенькому світлі сутінок виднілася чимала калюжа крові, що розтеклася довкола чоловіка. Я кинувся до телефону-автомата і набрав «швидку».

— Усі машини на викликах, — відповіла мені дівчина й раптом крикнула: — Та немає ніяких машин, і лікарів теж немає, нікого немає!..

І кинула слухавку.

Я спробував набрати міліцію — ніхто не відгукувався. Підійшов до бездиханного тіла. Чоловік років п'ятдесяти був мертвий, мертвішими не бувають. І нікого на вулиці, ані душі. Не лишалось нічого іншого, як іти далі.

Біля готелю чергова перевірка документів. Знову гопкомпанія з арматурою. На щастя, мої колеги вже у номерах. «Від'їжджати нам лише післязавтра, а треба б негайно», — подумалось мені.

Було вже геть пізно, місто оповила темрява, ліхтарі не світили. Десь щось горіло, проте шум почав ущухати. Тієї ночі, за різними, не завжди перевіреними даними, загинуло сто сорок чоловік і понад сім сотень було поранено. Згодом я дізнався, що внаслідок тих подій республіку покинуло близько п'ятисот тисяч душ.

Зрозуміло, про сон не могло бути й мови. Десь о другій годині ночі я почув ревіння моторів і звуки автоматних пострілів. Через місто йшла колона машин і бойової техніки. Як стало відомо згодом, уночі з дев'ятнадцятого на двадцятьє січня в Баку вступив армійський корпус чисельністю близько тридцяти п'яти тисяч чоловік. Однією з дивізій командував майбутній генерал, а на той час іще полковник Олександр Лебідь.

Вийшовши вранці з готелю, ми одразу ж натрапили на озброєний військовий патруль. Командував ним тридцятип'ятирічний капітан.

— Ми не місцеві, — сказав я за всіх. — Ми з Криму, у відрядженні, післязавтра відлітаємо.

— З Криму? — офіцер зняв кашкета і придивився до мене. — Я тебе знаю, — раптом перейшов він на «ти». — Пам'ятаєш Ялтинський заповідник? Я тоді щойно з Афгану вернувся. Мені з відділенням морпіхоти охороняти начальство доручили. Заповідник тоді сам Леонід Ілліч відвідав, так би мовити, «з дружнім візитом». А ми в зовнішньому оточенні стояли. Вертоліт на додачу. Аж тут ви, невідомо звідки. Ми за вами гналися. Ви нас тоді геть замотали.

Схоже, це був той самий лейтенант, котрий біг за нами по горах десять років тому (описано в моєму оповіданні «No limits»).

— Артур, — назвався він і проказав звичайне вірменське прізвище із закінченням на «ян». Я теж назвався, й ми розговорилися.

— Багато вчора народу полягло, — мовив капітан сумовито. — Похоронні команди працювали всю ніч. А в мене проблема — дружина тут, вагітна, на шостому місяці. Зараз у казармі переховується. У місті з'являтися не можна — уб'ють.

— Як, вагітну жінку?! — вражено вигукнув я. — До чого ми дійшли.

— Так, — відповів твердо він. — І вагітну теж. — Далі несподівано попросив: — Може, візьмете її з собою? У неї рідня в Маріуполі. А звідси вибратися зараз немає жодної можливості.

— У неї квиток є? — поцікавився я.

— Який квиток?! Нічого немає. Ось тільки я, та й то на воєнному становищі.

— Слухай, капітане — сказав я. — Навряд чи я можу тобі зарадити. Самим би вирватися з цього пекла...

І тут мені сягнула несподівана думка. Артур помітив перемену в моєму обличчі.

— Що? — спитав він. — Що?

— Зустріньмося після обіду, — запропонував я. — І не хочу нічого обіцяти, але один варіант є.

Я пригадав, що вчора у розмові з адміралом із союзного міністерства згадувалося судно-постачальник, яке саме сьогодні увечері відходить до Астрахані з елементами конструкцій морських нафтогазових платформ. Звісно, вагітна жінка на ньому не попливе, зате можна підправити одного з наших фахівців — ось і місце в літаку звільниться.

Ідея виявилася путньою, і ввечері ми «запхали» нашого інженера на корабель як супровідника; щоправда, без особливих зручностей. «Заразом і завод відвідаєш, а далі дістанешся додому поїздом», — утішив я його, й питання було вирішене.

Наступного ранку Артур привіз дружину просто в аеропорт. В УАЗі з нами сиділо троє солдат з автоматами Калашникова. Ми увійшли в будівлю й рушили до стійки.

— Ось вільне місце, — сказав я. — Людина не летить. Перекомпостуйте квиток на цю жінку.

Чергова за стійкою мовчки заперечливо похитала головою. Артур густо побуряковів, але стримався. Його

дружина піднесла обидві руки до шиї, зняла з себе золотий ланцюжок з кулоном і поклала на стійку. Жінка знову похитала головою. Поруч із ланцюжком ліг перстень із червоним каменем. Знову ні. До них приєднався останній аргумент — золота обручка.

— Гарзд, — мовила чергова. — Проходьте.

І вона щось шепнула чоловіку в льотній формі, який стояв поруч.

Одне слово, долетіли ми з жінкою до Москви й розпрощалися, віддавши їй на подальшу дорогу всі гроші, що лишилися після відрядження. Не надто багато — карбованців тридцять, однак на ті часи й то було дещо.

Після всього того жахиття мені стало абсолютно зрозуміло, що наш попередній — простий і бідний, але чимось таки й затишний — світ зник, пропав безслідно. Через те всі подальші зміни буття не викликали в мене аж такого вже подиву. На цьому можна було б і поставити крапку, однак зостався один штрих.

У квітні 2000-го я їхав на нараду в Дніпропетровськ. Спізнювався, отож водій гнав нашу BMW кілометрів під сто шістдесят.

За Мелітополем нас запримітила й зупинила служба ДАІ. Я вибрався з машини. Майор-даїшник уже готовий був покарати нас якнайсуворіше. «Треба швиденько розрахуватися з ним і їхати далі», — подумав я, підходячи до нього.

— Товаришу майор, готовий добровільно заплатити штраф за перевищення швидкості, але дуже поспішаю. Чи не можна все оформити не зволікаючи?

Він підвів голову й подивився на мене. То був Артур, тепер уже десь сорокап'ятирічний, зі шрамом на лобі.

— А шрам звідки? — спитав я.

— Карабах, — відповів він.

— Дружина, діти? — розпитував я далі.

— Син, десять років.

— Отже, все добре?

— Так, усе добре — відказав Артур. — Ну, їдь та більше не порушуй. Бо, знай, усе втікаєш.

— А ти, знай, усе доганяєш, — мовив я.

Поговорили, одне слово.

— А штраф? — поцікавився я наостанок.

— Сам заплачу, — усміхнувся Артур. — За мною борг, пам'ятаєш?

І ми роз'їхалися — тепер уже, здається, назавжди. А якщо зустрінемося коли-небудь, то я неодмінно про те напишу.

ТОЛИКУ, НАЛИВАЙ!..

Дуже давно почалася ця історія. Астрахань, рання весна, мені дев'ять років.

Я прийшов зі школи близько третьої, наша хатня робітниця тітка Дуся мене погодувала, я годинку попорався з уроками, швиденько зібрався і вийшов з дому.

Мої батьки на роботі й повернутися мали тільки години через дві; тітка Дуся мене зупинити не могла, навіть і не намагалася.

У сім'ї взагалі нікого не цікавило, чим я займаюся у вільний час, як ніхто й не знав, чи є у мене цей вільний час.

Батьки-математики єдино важливим вважали мої успіхи в цій галузі. Решта була, на їхню думку, настільки дріб'язковою справою, що я мав справлятися сам.

Правда, слід зазначити: працювали вони тоді так багато, що бачили мене нечасто. Я й не дуже заперечував, оскільки ще в ті часи особливо цінував волю.

Ось і зараз у мене були свої плани. Збирався я пограти з хлопчачками в хокей із м'ячем; канадський хокей із шайбою нам тоді ще не був відомий.

Я був у куцо́му пальтечку і в шапці-вушанці з підвернутими вухами. Через плече у мене висіли черевики з ковзанами, зв'язані шнурком між собою; на ногах — колись білі вовняні шкарпетки і калоші. Чому калоші? А тому, що їх зручно було засунути за пояс, коли взуєш черевики з ковзанами. Ковзани — те, що треба. Ми їх називали «дутики». Мабуть, тому, що вони були не плоскі, як у фігуристів, а ніби дуті, об'ємні в середній частині.

Усе треба було носити на собі, оскільки те, що лишалося без нагляду, негайно зникало безслідно. Такі були звичаї. Я якось у дитячій бібліотеці шапку на сусідній стілець

поклав, то, коли погляд від книжки відірвав, її вже не було. Довелося в двадцятиградусний мороз додому без шапки йти, в шалик загорнувшись. Ще й удома влетіло.

Я рушив у бік найближчої притоки Волги, яка мала назву Кутум. Досить велика річка метрів двісті завширшки. На той час замерзла вся. Хоча й було вже не дуже холодно — початок березня. Вдень іноді відлига. Тому біля берега крига була слабка, зверху з водою, а далі, ближче до середини, цілком надійна.

Перевзувшись, я з'їхав на ковзанах із крутого обледенілого берега, щасливо проскочивши небезпечне місце. Хлопці вже чекали мене; ми швидко поділилися на команди, позначили ворота, і гра почалася. Ми залюбки ганяли м'ячик години дві, а потім усі поступово стали розходитися по домівках. Годинника у мене тоді ще не було, але вже стемніло і за відчуттям було близько сьомої години вечора. Холодно, темно, безлюдно. Я теж зібрався додому, але вирішив вибратися на берег у зручнішому положенні місці. Для цього я досить швидко проїхав за течією метрів сто, потім попрямував до берега, що темнів удалині. До нього залишалося метрів двадцять.

Раптом лід пішов у мене з-під ніг, і я з розмаху шубовснув у крижану воду. Чи лід у цьому місці був слабкий, чи я в темряві вскочив в ополонку, де місцеві жінки полоскали білизну. До речі, потім вона вивішувалася на мороз, замерзала на кілок, але після того, як її заносили в тепле приміщення, чомусь виявлялася геть сухою. Набагато пізніше я дізнався, що це фізичне явище називається сублімацією, тобто переходом води з твердого стану безпосередньо в газоподібний, а тоді мене це сильно дивувало.

Отож борсаюсь я у воді, важкі черевики з ковзанами тягнуть донизу, а досить сильна течія помітно тягне під лід. Становище критичне, навколо ні душі. Учепившись за

край ополонки, я спробував вибратися звідти, але сил забракло, а слабкий лід тут же проламався під моєю вагою.

Цієї миті мої загострені відчуття відзначили якесь вогтузіння на темному березі. Потім запалився вогник цигарки і хрипкий чоловічий голос виразно вимовив: «Толику, наливай...». Якою музикою це для мене прозвучало!

«Допоможіть! — заволав я з усіх «щеньчих» сил. — А-а-а-а-а!..». Потім ще раз, іще.

Здається, мене почули. Хтось голосно вилаявся, вразно згадавши мою маму. Я побачив темну постать чоловіка, що намагався зійти на лід, що тріщав і ламався під ним. Він ще раз вилаявся, а потім ліг долілиць і поповз до мене по-пластунському. Слизький край криги весь час тікав у мене з рук, але я вчепився в нього з останніх сил, і нарешті чоловік опинився зовсім поруч, схопив мене за комір і витягнув на лід. Ми з ним поповзли до берега; і ось я геть мокрий стою на твердій землі. Я подивився на свого рятівника. Темна ватянка, такі ж штани, обличчя не видно, дуже потертий вигляд, абсолютно невизначений вік.

Їх було троє, як зараз сказали б, бомжів. Тоді такого слова ще не вживали — просто волоцюги. Вони щойно розлили «на трьох», а тут я зі своїми проблемами.

«Слухай, — сказав один з них, — йди на хер. Ми ще навіть горло не промочили, а Толик уже геть мокрий».

Тут я як був, просто на ковзанах, щодуху рвонув додому. Втім, калоші я все одно втопив, а одяг уже став підмерзати. Ну, а доки я добіг, то навіть трохи зігрівся.

Батьків ще не було. Виявляється, цього вечора вони просто з роботи пішли кудись у гості. Тітка Дуся поралася на кухні. Мені ніхто не заважав і ніхто не допомагав. Я скинув усе мокре, переодягнувся в сухе й виніс одяг у двір, де повісив його на білизняному мотузку. Було досить

холодно, тому, коли я перед сном заніс усе назад, то одяг був хоча й замерзлий, але майже сухий.

Тож навіть нежиті не підхопив. Адреналін, бачте; мабуть, дуже злякався.

Проте я почувався винним. Мені начебто життя врятували, а я навіть не знаю хто. Наступного дня, прийшовши зі школи, я рішуче попрямував до буфета. Там стояла моя скарбничка-кицька. Вже місяці зо три я набивав її дрібними грішми, що лишалися від сніданків і які я вициганював при нагоді у батьків. Вони в принципі не заперечували, очевидно, вважаючи, що загалом це корисно. За офіційною версією я буцімто збирав на складаний ніжик. Але зараз було не до цього. Я взяв скарбничку, поклав її в таз і розбив молотком. Потім перелічив дрібняки. Там було карбованців тридцять. Тридцять дореформених карбованців — це було чимало. Моя мама, шкільна вчителька, заробляла сімсот карбованців на місяць. Пляшка «сучка», тобто горілки з жовтою наклейкою, коштувала 21 карбованець 50 копійок.

Я узяв дрібняки, одягнувся і повернувся на місце події. Там нікого не було, але я приходив туди щовечора знову й знову. І нарешті в один з днів я почув знайоме: «Толику, наливай».

Я підійшов ближче, схоже, це був він.

«Дядечку, це ви витягнули мене з води?» — запитав я. «А, це ти», — відгукнувся хмільний голос. Вони, здається, вже розлили. «Дядечку, — я подав йому свої скарби, — ось тут майже тридцять карбованців. А то я вам тоді всю гулянку зіпсував».

Він безтямно подивився на гроші. Обличчя його почервоніло. «Іди геть, шмаркачу, — сказав він. — За гроші я б не поліз. А звідки бабки? У матері поцупив?» «Нічого не поцупив, — образився я. — Я свою скарбничку розбив».

«Толику, ти що? — оговталися горілчані брати. — Тут на півтора «пузири». Бери, ти що, «поїхав»?»

Толик завагався, спокуса була надто велика. «Ну, гаразд, — нарешті сказав він. — Але в магазин мотаєш сам — грошима не візьму».

«Зрозумів», — і я погнав у крамницю, де мальовничо зображував жалісливу історію про тата скандаліста й алкоголіка і маму, яку треба негайно виручати. Тим більше, що я це нерідко спостерігав у сім'ях своїх шкільних товаришів. Нехай пробачить мене покійний тато, він тоді, можна сказати, зовсім не вживав. Але продавчиня, напевно, мала досвід із цього приводу — горілку мені продала.

Я повернувся до теплої компанії.

«Ти ба, — сказав один із них, — таке мале, а вже тямить. Може, і вип'єш з нами?» «Не чіпляйся до хлопця, — відри-зав Толик. — Краще розливай».

Усе було випито швидко — і оком не змигнеш, горілчані брати здиміли, але Толик захмелів настільки, що весь час засинав, і я став побоюватися, що він замерзне. Витівка з «обмиванням» могла погано скінчитися для мого рятівника. Зрозумівши це, я запропонував йому спертися на мене, провів на лісопилку у дворі нашого будинку і зручно вмотив на великій купі тирси, яка смачно пахла.

Уранці прийшов начальник «лісопобаву» одноногий інвалід війни Василь, з яким у мене були теплі стосунки, і я повідав йому про все.

«Гаразд, — сказав Василь, — нехай залишається. Все одно це ненадовго».

Василь добре знав людей. Толик залишився і став допомагати йому в роботі за помірну плату у вигляді харчів і випивки; охороняв лісопилку і навіть підміняв іноді в стосунках з місцевими «дамами», які не давали Василеві проходу на тлі дефіциту двоногих представників чоловічої статі.

Нагадую, з кінця війни минуло тільки десять років. Ми — ще не виростили, тих — уже не було.

Так минуло місяців зо два. У квітні я захворів і пропустив у школі два тижні. Треба було надолужувати. Тому після школи я з підручниками вмовстився на верстаку на лісопилці. Там було веселіше, ніж удома.

Толик із Василем як раз випили й попоїли. Василь блаженно куриє, а Толик підійшов і дивився, як я роблю уроки. Несподівано він став пояснювати мені матеріал, виправив кілька помилок, та так тямуще, так зрозуміло. Я сторопів. Ось чого я від нього не чекав, так саме цього.

Через тиждень він зник, Василь мав рацію. Це справді було ненадовго. Більше в Астрахані я його не зустрічав. Ніби подався він на південь, у теплі краї. Згодом Василь розповів мені його історію. До війни — учитель у сільській школі, дружина, дитина. Потім війна. Фронт, відступ, полон, визволення, штрафбат, поранення, демобілізація. Сім'я загинула під бомбардуваннями, запив, вкрав, в'язниця, термін, табір. Тепер волоцюга, «перекотиполе», вільна людина. Скільки таких доль навколо. Толику ще пощастило — хоч живий. І я живий теж, завдяки йому.

Ось начебто і вся історія, але не зовсім. Життя давно навчило мене того, що в ньому не буває незавершених сюжетів — треба тільки почекати.

Я вчився, закінчив школу і вступив до інституту в Одесі. На третьому курсі — у жовтні 1965 року — ми з друзями якось записалися на недільну поїздку до Кишинева. Це була така форма шопінгу.

Для людей молодих, нагадаю, що в СРСР постачання в торгіву мережу були строго централізовані. В Одесі в крамницях практично не було нічого. Усе купувалося на товчку утродорога. А Кишинів хоча й менше за Одесу, але він був столицею Молдавської РСР, а значить, забезпечувався

за вищою категорією. Там іноді і в крамницях можна було щось купити за твердими державними цінами. Жив я тоді на сімдесят п'ять карбованців у місяць (пореформених), які надсилали мені батьки. Дрібні сторонні заробітки в рахунок не йшли, тож для мене це було актуально.

Їхали в ПАЗику, весело, з піснями і випивкою. Зверніть увагу, скільки в цій оповіді слів «випити, налити, розлити».

Воістину мав слухність літописець Нестор: «Розваги на Русі — це пити-гуляти». Саме цими словами нібито князь Володимир аргументував прийняття Руссю християнства, а не ісламу. Як відомо, Коран забороняє вживання вина. Правда, про пиво й горілку там не йдеться.

Так от, доїхали до Кишинєва, щось там купили і їдемо назад. Усім ще випити захотілося. Зупинилися в молдавському селі, питаємо: «Де вина купити?» Вказують на таку солідну хату. Виходить звідти товстий вусатий молдаванин і, трохи поторгувавшись, продає нам відро (відро!) домашнього вина.

«Іване! — голосно кричить він. — Налий їм відро».

З'являється літній чолов'яга пропитого вигляду. Щось ворухнулося у мене всередині.

«Толику, це ви? — запитав я приголомшено. — Це я, Борис, ви мене в Астрахані з води витягнули».

Я заглянув у його згаслі очі. Він мене не впізнавав, він нічого не пам'ятав. Але явно це був він.

Я підійшов до господаря.

«Давно він у вас працює?» «Та років зо два, — охоче відгукнувся молдаванин. — Прибився до нас тут. Нічого про минуле не пам'ятає, документів немає. Міліція його потягала і облишила. Узяв я його. Працює добре і не їсть майже нічого. Тільки п'є...»

Я ще раз спробував зустрітися з ним поглядом, але він не зреагував.

«Як ви його звете?» — запитав я у селянина. «Іваном звано. Як же ще?» — «Толиком його звуть, — відповів я. — Толиком».

Ми поїхали, і він знову щез із мого життя. Але сюжет був ще не закінчений. Рівно через десять років, у 1975 році, я брав участь у проектуванні і будівництві системи магістральних газопроводів, які й зараз забезпечують російським газом низку країн Західної Європи. Одна з ділянок, де я здійснював авторський нагляд за будівництвом, проходила територією Молдови зовсім поряд із знайомим селом.

Я був на машині й завернув туди. Ось і цей будинок, навіть господар не дуже змінився, тільки вуса посивіли.

«Пам'ятаєте, — сказав я, — у вас тут чоловік працював, Іваном ви його звали». «Еге ж, — відповідає, — помер через рік, як ви заїжджали». «Чому помер?» — «Не знаю, помоєму, просто жити стомився».

«А як, — запитую, — нічого не згадав?» — «Говорив щось, імена якісь називав, але, звиняй, не пам'ятаю вже, давно це було».

«А де поховали?» — «Та не збереглася могила, доглядати ж нікому», — відповів господар.

Сюжет закінчився. Я бачив лише малу частину цієї життєвої драми, але для мене перетин наших доль мав велике, можливо, вирішальне значення, і я довго думав про це, поки час не стер гостроту спогадів.

Ось і зараз, виклав цю історію і знову замислився. Як це все для нас характерно. Скільки доль скалічено війнами, катаклізмами, жажливою несправедливістю, що твориться вже цілу вічність на територіях, де ми живемо й помираємо. Скільки людей викинуто цими подіями на узбіччя життя! Скільки їх, полеглих під ударами долі! На жаль, у нашому суспільстві реально виживають тільки найсильніші, і в цьому є частка провини кожного. Здавалося б: родюча

земля, висока духовність, древні культури. Живи й давай жити іншим.

Аж ні — не навчилися ще цього. Начебто тема не нова й завжди привертала увагу творчих і талановитих носіїв «глаголу». Хто з них не писав про терпимість, милосердя і доброту?

Одначе слід зазначити, що до проблеми людей асоціальних, що не знайшли собі місця в суспільстві, на Сході і на Заході ставилися найчастіше по-різному.

У Росії і в близьких країнах заведено було проявляти милосердя, подавати милостиню жебракам, опікуватися богомольцями, мандрівниками і «каліками перехожими», серйозно ставитися до пророцтв зовні божевільних, юродивих.

У західних країнах діаметрально протилежне ставлення. Там це явище майже завжди суворо переслідувалося законом.

Особливо жорстоким, аж до ХХ століття, було ставлення до волоцюг у Великій Британії, але і в інших європейських країнах — у Німеччині, у Франції — людина без постійного доходу і місця проживання могла зазнати суворого покарання.

Ось Олександр Сергійович Пушкін:

І довго буду тим я цінний для народу,
Що все найкраще в ньому лірою плевав,
І в мій жорстокий час прославив я свободу
Й пропавших пожаліти закликав.

І в радянські часи у Анатолія Чепурнова:

Гей, нумо про добро не забувати,
Добро і щирість нумо шанувати:
Вся у блакитно-зоряній красі
Земля для нас як найдобріша мати,

Що дітям віддає багатства всі —
Джерельну воду, хліб і диво-цвіт...
Та вічно неспокійні неба шати,
Тож за добро боротися нам слід.

Порівняйте з Фрідріхом Вільгельмом Ніцше:

З нас жоден не правий, якщо не помічає,
Як ранить та рука, котра ж нас і щадить.
Як грубо думка приголомшує, гнітить,
Коли нас милосердям захищає.
Однак цей захист, потураючи гріхам
Й жорстокості, насправді забирає
Весь сенс у істини, її правдивий крам;
Дамокловим мечем над чесністю звисає;
Краде у мудрості, мов у цвітіння, плід;
Розв'язує чимдуж злочинству руки,
Сміється над добром, посилюючи муки.
Ні, милосердя — це жахливий щит!¹

Як бачите, є різниця у світорозумінні, та ще й яка. Де ж істина?

А якщо звернутися до першоджерел:

«Не судіть, щоб і вас не судили, бо яким судом судитимете, таким же осудять і вас, і якою мірою будете міряти, такою відміряють вам»².

Це вже без коментарів...

¹ Переклад віршів Лариси Дубас.

² Біблія, Євангеліє від св. Матвія 7:1,2.

ОГЛЯД

Вночі йшов дощ, тому скрізь стояли калюжі і було досить вогко. Але сонце вже зійшло. Початок листопада 1969 року, нехолодний осінній день. Я вже встав, умився, поголився, поснідав і тепер надягав свою амуніцію, готуючись до стройового огляду. Ним, за традицією, починалася інспекторська перевірка в дивізії, де я проходив службу.

Ну ось, готово, я надів парадний жовто-золотий ремінь. На шинель із вечора дружина нашила золоті погони. Як офіцеру-дворічнику, мені окрема парадна шинель була необов'язкова. Тому тільки погони міняли. Сіро-блакитний відріз на парадну шинель, правда, видали, але пошити так руки й не дійшли. Пізніше хтось із жінок собі з нього пальто справив. Невибагливі ми тоді були.

Так, тепер парадний кашкет, взути начищені чоботи — і я готовий.

— Тобі ще рано, — сказала дружина. — Сходи поки що в магазин по хліб.

Залюбки, тим паче, що продовольчий магазин був у сусідньому будинку, і я вискочив за двері.

У магазині всі поглядали на мене зі схваленням. Ще б пак, такий молодий, увесь надраєний лейтенант.

І справді — двадцять три роки, а я вже інститут закінчив, армію успішно дослужую, сім'ю півтора місяці тому завів. Мені здавалося, що я успішно виконав обов'язкову програму. Я був цілком задоволений собою. А виявилось, що це тільки початок, але що я тоді знав про життя.

Купивши буханець хліба, я бадьоро попрямував до виходу, переступив через поріг. На вулиці була грязюка, і тому перед дверима лежала, оправлена в дерев'яну раму, металева сітка, об яку слід було витирати ноги перед входом до

продмагу. Ну, щоб шанувати працю прибиральниць, про що красномовно нагадував плакат на стіні...

Ось на цю саму сітку я й наступив, переходячи через поріг. Але несподівано сітка зненацька поїхала у мене з-під ніг, і я, в усій парадній пишноті, гепнувся вперед навznak на повний зріст, просто в калюжу. Аж бризки полетіли, а парадний кашкет зіскочив з голови, покотився і заліг у су-сідній калюжі.

Хліб, правда, я зберіг в недоторканості, встигнувши під-няти руку.

Це було дуже несподівано — пикою у грязюку. Схопив-шись, я озирнувся. Перехожі просто отетеріли від такого ви-довища. Геть брудний, я поспішив додому.

«Що сталося?» — двоголоссям заторохтіли одночасно молода дружина й теща, побачивши мене, брудного, але не-переможеного. «У калюжу впав, — сумно повідомив я. — Швидше, а то спізнююся».

Дві жінки, схопивши ганчірки, щітки і відро води, швидко відмили мене від слідів падіння. Але тепер я був дуже мокрий. Нічого, висохну дорогою, і я рвонув на служ-бу майже бігцем. Машини, як ви розумієте, мені тоді не на-лежало, а пішки «навскоси» через старе кладовище було набагато швидше, ніж тролейбусом.

Коли я добіг до військового містечка і через отвір в ого-рожі із заднього боку проник просто на плац, усі вже ши-кувалися. Командир батальйону подивився на мене неза-доволено, але нічого не сказав, і я поспішно пірнув у стрій. Стройовий огляд почався. Спершу ми бадьоро промарши-рували перед невисокою трибуною, на якій стояли коман-дир дивізії і комісія на чолі зі старим, за моїми тодішніми поняттями, генералом з округу.

Потім, як годиться, нас розвели по званнях. Я опинився у великій групі молодих лейтенантів.

«Шикуйся!» — скомандував правофланговий.

Ми побачили, що до нас прямує сам голова комісії. Сонце вже пригрівало, і він був без шинелі в мундирі, пере-перезаному ремнями, і в чоботях з твердими блискучими халявами. Франтуватий генерал. Ми ж парилися в шинелях; наказ про перехід на зимову форму одягу був підписаний ще тиждень тому.

«Здрастуйте, товариші лейтенанти!» Він пішов уздовж строю. «Здоров'я бажаємо, товариш генерал!» — голосно прокричали ми. «Вітаю вас із початком інспекторської перевірки!» «Ура-а-а!» — дружно відповідав стрій лейтенантів. «Чи немає у вас заяв або пропозицій?»

Ми мовчали. Річ у тому, що розводили по званнях саме для того, щоб ми командирів не соромилися. Але усі розуміли, що «виносити сміття з хати», — недобре. Це засуджувалося в армійському колективі. Тому заяв ніколи не було.

Тут генерал звернув свою увагу на мене. Я висохнути так і не встиг.

«Чому мокрий, що, всцявся?» «Ні, — похмуро відповів я. — В калюжу впав». «Радянський лейтенант падати не повинен, — повчально сказав генерал. — Хіба що аби зразу віджатися». «Я і віджався», — повідомив я, але генерал уже не слухав і рушив далі.

Він був худорлявий, підтягнутий, з сивою щіточкою вусів і мав на вигляд років на п'ятдесят. Йшов він легко, ніби злегка пританцьовуючи. Видно було, що йому подобався сам процес. Тут він зупинився, подивився на наші блискучі від гуталіну чоботи в зборочку і, довірчо знизивши голос, сказав: «У лейтенанта чоботи гармошкою, зате член трубою, а у генерала, відповідно, навпаки, еге?»

Ми радісно загоготали, і він, задоволений результатом, попрямував до сусідньої групи офіцерів. Так тривало години чотири. Я вже висох зовні і змокнув зсередини. Потім був

іспит за фахом. Для мене це не було складним. Служив я в окремому батальйоні зв'язку, а до того п'ять років провчився в інституті зв'язку. Військова кафедра у нас була сильна. І я із спецпредметів завжди досягав успіхів.

Потім те, потім інше. Додому я зібрався тільки близько десятої години вечора, хильнувши після прощання з колегами по стопці «за свято».

Було зовсім темно. Я вибрався назовні через ту ж дірку в огорожі (так було коротше, ніж іти через КПП) і весело попрямував додому. Дірка була, ніби нейтральною територією. Усі через неї ходили: і офіцери на службу і з неї, і солдати в самохід і назад. Але ніхто про це вголос не говорив. Тим більше не наважувався її закрити. Потрібна вона, тому існує досі. Я недавно перевіряв.

Дорога додому вела, як я вже казав, через кладовище — велике, старовинне, вже недіюче. Утоптана стежина петляла між кам'яними перехнябленими хрестами. Ліхтарів не було. Вузький серп місяця ледве-ледве освітлював шлях. Було досить темно, але мені цього вистачало — завжди добре бачив у темряві. Я вже заглибився далеко. Раптом — якийсь шкрябаючий звук, і мені здалося, що старовинний хрест гойднувся. З-за нього висунулася ну геть зелена пика й неголосно сказала: «Лейтенанте, чуєш лейтенанте, підкинь на похмеляння».

«Привид? — подумав я. — Ніби ні, розмовляє».

«Як тебе звуть?» — запитав я. «Мишком кличуть». — «Ти живий?» — «Поки що не зовсім, випити треба».

Я встромив руку в кишеню і, намацавши якусь дрібноту, висипав її в простягнуту долоню. Потім бадьоро «поскакав» далі. Невдовзі я був удома, випив чаю і завалився спати з молодою дружиною. Завтра мене чекали нові випробування по службі.

Але Мишко-привид відтоді став постійно траплятися на моєму шляху. Вдень я його жодного разу не бачив, тільки

пізно ввечері. І грошей він більше не просив, так, сигаретами перебивався. Іноді я йому навіть бутерброди із служби приносив. Все-таки на природі людина живе. Говорили ми мало й завжди одне й те ж: «Здоров'я бажаю, лейтенанте. Як справи?» — «Усе нормально, Мишку». — «Ну, бувай»...

Виявилося, що кладовище о цій порі сповнене життя. Якись шерехи, тіні, іноді й крики віддалені. Але, судячи з усього, Мишко мав тут авторитет; ніхто більше до мене не озивався. Взагалі, вночі це місце мало вигляд зовсім не такий, як удень. Однак я все-таки зумів запам'ятати за найближчими орієнтирами місце, де ми зазвичай зустрічалися. Адже вранці я теж ходив через кладовище і мене зацікавило: звідки він щоразу, як з-під землі, з'являється.

Наступного ранку я звернув зі стежини і, пробившись крізь кущі, підійшов до замшілого хреста з колись світлого вапняку. Навкруги не було нічого примітного. Я штовхнув хрест, і він несподівано легко обернувся навколо однієї з фігурних металевих шпильок, за допомогою яких плита в основі хреста з'єднувалася з великою плитою надгробка. Решта, видно, була зрізана в середній частині, хоча зовні візуально була наявною.

У центрі надгробка відкрився чотирикутний отвір, в який цілком могла пролізти доросла людина. Я заглянув туди. Під хрестом виявився невеликий склеп. Він був порожній, тільки вздовж однієї стіни лежав старий, роздавлений матрац.

«Ов-ва, яка «ничка». Я зсунув хрест назад на місце. Потім пішов своїм шляхом, думаючи: «Це ж треба! Жити просто в могилі. Нівроку чолов'яга».

Увечері Мишко-привид уперше звернувся до мене із довшою пропозицією. «Лейтенанте, — сказав він, — ти мою хату бачив?» «Бачив, — чесно відповів я. — Але з «хатою» це ти загнув». «Добре, — кивнув він. — Але я тебе прошу

нікому про це не розповідати. Це для мене дуже важливо». «Гаразд», — погодився я, і тема була вичерпана.

Так тривало ще деякий час. А через кілька місяців, коли я, як завжди, йшов додому звичною дорогою, несподівано почувся шум, гам, свистки, спалахнуло світло фар, — і я виявив на кладовищі навколо себе цілу купу працівників міліції у формі і без.

Побачивши мене, вони були дещо спантеличені.

«Що ви тут робите, лейтенанте?» — суворо запитав мене старший — майор міліції, років сорока. «Та ось, додому йду». «Вам доведеться проїхати з нами», — заявив майор. «Ну-ну, — відповів я. — Ви мені не начальник, у нас своя комендатура є». «Лейтенанте, — відповів він, — ми можемо викликати комендатуру. Але, запевняю вас, нічого доброго це не дасть. Краще ми просто поговоримо і, якщо ви тут ні при чому, то розійдемося спокійно».

Я подивився на його посвідчення. Щось усередині підказувало — комизитися не варто. І ми проїхали у відділення, де він розповів, як довго вони стежили і нарешті з'ясували транзит якогось рослинного наркотика з Середньої Азії в Крим.

Виявилося, що цей «великий шовковий шлях» і вів якраз через наше старе кладовище.

«Скажіть, лейтенанте, — запитав майор, — ви нічого підозрілого не помічали?» «Та ні, — відповів я. — З'являвся іноді один місцевий волоцюга Мишко, сигарету стріляв. А так тут багато якихось невідомих типів опшвалося. Але ті близько не підходили». «Мишко, — зітхнув майор, — це місцевий бос. Можна сказати, наркобарон. Сам з циганів, ми його давно відстежуємо, але затримати не можемо. Привид, а не людина. Ось і сьогодні не попався. Ну, гаразд, ідіть».

І я подався додому з двогодинним запізненням. Усі вже спали, тож мені довелося повечеряти холодним бутербродом із ковбасою.

«Де тепер Мишко? — подумав я, вкладаючись. — Напевно, у нього багато хованок. О, до речі, хованка...» — згадав я раптом.

Наступного ранку я йшов тією ж стежиною. Ось це місце. Я знову пробрався через зарості, взявся за хрест і спробував його зрушити. Він навіть не ворухнувся. Я придивився: «Гм, незрозуміло, як це я його раніше зсував?» Хрест стояв, навіть забетонований у кам'яну основу, і зовні було схоже, що стояв він так років п'ятдесят. Так, приблизно цей термін і був вибитий на кам'яній плиті. «Нічого собі, оце так номер. Ну, гаразд, ні так ні. Принаймні немає про що більше говорити». І я пішов своєю дорогою.

За кілька днів я майже забув про цю пригоду. У мене було багато інших турбот.

Минуло шість років, 1975 рік. Я вже давно демобілізувався, працюю в проектному інституті. Спочатку старшим інженером, а з минулого року керівником групи.

Зараз у відрядженні. Середня Азія, «благородна Бухара». Збираю матеріали для розроблення проекту телемеханізації підприємства «Бухаратрансгаз». Гостинні місцеві товариші вже дещо нам показали. Сьогодні похід у чайхану. Взагалі, тут годують незрівнянно краще і смачніше, ніж у нас. Сам плов чого вартий — пальчики оближеш. Але живуть замкнуто. Високі огорожі — дували, а за ними у кожного своє. Дівчата вродливі, з чорними косами, в тюбетейках і атласних сукнях з чорно-білим малюнком. Древні будови, розвалини бібліотек і обсерваторій — багато цікавого.

Та ось ми і в чайхані. Це виявилось дуже популярне місце. Без попереднього запису не потрапиш. Нам подали тацю з пловом, ми помили руки, і місцеві колеги стали показувати, як правильно їсти плов руками. Виявляється, щоб не налити баранячого жиру собі в рукав, треба захопити жменьку рису пучкою, нести його до рота і при цьому

стежити, щоб лікоть завжди був вищий за долоню. Я швидко освоїв технологію і наліг на смачну їжу.

Ага, сиділи ми на низеньких лавках, згори подушка, і за таким же низьким, але широким столом.

За столом трохи осторонь веселилася велика компанія. Оглядний чорноволосий і чорноокий чоловік середніх років сидів на чолі його. Усі говорили узбецькою, але видно було, що зверталися до нього з повагою. Ось йому подали велику баранячу голову, і він зі смаком став її розбирати.

Ми їли, запивали зеленим чаєм, вставали, знову сідали, знову їли, знову запивали, потім заїдали свіжими овочами. Так минуло години три. Я подивився на сусідній стіл. Чоловік доїдав баранячу голову, вже насилу проковтуючи останні шматочки.

«Я блуснув, — подумалося мені. — Тут на всю мою групу вистачить». Не розпечені ми були тоді великою кількістю їжі. Тут чоловік піднявся і став пробиратися між столиками до виходу. За ним невідступно йшло двоє молодиків із тієї ж компанії. Проходячи повз наш стіл, він раптом зупинився, втупився в мене, сів і, дивлячись мені в очі, чітко промовив: «Здоров'я бажаю, лейтенанте. Як справи? — І не чекаючи відповіді, продовжив: — Спасибі, що не заклав. Ну, гаразд, живи щасливо». «Мишку, це ви?» — тільки й сказав я, але він уже встав і рушив далі.

Місцеві подивилися на мене із забобонним жахом.

«Ви знайомі?» — запитав хтось із них. «Та так, зустрічались», — відповів я і помітив, як усі вони здригнулися одночасно. «Хто він тут?» — тихо запитав я найближчого сусіда.

Той не відповів і чомусь трохи відсунувся. З цієї миті і до від'їзду я був оточений якоюсь дивною увагою: мене чомусь стали називати на «ви», але до компанії більше не запрошували.

А коли ми покидали чайхану, до мене підійшов чоловік-офіціант і мовчки подав важкий паперовий пакет. Я заглянув усередину. Там лежала пляшка кабардино-балкарського коньяку, два блоки імпортованих сигарет із фільтром і аркуш паперу, на якому були тільки два слова: «Дякую і прощай». Без підпису.

Віддав борги Мишко.

Через три дні я повернувся додому. І перше, що зробив — пішов на старе кладовище. Ось це місце. Я взявся за хрест і посмикав його. Стоїть, як укопаний. Я обернувся, щоб піти, і тут побачив аркуш паперу.

Напевно, він був придавлений камінчиком, але вітром його здуло з постаменту і перевернуло. Я підняв його. На ньому було написано: «Я ж сказав, прощай».

За кілька років старе кладовище знесли, там тепер територія військового училища. А на місці продмагу, з якого починалася ця дивна історія, відділення комерційного банку — тільки вчора мимо проїздив.

МАМБА — ДОЧКА ВОЖДЯ

На четвертому курсі я запізнався з темношкірою дівчиною. Навчалась вона в Одеському університеті — тоді практикувався культурний обмін.

Я ж був студентом інституту зв'язку, й наша зустріч стала геть випадково, коли ми з друзями здійснили похід на танці в університет. Весна стояла в розповні, й почуття кипіли в молодих самців, незважаючи на слабеньке харчування.

Я наважився запросити її до танцю, а далі ми прогулялись на Ланжерон, приморську частину міста.

Вона була така чорна, що спершу я втратив її з очей на неосвітленому пляжі. Але тут вона всміхнулась і одразу знайшлася.

Назвати її дівчиною можна було виключно з огляду на пристойність, для маскуванню власних «мерзенних» зазіхань. Це була молода струнка жінка, відверта усім своїм виглядом і відповідної поведінки. Усе в неї стояло, нахабно стирчало, а найголовніше — вона тим неприховано пишалася.

Напрочуд і майже неймовірно для білої людини, свобода стосунків визначилася першого ж вечора, і ми одразу «подружилися».

Став я часом сам-один, а коли-не-коли і з друзями, навідуватися до неї в гуртожиток, наповнений красунями, отож усяк знайшов собі діло. Аби не мати зайвої мороки, ми хутко підобрали дрібними дарунками одну з вахтерш, літню одеську «бандершу», і вклалися зазвичай у її зміну.

Дівчина моя була з Дагомеї (Беніну) й належала до багаточисельного племені йоруба. Представники цього племені населяли багато країн Західної Африки — Верхню Вольту (з 1984 р. — Буркіна Фасо), Нігерію, Гану... Коли ми зблизилися

більше, вона зізналася, що є дочкою одного з вождів племені, проте найцікавіше — вона була Мамбою, чаклункою культу вуду. І не лише вона, а й мати її, і загалом усі жінки в родині. Цю звістку ми легко сприйняли і тут же цим ім'ям її й нарекли. Тим більше, що справжнього її імення мовою йоруба ніхто з нас вимовити не міг. Вона погодилася і стала Мамбою. Я вже згадував про її надзвичайну принаду. Утім сказати так — все одно що нічого не сказати. Вона була по-бісівському, подиявольському зваблива.

Розгулювати Одесою самому з негритянкою — діло доволі ризиковане. Портове місто до такого ставилося загалом насторожено, тому ходили зазвичай чималим гуртом. Мав я тоді трьох друзів, таких же урвителів, як сам, шукачів пригод. Нас об'єднувала одна гарна риса (ми добре навчались) і ціла купа, делікатно висловлюючись, негарних. Ми зазирали в чарку, ми дозволяли собі «гудіти» на всю губу, ми стромляли носи куди не слід, ми регулярно влаштовували бійки з такими ж, як самі, потім пили «мирову», далі... далі знову все спочатку. Згадуючи той період, дожджу висновку, що людині в молодості треба перегоріти, перегуляти. Гірше, коли таке випаде на зрілий вік. А так усе ніби природно — кожному віковому відрізьку своє.

Так ось, якийсь час ми разом гуляємо. І раптом я з'ясовую, що потроху, однак не дуже й криючись, Мамба завела «близькі стосунки» не тільки зі мною, а й з усім нашим товариством. То було разуче відкриття — спершу я навіть не знав, як маю реагувати. Зрештою вирішив поговорити. Питаю у друзів: «Хлопці, ви що?» — «А що? — озиваються хором. — Вона сама, а ми не залізні».

Приступаю до Мамби, вона відказує, що все нормально. У їхньому племені то є звичайнісінька річ, і десь із років тринадцяти будь-яка дівчина може належати будь-кому з чоловіків, часом навіть і в заміжжі. А щодо Мамби — чаклунки,

то для неї це взагалі священний обов'язок. «Твої друзі, — аргументує вона, — це і є твоє плем'я, отож усе як має бути».

Де подінешся, довелося змиритися з таким поясненням, принаймні до літніх канікул. Там, собі міркую, розберемося. Тим часом спливав час другого семестру, наближались екзамени. Довелося виділити на навчання частину дорогоцінного дозвілля.

Мамбу це засмутило, й вона інколи нам докоряла. Самій же їй навчатись не обов'язково. Її країна, де постійно відбувалися військові заколоти з радикальною зміною курсу, саме перебувала на черговому «соціалістичному шляху розвитку». Через те Мамбі віддавали належну увагу, і хоч би як вона відповідала на екзаменах та заліках, їй нижче, ніж «добре», не ставили. Отож з власного досвіду вона вважала, що навчатися — діло вельми не важке, й дивувалася з наших «надмірних» старань. А може, навіть, десь у глибині душі відклалась у неї думка, ніби йоруба набагато розумніші від тутешньої молоді. Нехай і так, Господь їй суддя.

Та раптом трапляється випадок. Котрогось вечора йду я з інституту. Треба зауважити, що інститут мій був, та є й нині, на вулиці Челюскінців. А мешкав я тоді на квартирі в неблизької рідні у підвальчику на Чкалова (тепер це Велика Арнаутська). Зараз там аптека. Якщо діставатися пішки, то якраз треба йти через Молдаванку.

Підходжу до місця призначення, а тут сусідський хлопець вигулює пса. Батько у хлопця на Привозі м'ясником працював, а отже, належав до місцевої аристократії.

Мене, професорського синочка, та ще такого, що живе у підвалі, він відверто зневажав.

Якщо чесно, я вже давно надер би йому пику, але ж пес... Пес був дуже грізний. Величезний данський дог. І, головне, він мене теж незлюбив. Гавкав басом, кидався. Проте досі я бачив його тільки на повідку, а тут він гуляє сам

собі — господар покурює оддалік. Уявіть лишень: тихий вечір, безлюдно, і велетенський пес із глухим гарчанням летить просто на мене.

Бувають моменти, коли ми починаємо блискавично виявляти кмітливість. За ті недовгі секунди, поки пес добіг до мене, я пригадав усе, що коли-небудь читав про напади собак та інших тварин на людей. Хутко перебравши все подумки, я спинився на доволі ризикованому варіанті: вхопити пса за нижню щелепу, коли він роззявить пащу. Здається, про таке я читав у Джека Лондона. Звісно, письменник міг просто вигадати такий спосіб. Він же, либонь, не сподівався, що хтось колись ризикне вдатися до цього «смертельного номера» в реальному житті. Однак нічого ефективнішого наразі мені не прийшло на гадку. Через те, коли дог підбіг і, відштовхнувшись задніми лапами, роззявив червону пащу, я викинув назустріч праву руку і щосили схопив за нижню щелепу, відтягуючи її донизу. Ікла якимось дивом самі собою пройшли між пальцями й майже не завдали шкоди. Пес спробував стиснути щелепи, але не мав для цього достатнього важеля — я вхопив глибоко. Ми завмерли; збоку це мало вигляд статуї Геракла, який роздирає левину пащу. Ситуація була патова, ніхто не міг розірвати «дружні обійми». Першим не витримав пес. Почав тіпати головою, скавуліти і всіляко показувати, як він обурений моєю поведінкою. Тут і господар підбіг і, заставши мої руки зайнятими, надумав присвітити мені у вухо. Одне слово, ми сяк-так розчепилися й розійшлися без відчутних втрат.

На другий день я розповів про інцидент Мамбі. Її реакція мене здивувало.

— Я можу цю проблему вирішити, — сказала вона.

— Як?! — аж підскачили в мене брови.

— Розумієш, — відповіла юна африканка, — кожна людина відповідає образіві якоїсь тварини. Хтось хижак — лев,

леопард, гепард; хтось «вегетаріанець» — антилопа, буйвол. Ось ти, скажімо, хижак, але сам про це не знаєш. Я можу зробити так, що тварина — собака, наприклад — відчувати-ме твій справжній образ. Тоді в нього зразу пропаде бажання з тобою зв'язуватися.

«Цікаво!» — подумав я і дав згоду. Хоча подальший ритуал, визнаю чесно, мені не сподобався. Мамба купила на Привозі білого півня, відрубала нещасному голову і кров'ю оббризкала собі груди, мені намалювала на правій руці якийсь знак. Далі вона бурхливо затанцювала щось схоже на рок-н-рол, мугикаючи своєю мовою незбагненну пісеньку. Дійство відбувалось увечері на безлюдному темному пляжі. Друзі стояли на сторожі, аби ніхто не заважав. Насамкінець Мамба викупалася в морі й поставила вимогу — нехай хтось із нею... ну, це саме... «поспілкується». Один смільчак знайшовся.

— А віднині, — сказала Мамба, — коли хочеш, аби тварина відчула тебе, спрямує на неї праву руку, ось так. — І вона зробила «ріжки» вказівним пальцем і мізинцем, підібгавши решту в неповний кулачок.

Ми провели її до гуртожитку, і я рушив додому. Дог примітив здобич іще здалеку й бадьорим галопом кинувся до мене.

— Фас його, фас! — аж надривався господар.

«Перевіримо магію», — подумав я без особливого ентузіазму, й коли пес підбіг метрів на десять, виставив йому назустріч праву руку з «ріжками», крикнучи водночас: «Пішла геть, підла скотино!» Ефект був разучий. Велетенська «скотина» раптом різко загальмувала всіма чотирма лапами, навіть посунулася по асфальту, й сіла на хвіст. Далі заскавучала, розвернулася і втекла, покинувши свого господаря з розкритим ротом. Я гордо пройшов до себе в підвал.

— Ну як? — спитала Мамба за кілька днів, коли ми знову зустрілися.

— Нормально, — відказав я, хоча почував себе знічено. Хотілося ще раз пересвідчитися в достовірності того, що відбулось, однак пес до мене на видиму відстань не наближався.

Мамба задоволено мугикнула і глянула на мене, наче здобула велику перемогу.

Через місяць усі ми роз'їхались по домівках. Поїхала й Мамба до себе в Дагомею.

У вересні ми повернулися. Усі — але не Мамба. В її країні стався черговий воєнний заколот з переорієнтацією на західний шлях розвитку. Отож Мамба втратила вагу для нашої країни, а може, навчалася далі десь у Сорбонні чи деінде. Про те я не знаю і вже ніколи не дізнаюся.

А ось ритуал, на подив, знову й знову давав про себе знати. Я запримітив — мене справді бояться тварини: коні, собаки, навіть звірі в зоопарку. Лиш тільки коти не бояться. Мабуть, через те, що «дивляться на нас згори вниз»¹. А може, відчують у мені рідню. Лев, бачте, так само кішка, лишень велика.

І ніби ж не мають тварини великих причин побоюватися мене. Я до них добре ставлюся, жодного разу не те що не вдарив — навіть не замахнувся. Захоплювався кіньми, то коли сідав у сідло, моя улюблена кобила Фірюза починала прясти вухами й дрібноенько дрижати. Заспокоювалась аж тоді, коли переходила на рись. Спинялась — все спочатку.

Ще гірше з собаками. Одного разу йшли з товаришем через автостоянку. Бачимо — оддалік величезний пес на ланцюгу. Ну, ми спокійненько йдемо, він же далеко. А виявилось,

¹ *В.Черчилль*: «Я люблю свиней. Собаки дивляться на нас знизу вгору. Коти дивляться на нас згори вниз. Свині поведуться з нами як з рівнею».

ланцюг був кільцем до тросу припнутий, а трос через увесь майданчик простягся. Р-раз — і пес уже біля нас. Подивився й... кинувся на товариша. А мені так наче цуцик заскавулів і хвостом помахав. Ну, товариш не розгубився — портфель йому в зуби, пес у ньому й зав'яз...

З роками ефект послабшав. Помітив я: аби він виявився на повну силу, мені треба доторкнутися до тварини.

Сьогодні вирішив пересвідчитися, чи працює *це* досі. Усе-таки понад сорок літ минуло.

Пес у нас дома сторожовий — благородної крові, німецька вівчарка, звати Вестус Гаус Фейвор, або просто Вест. Узяли чотиримісячного, а нині йому вже восьмий рік. Грізний неймовірно, проте в мене бере їжу просто з руки. Я до нього добре ставлюся, то й він до мене так само.

І ось у присутності трьох свідків розповів я коротенько знайому вам історію; усі так скептично посміхнулись, а я погодував Веста, як завжди, з руки, а далі поклав йому праву долоню на голову.

Велетенський пес, який не знає страху, зіщулив вуха й сильно задрижав так помітно, що мені війнуло холодом поза коміром.

— Ну чого ти, Весте, чого ти? — почав його заспокоювати і скуйовдив йому гриву лівою (лівою!) рукою.

Так, мав рацію Шекспір, коли казав: «Таке є в світі, друже мій Горацио, що і не снилось нашим мудрецам».

НАЗАДГУЗЬ ДО ТОВАРИША СТАЛІНА

Читаючи з чотирирічного віку і маючи добру пам'ять, я сприймав школу як місце веселих ігор. Навчатися мені подобалось, точніше — я взагалі не вчився, оскільки протягом першого тижня прочитував і без особливих зусиль запам'ятовував зміст усіх підручників на рік наперед. Життя прекрасне, думав я, проте, як виявилось, «добре довго не буває». Я почув цю фразу від мого товариша тільки в далекому майбутньому, аж 1992 року, коли мені вже виповнилося сорок шість, через те її взято в лапки, але він, мій товариш, сказав на всі часи.

З четвертого класу навчатися стало важче, до всього ж батьки-математики записали мене в математичну школу, тож одного тижня навчання на рік уже стало не вистачати. Однак те, про що далі оповідь, трапилося в третьому класі.

Отже, осінь 1955 року, і я, бідовий дев'ятилітній хлопчак, уже позираю з новим для себе інтересом на дівчаток. Одне слово, якось бавився я на перерві й, аби показати одній однокласниці, як вона мені подобається, зробив стійку на руках, мимоволі опинившись, даруйте, назадгузь до великої гіпсової скульптури товариша Сталіна, що стояла поруч із червоним прапором перед учительською.

Цей необачний вчинок помітила, проходячи повз місце події, завуч, літня (так мені здавалося), грізна з виду жінка. Негайно було написано доповідню на ім'я директора, в якій питання набуло високого ідеологічного рівня. Переляканий директор — до речі, однорукий інвалід війни — викликав батьків. Спершу прийшла мама і нічого гісінко не зрозуміла, проте їй хутко пояснили. Потім директорові зателефонував тато і спробував передати своє

обурення, але швидко відступив під тиском неспростовних доказів.

«Синку, — несміливо допитувалися батьки, — навіщо ти став назадгузь до товариша Сталіна?»

Я не знав, що й відповісти, бо відчував себе винним.

До ХХ з'їзду було ще п'ять місяців; від «справи лікарів»¹ минуло всього два роки. Страшно було говорити, страшно мовчати і жити так само було страшно.

Справу передали до парткому інституту, де батько працював завідувачем кафедри. Усіх лихоманило. А це ж були люди, які пройшли війну!

Пам'ятаю, був я з батьками у Москві, коли помер Сталін, — на початку 1953 року. Всі плакали, хто з горя, хто від страху, вислухавши по радіо промову Л. П. Берії над домовиною.

— Мамо, чому ти плачеш? — спитав я, шестирічний хлопчак.

— Ти не зрозумієш, страшно мені, — відказала мама.

Уже три місяці тривала справа лікарів. Самі єврейські прізвища, жахливі чутки, шепоти поза спиною. Моторошний час!

Так, було про що задуматися і в 1955-му.

Хмари заступили так, що сонце, здавалося, вже не вигляє ніколи. Я (у дев'ятирічному віці!) почав вивчати кримінальний кодекс і підраховував, скільки нам дадуть і за якими статтями.

І враз — маєте! Іду до школи, лютий 1956-го, і сусідський хлопчак раптом, аж захилинаючись, розповідає, який Сталін був кат, як він знищував революціонерів, саджав невинних, вигубив мільйони... Мені здалося, світ перевернувся. Я геть

¹ Справа лікарів — кримінально-політичний процес проти групи високопоставлених радянських лікарів, звинувачених у змові та убивстві ряду радянських лідерів. Після смерті Й.Сталіна справа було закрито у зв'язку з відсутністю складу злочину.

не мав сумніву, що не встигнемо ми дійти до школи, як нас заарештують зустрічні громадяни. І тут я збагнув — хлопчак не сповна розуму, йому треба в лікарню.

Та коли ми дісталися до школи, про це вже говорили всі, цілий світ перевернувся назад, погойдався і завмер у рівновазі.

І про справу, що умовно мала назву «Назадгузь до товариша Сталіна», всі якось забули, та й статую товариша Сталіна забрали кудись із шкільного коридору. Забули всі, за винятком цієї страшної тітки — завуча. Чомусь вона страшенно незлюбила мене, немов я заступив їй цілий світ. Вона вичікувала мене на вході, не допускала на урок через відсутність носовичка, ходила за мною і всіляко мене переслідувала.

І раптом десь поділася. Це вразило мене над усе, я почав скрізь її виглядати, питав про неї у вчителів, але всі з якоїсь причини сором'язливо відвертали очі й переводили розмову на інше.

Що сталося? Це запитання діймало мене якийсь час, та одного разу, десь через місяць, я мимоволі почув краєць розмови між мамою й татом, яку вони вели, усамітнівшись од мене в спальні.

— І ця дівчинка була не єдина у неї, — сказала мама.

— Їй назавжди заборонили викладати, та ще попереду й суд, — мовив тато.

Я нічого не міг збагнути, проте відчуття похмурої таємниці накрило мене темним покривалом.

Непевні чутки ширилися школою; негайно розформували один з дев'ятих класів і перевели в інші школи його учнів. І тільки через багато років я зрозумів, чому ця тітка з прокуреними зубами ненавиділа веселого дев'ятирічного хлопчачка та й інших хлопчаків, та й усіх чоловіків так само. Ось так.

В УМОВАХ ПУСТЕЛІ

Я позирнув на годинника — вже друга, час обідати. Мені двадцять три роки, армія, сьогодні я — черговий частини. Ця річ марудна, однак є і переваги. Зокрема — робити пробу на кухні, тобто оцінювати якість харчів у солдатській їдальні. Щоправда, мені — аякже, начальство! — насипали все-таки щедріше й жирніше, але з того самого казана. Годували доволі ситно, хоча й дещо одноманітно. Та й харчуюсь я тут раз на тиждень, а солдати щодня. І все ж, наскільки я помічав, у вазі вони добряче додавали.

А ось кілька років тому у двері постукав рядовий, їсти попросив, бо голодний. Мені це видалось дивним. Оце так захисник вітчизни! Утім відсутність видимого зовнішнього ворога та ще невизначеність офіційної ідеології, як на мене, взагалі роблять зайвою необхідність у мобілізаційній армії. За винятком внутрішніх військ і прикордонної служби, та й то суто на платній основі. Тут увіч має торжествувати принцип «краще менше, зате краще». Тоді принаймні гроші платників податків витрачатимуться з користю для справи.

Проте шляхи військової реформи не є темою нашого оповідання, отож вернімося в 1969 рік.

Не встиг я пообідати — прибіг вістовий: мене викликають до штабу.

— Лейтенанте, — звернувся до мене капітан, — вас відправляють на навчання.

— Яке ще навчання? — пробурчав я. — Вам що, інституту мало? Он у вас половина офіцерського корпусу без вищої освіти.

Зауважу, що поїздки, відрядження та навчання на ту пору мені достобіса набридли. Я з них не вилазив од

самісінького початку служби. Давався взнаки мій тоді ще парубоцький статус.

— Вам належить пройти курси з ведення бойових дій в умовах пустелі, — знову заговорив капітан. — Отримаєте припис, добові та проїзні; розпишіться отут. Вилітаєте завтра, місце призначення — Ашхабад.

Далеченько, подумалось мені, і, мабуть, спекотно, адже травень уже.

— Надовго?

— Як вийде. Коли вірити паперам — місяця на півтора.

Капітанова відповідь лише додала непевності, проте ради не було, і надвечір наступного дня я прибув до Туркменії. Туди ж із різних місць «неозорої вітчизни» прилетіло ще зо три десятки офіцерів. Зібрали нас у комендатурі, посадили в автобуси, п'ять годин у дорозі — й ми приїхали. Таке собі усамітнене військове містечко. Довкола пустеля — Каракуми.

На другий день заняття почалися. Усе як належить: теорія плюс практика. Вивчення матчастини — машин, озброєння, засобів зв'язку, а також методів ведення бойових дій. Особлива увага — психологічній і фізичній підготовці, рукопашному бою, стрільбі з усіх видів зброї, питання виживання в екстремальних умовах.

Деякі теми досить мене здивували. Схоже, нас готували до бойових дій невеликими або диверсійними групами окремо від основних сил. Так, були вправи на розвиток самостійності й ініціативи, що ніколи не заохочувалось у великому, проте іржавому механізмі з назвою Радянська Армія. Тут культивувався абсолютний послух і точне виконання наказів.

— Під час бойових дій не вірте нікому й ніколи, — утовкмачував нам літній полковник з помітним шрамом на лобі. — Тільки самому собі, і то не завжди.

— А кому ж тоді? — аж підскакували ми.

— Власному внутрішньому голосові, своїй інтуїції, — незворушно відказував той. — Інтуїція учасника подій завжди найправильніша, оскільки базується на більш достовірній, не викривленій інформації.

Майор-психолог переконував нас, що світ є такий, яким ми його сприймаємо. Ось чому навіть у найбезнадійнішому становищі належить зберігати оптимізм і спокій. Це увіч суперечило матеріалістичним концепціям марксистсько-ленінської філософії, проте звучало переконливо.

Стріляли ми не тільки з радянської, а й з іноземної зброї. Зацікавило мене також керування автомобілем в умовах цілковитого бездоріжжя.

Заняття з виживання проводив доволі колоритний бордатий цивільний фахівець.

З технікою зв'язку проблем я не мав — усе-таки я закінчив інститут зв'язку.

Рукопашний бій: на ньому, вважаю, варто зупинитися детальніше. Займався ним із нами капітан років десь тридцяти. З вигляду типовий борець, одного зросту зі мною, атлетичної статури, поголена голова.

Усілякі непевні чутки ширилися про цього викладача. Підозрювали його в содомському гріхові, однак прямих доказів не було; розмови, та й годі.

А проте першого ж вечора, коли ми, зійшовшись у гурт, випивали з місцевою обсервуацією, нам про це розповіли. І тут я не зовсім доречно пожартував. Щось таке на кшталт: «Я цього не схвалюю, але назагал кожен воліє розпоряджатися власним гузном як йому заманеться».

Подальші події ствердили, що хтось із пияків не поминув нагоди одразу ж передати інформацію кому належить.

Тоді я ще не був обізнаний з прийомами східних двобоїв, а вони якраз і становили суть капітанових занять.

Зауважу, що я з дитинства любив змагання. З дванадцятирічного віку займався боксом, досяг рівня кандидата в майстри спорту. Але двобої — раніше такого мені й бачити не доводилось.

Утім щось мені одразу не сподобалось у наших з викладачем стосунках. Поводився він аж надто сухо й офіційно, називав мене тільки на прізвище; на тренуваннях, показуючи рідкісні прийоми, раз-другий, мовби ненароком, діяв надто грубо, навіть жорстоко; в очі не дивився. Ну та нехай, не обов'язково йому любити мене.

Система тренувань була така: тренер розставляв нас парно, сам же вибирав собі «жертву», з якої «тішився» досхочу.

Надійшла й моя черга. Поруч із капітаном я мав непереконливий вигляд, та й не спец я був у боротьбі. «Нападай», — скомандував тренер, і я знехотя зробив спробу вдарити його джебом лівою. Василь Іванович (саме так його звали) захопив мою руку, не відпускаючи присів і перекотився через голову назад, стусонувши мені ногою в груди. Я, звісно, перелетів через нього й добряче приклався лопатками до землі. Трохи причмелений, я наче крізь туман побачив, як на моє обличчя опускається велетенський кулак. Гостре відчуття небезпеки викликало блискавичну реакцію. Я перекотився вбік, і кулак з усього розгону вибив помітну заглибину в утрамбованій до міцності каменя землі. У цьому місці мить тому була моя голова. «Ох же й мерзотник!..» І тут же я знову перекотився у зворотному напрямку, бо «мерзотник» двома ногами вкупі стрибнув мені просто на груди. Щоправда, мене там уже не було. Скочивши на ноги, я встиг перехопити його погляд. «Господи, та він ненавидить мене!»

Я ледве подолав напад люті, заспокоївся нібито й наставник.

Під час решти тренувань я був максимально зібраний, і вони пройшли без видимих ексцесів.

Ми собі навчались, навчались, і ось надійшла пора іспитів. Я легко склав усі дисципліни. Залишалися рукопашний бій та іспит на виживання.

Щодо рукопашного — тут кожен мав провести п'ятихвилинний вільний спаринг із тренером. Я мав підозру, що для мене це може скінчитися зле. Утім на той час за моїми плечима вже був доволі великий досвід вуличних бійок та боїв на боксерському рингу. Я добре засвоїв, що фізична сила й навіть спортивна техніка — то ще далеко не все. На вулиці вельми важить твоя поведінка, на рингу — осмислені дії, правильна тактика. Мені довелося вигравати й у відвертих фаворитів. Бо завжди готував «домашні заготовки», завчасно ходив дивитися бої моїх майбутніх суперників, будь-який двобій спочатку подумки проганяв у собі. Одне слово, дійшов думки, що голова наша не тільки для того, аби по ній гамселили «вірні» друзі й товариші. За все це мені ще в Одесі приклеїли почесну кличку «хитрий боксер». Отож і зараз посидів, подумав і трішки підготувався.

Іспити тривали три дні — по десять чоловік щодня. Викликали за абеткою. Я — найостанніший. На той час у курсантів уже назбиралося доволі травм: одна зламана рука, два перебитих носи і стільки ж ребер, а синців ніхто й не лічив. Але чогось мені постійно здавалося, що найсолодше приберегли для мене. Ось і моя черга.

Я в чоботях, у польовій формі, однак без ремня поверх гімнастерки. Ми зійшлися на середині майданчика; комісія з двох офіцерів — за столиком збоку. Тренер наблизився обличчям до мене. «Я тебе закопаю», — мовив тихо, ледь помітно посміхнувся й одразу спробував завдати удару головою в обличчя. Я ледве встиг відскочити, пригадавши постулат: «Не вір нікому». І затанцював довкола нього.

Він стояв незрушно, тільки розвертався обличчям у мій бік. «Жде, коли я виставлю руку», — здогадався я і зімітував рух, немовби хотів ударити лівою. Він зробив крок уперед і подався рукою, аби схопити мене за рукав. У цю мить я вдарив наставника носом чобота в коліно. Він упав, тримаючись за ногу. Я підлетів до нього й заніс кулак. «Добивай, добивай!» — кричав хтось із глядачів, хто постраждав раніше. Однак я не міг собі такого дозволити. Ударити лежачого (утім, як і бити в коліно) — за межами боксерського кодексу.

Я повернувся й пішов до сусідського столика. Головою комісії був літній полковник. Ураз його очі розширилися, я збагнув причину й різко обернувся, водночас присівши. Страшної сили удар просвистів над моєю головою. «Якраз у потилицю влучив би, сука, — подумав я і стрибнув уперед, розвертаючись для удару правою. — Таки підвівся, чортів підор. Треба було зразу добити».

Мій удар трохи ковзнув, і я відчутно розбив кісточки на руці, зате «наставник» знову впав. Тут і п'ять хвилин збігли. Одне слово, іспит я склав.

Але попереду ждав ще один — на виживання. Умови нам оголосили такі: «Вас викидають на вертольоті в пустелю. З собою одна фляжка води й радіостанція, їжі немає. Хто витерпить три доби, той іспит склав. У разі надзвичайної ситуації викликайте по рації базу. Форма одягу польова, без шинелі. Єдине потурання — замість кашкета зелена формена панама. Додаються ніж, сірники й пістолет... без патронів».

Теж довелося поміркувати. Щонайперше — відпоров я підметку чобота й запхав туди один по одному вісім пістолетних патронів. Їх я на стрільбах поцупив. «Згодяться, — думаю. — Бо навіщо пістолет без патронів? Хіба що іскри викрешувати».

О п'ятій ранку мене висадили на піщаний бархан. Гелікоптер полетів геть, і почав я діяти в екстремальних умовах. Сонце щойно зійшло, спека ще не відчувалась. Години через дві-три буде плюс тридцять п'ять, а вночі досить відчутний холод. Як пишуть довідники — різко континентальний клімат.

Я одразу ж закопався на повен зріст у ще холодний пісок, нагорі zostалися тільки очі й маківка, на яку встановив панаму, ледь намочену зсередини водою з фляги. Прикинув собі, що, випаровуючись, вона знижуватиме температуру навколо моєї голови.

Так я просидів (точніше — простояв) до смерку. У піску щось ворушилося, повзало, кусалось, однак терпіти можна. І щодо природних потреб організму якось обійшлося.

Щойно сонце схилилося до обрїю, помітно повіяло прохолодою. Я видобувся з піску, спорядив магазин пістолета, назбирав хмизу; запалахотїло невеличке багаття, і я став міркувати, що б його з'їсти. Думав підстрелити якусь живність, але нічого не зустрічалось. Тут на очі трапилася зелена ящірка, я підкрався і вхопив за хвоста. Різким порухом ящірка скинула хвіст і втекла, полишивши частину себе, яка самостійно звивалася в моїх пальцях. Що ж, хвіст — то й хвіст. Обчухравши ножом на ньому шкірку, я настроїв на патичок і акуратно підсмажив на вогні. Потім з осторогою з'їв. Цїлком прийнятно! Сонце вже сіло, стало зовсім холодно, і я знову зарився в пісок. Якщо вдень пісок тримав нічну прохолоду, то тепер зберігав денне тепло. Щоправда, нічне життя в піску було ще активнішим, аніж удень, але на те ради я не мав.

Минула ніч, за нею ще один день, далі знову ніч. Близько другої години долинув шум гелікоптера, і я вивільнився із свого пристанища. Була пора нового місяця, темна-темнюща ніч. Вертолїт сїв за кілька барханів од мого

місця дислокації. З нього вийшли двоє. Щось таке стримувало мене від бажання закричати, озватися (знову ж таки: «Не вір нікому...»), і я тихцем підкрався майже впритул до гостей.

— Ну, і куди ти його подінеш? — почув запитання.

— Та, Колюню, тут же й закопаю, ніхто й не знайде, — почувалась відповідь.

Два офіцери, озброєні, один з них — інспектор з рукопашного бою Василь Іванович; «Колюні» я не знав.

Думки закружляли в голові, наче карусель. «У мене одна обойма — вісім патронів. Якщо лежачи з упору, то не промахнусь». Але... стріляти в живих людей мені ще не доводилось, та й не хотілося, коли казати правду. До всього, я не надто вправно стріляв з пістолета. От якби автомат!.. А вертоліт?.. Його ж не закопаєш. Ні, такий варіант не годиться.

І я відповз назад, сховався знову в пісок. А вони ходили, кричали, гукали мене ще із чверть години. Нарешті сіли в гелікоптер і завели двигуни. Я виборсався з піску й підповз ближче. У шумі й під тугим струменем повітря від машини, що підіймалась, я прицілився і з першого разу пострілом з офіцерського «Макарова» зніс хвостовий ліхтар. Пострілу не було чутно, проте коли вони прилетять, то все збагнуть.

Далі минув ще один день, і надвечір прилетів гелікоптер. Той самий — без хвостового ліхтаря. З нього вилізли двоє, один — полковник, голова комісії.

Я вийшов до них:

— Що, уже все?

— Ти живий? — злякано, як мені здалося, спитав полковник. — Рація не відповідає, сам ти нікого не викликаєш...

— Так ви ж сказали, три доби.

— Які до дідькової матері три доби? Це ми так, для куражу. Одної доби з верхом вистачить. Ми всіх іще вчора

збрали. У двох тепловий удар, зараз у медсанбаті. А ти, я бачу, веселенький.

— Еге, — сказав я, першим заліз у вертоліт і глянув на пілота. Це був той самий «Колоня», котрий прилітав з капітаном.

— А де ваші хвостові вогні? — уїдливо поцікавився я. І, нахилившись до його вуха, прокричав, аби він краще розчув через шоломофон: — А міг би і в голову, так вертоліт не було чим закопати. — І додав, не зміг себе стримати: — А Васюні своєму передай, нехай сраку береже.

Ми вернулися на базу, ніч я обачно перебував з рештою курсантів. На другий день нам оголосили результати й відправили по домівках.

— Лейтенанте Фінкельштейн, — спитав перед розставанням полковник — голова комісії, — зізнайтесь чесно, як ви ухитрилися провести в пустелі три доби й навіть не зазмагнути?

— Це така особливість мого організму, — відповів я.

— Брешете, — переконливо мовив полковник. — Хоча хто вас знає з вашою історичною батьківщиною і сорокарічним блуканням у пустелі. Може, там для вас якраз і місце.

Так і лишився я нерозгаданою таємницею в анналах курсів з ведення бойових дій в умовах пустелі.

А з Василем Івановичем нас іще зведе доля, одначе про це — іншим разом.

МОСКВА—1995

Цей день розпочався дивно. Суєта якась, та й годі. Позавчора один з корпоративних клієнтів звернувся до банку з дорученням здійснити вельми солідний транзитний платіж. Це, з його слів, була передоплата за танкер з бензином, що має прийти у Севастополь для потреб флоту і продажу на відкритому ринку. Схема платежу, як мені здалося, була занадто складною. Гроші надходили з різних джерел, накопичувались на рахунках у нашому банку й кількома платежами переказувалися російській фірмі, котра через власний банк розраховувалася за поставки палива.

Мені не сподобалося, що оплата здійснювалася через посередника, і я прямо заявив про це представникові клієнта. «Не хвилюйтеся, — відказав той. — Це контрольована нами фірма». Що ж, танцюй, враже, як пан скаже. Тим паче, у платежі не було наших кредитних коштів, хоча серед тих, хто переказував гроші, були й банки. Але кредити, схоже, могли приховуватись у загальній масі платежу.

Перші три транзитні акції вже пройшли. За умовами поставки танкер після цього виходив з одного з середземноморських портів, тобто вважався вже власністю покупця. Ми ждали відмашки платника, аби здійснити остаточний платіж після прибуття судна в порт, але так і не діждалися. Натомість нам зателефонували з фірми постачальника й повідомили, буцім танкер уже давно в порту, а третій платіж так і не пройшов, отже й четвертий так само. На ту пору таке траплялося доволі часто.

Початковий етап банківської системи супроводжувався у нас високим ризиком несплат.

Нині такі операції здійснюються через акредитивні розрахунки, де всі платежі відбуваються між банками, а

ризика теж беруть на себе банки. Тоді ж усе залежало винятково від порядності й чесності договірних сторін. Через те й посередники. Кожен із контрагентів намагався контролювати процес розрахунків на власну користь.

Той, хто телефонував, говорив дуже напористо й різко, посилаючись на досить серйозні організації.

— Якщо це ви, — сказав він, — то готуйтесь...

Мене з ним з'єднали.

— Кого ви представляєте? — спитав я.

Він відповів. Доволі переконливо відповів і додав:

— Бензин уже вибрано, а половина оплати, судячи з усього, вже ніколи не надійде. До того ж, покупець на дзвінки не відповідає.

— Послухайте, — мовив я. — Платежі й постачання — то ваші справи. До банку вони стосунку не мають. Нам доручено провести три платежі, і ми доручення виконали. Щодо решти — з'ясовуйте між собою.

— Два, — наполягав він. — Лише два платежі, навіть якщо я вам щодо решти й повірю.

— Але ж ви самі обрали схему платити через посередника, — нагадав я. — Ми не є учасниками угоди. Ми проплатили тричі.

— Доведіть, — наполягав він. — Надайте документи, й ми перевіримо, де застряв платіж. Якщо ж ні — будемо вважати винуватцями вас.

У ситуації стандартній я далі й не розмовляв би. Проте вона видавалася дуже нестандартною. По-перше, надто солідна сума траншу; по-друге, клієнт і нам не відповідав через жоден вид зв'язку; по-третє, справжня назва фірми — контрагента з російського боку, озвучена моїм співрозмовником, — прямо передбачала війну, якщо нам не вдасться довести свою непричетність до відвертого «кидалова».

— Ждемо вас, — мовив мені телефонний голос із Москви. — Прихопіть платіжні документи і приїздіть. Умить у всьому розберемось.

— Гарзд, — відповів я, — завтра вилітаю.

Сказано — зроблено, й наступного дня вранішнім рейсом я прилетів у Внуково. Мене вже чекали. А ще через годину я входив у будівлю готелю на одному із столичних проспектів, де, якщо вірити чуткам, базувалася «дуже серйозна установа».

Ми з супровідником піднялися на відповідний поверх. Він од мене не відходив ні на крок, і це викликало деякі думки.

— Зачекайте хвилинку, — сказала секретарка у приймальні. — Зараз вийдуть відвідувачі.

Ми вийшли в коридор. Поруч була ще одна приймальня, значно менших розмірів. Раптом двері з неї рвучко відчинились і випустили чоловіка з поголеною головою та двох дебелих молодиків у чорних шкіряних куртках. Чоловікові було років за п'ятдесят. Колись він, либонь, був доволі міцним; зараз помітно розповнів, одначе «гвардійська» статура ще збереглася. Він роззирнувся туди-сюди, потім поглянув на нас. Ураз погляд його напружився. У цьому визирнула секретарка з «нашої» приймальні.

— Заходьте, — запросила вона, й ми увійшли.

Всередині сиділи двоє молодих людей у пристойному вбранні. Я з ними поговорив, вони переглянули копії платіжних документів. Кудись зателефонували.

— А оригінали? — спитав один з них.

— Вибачайте, хлопці, — відповів я. — Оригінали залишаться в нас, але за достовірність копій я відповідаю особисто.

Через чверть години вони, здається, сформуvalи свою думку.

— Гаразд, — резюмував з вигляду й поведінки старший. — До вас ми претензій не маємо. Залиште копії й можете вважати питання вичерпаним. Вас підвезти?

— Ні, далі я вже сам.

І тут мене навідала несподівана думка.

— Скажіть, — звернувся я, — а хто отой чоловік з поголеною головою, який вийшов недавно з сусідньої приймальні?

— Василь Іванович? — почув я у відповідь. — Начальник охорони. А що, ви з ним знайомі?

Мені здалося, ніби ожили привиди. 1969 рік — Каракуми, тренувальний табір. «Недобре ми розпрощалися. Ой, як недобре. Краще мені з ним не зустрічатися, та ще на його власній території».

— Та ні; здається, ні, — мовив я, «відкланявся» й вийшов у коридор. Василь Іванович стояв на тому ж місці й чекав мене. Ще раз пильно глянув у вічі: так, впізнав. У цю хвилю коридором пройшла велика група людей, і я натиснув кнопку ліфта, що показувала донизу. Натопт теж спинився біля ліфтів. Пронизавши мене зловісним поглядом, Василь Іванович різко розвернувся і разом зі своїми бійцями кинувся до сходів. «Так, він збирається зустріти мене вниз!» Я скерував кабінку вгору, й доки юрба вантажилась у другий ліфт, сам-один поїхав на останній поверх.

Там я піднявся недовгими сходами й опинився перед дверима на дах. Вони були замкнені на навісний замок. Примірявшись, я різко вдарив ногою. Завіси злетіли, й двері вивільнилися. Я вибрався на плоский дах будівлі і швидко перейшов до другого під'їзду. Там теж були двері, й на них теж висів такий самий замок, тільки вже ззовні. Мабуть, обидва під'їзди обслуговував один і той же слюсар і йому ліньки було підійматися на самісінький дах двічі.

Шматком арматурного прута, кимось полишеним на даху, очевидно, після зварювальних робіт, я без зусиль подужав і цього замка. Далі хутко спустився на ліфті вниз, вискочив з під'їзду й сів у перше-ліпше таксі, що вичікувало на клієнтів під готелем. Глянувши мигцем назад, я помітив, як з першого під'їзду вибіг Василь Іванович зі своїми захеканими «бугаями», розмахуючи в повітрі рукою, пальці якої стискали невеликий блискучий предмет. Однак ми вже рушили.

— На Курський вокзал, — звелів я таксистові.

На Курському я розрахувався з водієм, знову взяв таксі — тепер уже до Київського вокзалу, звідки електричкою дістався до Внуково й найпершим рейсом без пригод долетів до Сімферополя.

Я був певний, що бувалий у бувальцях Василь Іванович, звісно ж, розпитає у водія, коли той вернеться на місце постійної «дислокації» біля готелю, і кинеться розшукувати мене на Курському вокзалі.

І все-таки щось нашіптувало мені — історія ще матиме продовження. Двадцять шість літ минуло, а не забув Василь Іванович! Нині у нього, ясна річ, є всі можливості порахуватися зі мною. І того ніхто й не зауважить — тим більше, на тлі діяльності цієї установи, про яку я багато чув з преси.

В аеропорту мене зустріла охорона банку й успішно доправила на роботу. Вже існував мобільний зв'язок. Телефони були такі великі-великі, з антеною, але працювали, і я перед вильотом зателефонував у Сімферополь.

Але я розумів, що моя охорона не для серйозних бойових дій. Тому за кілька днів зустрівся з давнім товаришем — солідним міліційним начальником — і розказав про становище.

Спершу він поставився до цього спокійно.

— Ну що ти! — мовив. — Скільки часу минуло. Не стане він так уже напружуватись, аби поквитатися за давню «кривду».

Та коли дізнався від мене про «голубий» статус Василя Івановича і справжню назву установи, де той керував місцевим «спецназом», одразу посерйознішав.

— Гарзд, зустрінемося завтра, а я тут зберу інформацію. Ти до завтра не дуже світися.

На другий день, прийшовши до нього, я застав у приймальні командира спецпідрозділу, з яким був добре знайомий.

— Я дещо розвідав через свої канали, — повідомив мій давній товариш. — Справді, вештаються тут якісь типи звідти. Ось я про всяк випадок свою охорону до тебе приставляю. Береженого й Бог береже!

Так з'явився у мене молодий боєць міліційного спецназу у формі й з автоматом. Через кілька днів — ще двоє. Почали ми їздити, наче у шпигунських фільмах, на трьох автомобілях, з озброєною охороною. У цивільний одяг я їх не перевдягав зумисне, аби серед загалу не виникало на цю тему жодних ілюзій.

Становище стабілізувалось, але не розсмокталося, стало немовби патовим. А через два місяці, розгорнувши свіжий номер «Комерсанта», я звернув увагу на допис у розділі кримінальної хроніки. Повідомлялося про підірвану вибухом автомашину в центрі Москви. У ній їхав один з лідерів сумнозвісної установи разом з керівником охорони.

Бач, Василю Івановичу, чим обернулися твої небезпечні замашки! А може, то відлуння платежів за танкер? Чи, може, ще щось інше? Не знаю, не фахівець я в цій галузі. Проте замовник зник, ото ж і «замовлення» самоліквідувалося.

Гостра потреба в озброєній охороні відпала, однак залишилася насущна необхідність. А хлопцям у банку

сподобалось. Той, хто прийшов найпершим, працює в нас і досі. Вже інститут закінчив, уже з міліції на пенсію вийшов, уже молодим дідусям став, а все працює — і доволі успішно.

А щодо решти — знаєте, я багато разів пересвідчувався, що в житті нічого не минає безслідно.

Ну, нібито й усе на цей предмет. Я обіцяв розповісти про наступну зустріч з Василем Івановичем — і розповів. Не моя вина, що вона виявилася останньою. Кожен обирає собі дорогу сам.

ЗНАЙОМУ КУРКУ Я НЕ ЇМ

Дитинство далеке й близьке водночас. Маючи доволі специфічну пам'ять, я, на щастя чи на жаль (це вже як поглянути), нічого не забуваю, пам'ятаю все, і що далі епізод, то він чіткіший, яскравіший, барвистіший.

Ясна річ, у дитинстві пам'ять не завантажена, і наш особистий процесор надає більше вільних ресурсів для кожної події. Інколи мені здається, ніби пам'ятаю себе від народження, інколи — ніби ще раніше, а незрідка досить детально пригадую те, що сталося відверто не зі мною. Існує гіпотеза, що кожен з нас несе в собі всю родову пам'ять предків. А можливо, ця інформація міститься на центральному «сервері» людства, і є такі обрани, кому дано якимось чином звідти її видобувати. Так і кортить продовжити думку й допустити, що можна згадати не тільки минуле, а й майбутнє. Адже час — категорія малозбагненна, і якщо ми розвиваємося за програмою, детермінованим є не лише минуле, а й майбутнє. Надаремно ж мудрець зауважив: «Люди, ви кажете: „Час минає“. Ні — це минаєте ви». Такі міркування можуть нас далеко завести, а втім, а втім...

Коли я переповідав свої спогади мамі, вона спершу цього не сприймала.

— Як ти можеш пам'ятати, в чому тебе винесли з положового будинку?! — голосно вигукнула вона. — Немовля не може такого пам'ятати.

Мама була математик, мала практичну вдачу і до останнього свого дня не вірила в жодну містику й нечисту силу, її могли переконати лише факти.

— Мамо, — відказував я і в п'ять, і в десять, і в п'ятдесят років, — я пам'ятаю не тільки це, а й колір сукні на тобі і навіть колір смужки на татовій сорочці, коли він узяв згорток зі мною на руки.

— Та не може бути, — казала вона, й розмова на цю тему уривалась.

І лише коли їй виповнилося вісімдесят п'ять, вона один раз зізналася.

— А знаєш, — мовила вона, — адже все, про що ти інколи мені розповідав, загалом так і було насправді, наскільки я пригадую.

Завжди спливають у пам'яті ці її слова, коли тіні минулого постають перед моїм уявним зором.

Дивовижним чином доля моїх предків була пов'язана з Іспанією. Звичайно, можна зазирнути й глибше, та поки що обмежимося цим. Звідти понад п'ятсот років тому вони вирушили в нескінченні мандри Європою. Іспанський Південь, чарівна Андалузія, Гранада. Між зрадою та вигнанням вони обрали вигнання. Суворим був указ католицьких королів Фердинанда й Ізабелли. Були й ті, хто залишився, прийняв чужу віру. Маранами, тобто свинями, називали їх ті, що пішли. Це слово так і увійшло в історію.

Минуло зовсім небагато часу, й за них узялася «свята інквізиція». Що залишилося від них у пам'яті людства? Нічого, навіть менше, ніж нічого. Спогади про той щасливий час, либонь, зберігаються в родовій пам'яті. Все-таки тисячу чотиреста літ прожито в тому квітучому краю.

Пахощі листя, сюрчання цикад, яскраві барви, подзвін зброї, міцні стіни й вежі фортець і зовсім близько — засніжені гори. Мені було вже понад п'ятдесят, коли я зміг відвідати ці місця. Гранада, Альгамбра — казка, та ще така знайома.

— Мої предки жили колись тут, — поділився я з гідом.

Він жваво зацікавився і сказав, що багато з тих, хто виїхав за часів Франко, повернули собі колишню власність.

— Навряд чи вона збереглася, — відказав я. — Адже минуло п'ятсот років.

— Он воно що, — мовив гід. — Власність певно ж не збереглась, але місце, де вона була, я можу вам показати.

І з найвищого муру розкішного палацу він показав на величезний гігамаркет, котрий, виявляється, розташувався на місці єврейського кварталу XV століття. Що ж, хоч подивитися...

Одначе вернімося в дитинство. Я навчився читати, коли мені ще не виповнилося й чотирьох, тому документально не образами, а словами пам'ятаю все те, що було після цього. А було літо в Одесі 1950 року. У місті жахливі злидні й розруха, тато доношував військову форму, мама сама шила собі сукні. Старші недоїдали, все віддавали цьому худючому хлопчаківі. Все для нього, щоб лиш не хворів, щоб ріс. Як і кожна пристойна одеська родина, влітку ми мали виїхати на винайняту дачу, на шістнадцяту станцію Великого Фонтану. «Якщо маєте фонтан, то заткніть його», — один з улюблених висловів одеситів тоді й нині. А проте їхати треба було. Прийшла полуторка з маминої роботи. А працювала мама в артилерійському училищі. Повантажили все, що лиш було вдома, а також мене й маму, і ми рушили. То була ціла пригода, пам'ятаю її в деталях. Ми вирушили з Ніжинської, звернули на Преображенську й далі, далі...

До вечора поселилися, тепер батьки мусили їздити на роботу трамваєм, а я весело гасав околицями. До речі, про трамвай. То був знаменитий трамвай. Стовпи стояли до колії близько-близько. «Вистромишся раз — і ти більше не вистромишся», — казали одесити.

Наступного дня випав вихідний, тато з мамою пішли на базар і купили зозулясту курку. Я ж тим часом устиг познайомитися з двома хлопчачками, ще з двома почубитися, погасати пляжем і прочитати книжку з малюнками. Книжка була ще довоєнна, зім'ята, з порваною обкладинкою, зате яка цікава! «Казки Г. Х. Андерсена», — було

написано на ній. Одне слово, коли я дістався додому, то побачив прив'язану за ніжку до паркану курку, яка ширила тривожні звуки й бігала сюди-туди на довжину мотузки.

Курка призначалась мені, це я мав її з'їсти, однак поки що про те не здогадувався й грався з нею щось із півгодини, доки не підійшла мама і не заходилася її відв'язувати.

— Куди ти її забираєш! — обурився я.

Час боротьби за права фауни ще не настали, навіть більше — ще й за людські права нікому не спадало на думку заступатися. Через те мама рішуче заявила, що курку заріжуть і зварять мені суп із потрухами. А ще зроблять котлети й фаршировану шийку, якими пообідаємо сьогодні й завтра.

Така перспектива вразила мене до глибини душі.

— Знайому курку я не їм! — закричав я, геть розгублений.

У цю хвилину курка присіла, завоктала і знесла яйце. Це мене вразило, адже нічого такого я не знав і уявити не міг. Користуючись моєю розгубою, мама швидко дала мені з'їсти це сире яйце. А треба сказати, що досі я категорично відмовлявся пити сирі яйця. І це тоді, коли вся Одеса була переконана, буцім дана процедура абсолютно необхідна дітям. Ця думка тяжіла над батьками, її дотримувалися знайомі — одне слово, вона існувала.

— Гришо! — крикнула мама. — Боря з'їв яйце.

Так я врятував курку. Протягом усього часу, доки ми жили на дачі, вона справно несла щодня яйце. Я випивав його, і всі лишалися задоволені. Перед моїм днем народження у серпні ми верталися на Ніжинську. Я відхилив дверцята сарайчика, ніжно попрощався з куркою і подумав, дуже виразно подумав, аж досі пам'ятаю: «Завтра мені чотири роки».

Світ був добрий і чудесний. Дорогу життя ще належало пройти. Хто ж міг знати, що досить часто то буде стежка війни.

ЛЯЛЯ, АБО ЦИГАНСЬКЕ ЗАКЛЯТТЯ

У десятому класі, десь у березні, до нас привели нову дівчину. Вона мала своєрідну зовнішність — яскрава брюнетка з чорними сяйливими очима, у квітчастій спідниці, плісовому жакеті й червоною хустинкою на смолянистому волоссі. Циганка. До міста прибув і став на околиці великий циганський табір. Дівчина була старша за нас. Мені тоді щойно виповнилося шістнадцять, а їй — близько вісімнадцяти, зовсім доросла. Звали її Ляля; і я її одразу примітив. Не скажу, що вона мені так уже й сподобалась, одначе надто вже незвичний мала вигляд на сірому тлі астраханської провінційної дійсності.

Знання в неї були наймізерніші, незважаючи на меткий розум і гострий язичок. Яюсь я їй щось пояснив з домашнього завдання, потім допоміг задачку розв'язати, потім насмівився провести додому. Цигани винаймали квартири в приватних будинках із просторими дворами, де й розташували свої шатра та коней. Чекали теплої пори, аби вирушити далі, — міркував собі я.

Це була зона дій однієї з міських підліткових банд. Називали її «косинські» (від слова «коса»), і на свою територію, а тим більше до своїх «баришень», вони нікого не підпускали.

Мою появу з Лялею вони сприйняли неоднозначно. По-перше: вони аж ніяк не мали права вважати циганку своєю, але по-друге: як же допустити «непорядок» на підконтрольній території.

— Слухай, — сказав мені їхній пахан, мій одноліток Паша на прізвисько «Козел», спльовуючи через залізну фіксу, — шурував би ти звідси, бо наваляємо.

— Куди це я маю шурувати? — обурився я. — А як же вона додому втрапить? Ви що, окупанти? Через ваш район уже й пройти не можна? Чи самим кортить клинці підбити?

— Ні, — відказав Паша, — це не наше. За таке цигани яйця відкрутять. — І постановив: — Гаразд, проводжай, але в нашому районі не гуляйте, тільки додому й назад. Згода?

— Згода, — відповів я і отримав дипломатичний імунітет.

А гуляли ми з Лялею переважно на Волзі. До середини квітня встановилася відчутна теплінь, потеплішали й наші стосунки. Подеколи і в чомусь ми зайшли досить далеко — адже дівчина вона геть доросла. Ну не так уже й геть. Ну аж не так, щоб, але все-таки...

Мене дуже бентежило, як до наших зустрічей поставляться її таборяни, особливо близька рідня, однак поки що підстав для тривоги не було. Батька її я жодного разу не бачив, навіть не знав, чи був той взагалі. Матінка — огрядна циганка — звертала на мене увагу не більше, ніж на будь-якого іншого хлопця з табору. За старшого ж у їхньому колективі був серйозний такий бородатий циган років п'ятдесяти. Цей тільки спитав, як мене звати, й більше мною не цікавився.

Чи було то кохання? Не знаю. Навряд, адже почуття ще не сформувалися. Радше взаємний інтерес, хоча доволі сильний.

Находив Першотравень, свято. Через місяць ми закінчували школу, і я посилено готувався до вступу в технічний інститут.

— А ти що збираєшся робити після школи? — якимсь спитав я у Лялі.

— Поки що не знаю, — безтурботно відказала вона. — Мабуть, вийду заміж. Вожак уже домовляється.

— І ти навіть не знаєш за кого?

— А навіщо мені знати? — й вона перевела розмову на іншу тему.

Проте через місяць вона прийшла у великому сум'ятті...

— Ми вирушаємо звідси, — повідомила. — Через тиждень вирушаємо. А за два тижні мене вже видаватимуть — саме посаг внесли.

— Але ж ти школу не закінчиш! — закипів я.

— То й що? Я й так у десятій клас третій рік ходжу.

Але на її очах заблищали сльози.

Юначий максималізм нуртував у мене в крові, проте що я міг їй запропонувати, сам ще підліток. Провів її додому, і тут уперше на мене звернули увагу.

— Борисе, — сказав мені вожак, — більше сюди не ходи, я забороняю. Бо, гляди, матимеш проблеми.

Однак я не послухався й наступного дня прийшов знову. Цього разу мене зустріла матуся. Це було куди гучніше, ніж учора. Упершись руками в боки, вона повністю загородила своїм неохопним задом вхідні двері й говорила... Що вона казала? Це неможливо переказати. Я не чув такого ні досі, ні пізніше. Вона побажала, аби в мене все відсохло й відпало, щоб не було мені ані удачі, ані втіхи, ні щастя, ні ласки від жінок, ні грошей, ні багатства. Окремих слів я не зрозумів, але все разом це справляло доволі грізне враження.

Тут Ляля, яка стояла в мене за спиною (я проводжав її зі школи), потягла мене за руку, й ми відійшли на безпечну відстань.

— Борю, — мовила вона, — не бійся. Можливо, ми довго не побачимось, але я зараз поворожу, а ти слухай.

Ми зайшли в куці, й вона раптом заплющила очі й заговорила незрозумілою мовою. Здавалося, то було одне довге речення. Потім вона розкрила очі, поцілувала мене в губи й відвернулася.

— Я зараз піду, — сказала. — Не йди за мною.

— Що ти казала? — не втримався і спитав я.

— Це давнє заклинання. Воно вбереже тебе від проклять і зурочень до нашої майбутньої зустрічі.

— А хіба ми зустрінємось?

— Ясна річ, — кивнула вона. — Неодмінно.

На другий день Ляля до школи не прийшла, не з'явилася й наступного. На третій день я не втерпів, сам пішов до них — за ними вже й слід прохолов.

— Виїхали. Геть усі, — повідомив господар.

— Куди?

— А хто ж їх знає!.. Цигани. Шукай вітра в полі..

Наступного дня я не пішов до школи. Стурбовані батько й мати викликали лікаря, але той нічого загрозливого не знайшов. Я перебував у якомусь дивному стані заціпеніння — фізичного й розумового. За кілька днів усе минуло, я зумів дати собі раду, навчання тривало. Батько й мати так ні про що й не дізналися. Вони просто не помітили цієї історії, а я ніколи не відкривав її перед ними.

Доволі успішно я закінчив школу; склав випускні іспити, отримав атестат зрілості і вступив до інституту в Одесі.

Через три роки — травень 1966-го — я саме добував третій курс. Після лекцій, пообідавши в ресторані «Київ» на Грецькій площі (вдень він працював як їдальня), я мав час для прогулянки перед тренуванням. Дійшов до Соборного майдану, де сів на лаву й закурив. Роздивляючись довкола, звернув увагу, що в парку багато циганів, точніше, циганок. Вони хутко снували алеями, заговорювали до перехожих, пропонували поворожити, «позолотити руку». Одне слово — працювали. Чоловічої статі був лише один. Стояв осторонь і наглядав за порядком.

— Дай поворожу тобі, яхонтовий мій, — ураз почувся чийсь молодий голос, і поруч зі мною на лаву всілася молода циганка, підбгавши квітчасті спідниці. Далі вона пильно глянула на мене й несподівана цілком нормальним голосом спитала: — Борю, це ти? А це я, Ельвіра.

Ельвіра колись була дівчиськом, у тринадцятирічному віці передавала мені записки про зустріч. «Отже, нині їй шістнадцять, — подумав я. — Вродлива дівчина».

— Так, це я, — відповів.

— Ти?! — очі її раптово округлились, наче вона побачила щось дивовижне.

Далі вона хутко підвелася й голосно крикнула щось до своїх товаришок. За кілька секунд майдан спорожнів, циганки збилися у строкату зграйку і майже бігцем покинули територію.

Я сидів і нічого не міг збагнути; навіть не встиг спитати про Лялю. «А як же закляття? Адже ми мусимо зустрітись... — я труснув головою. — Ат, усе це дурниці, які в дідька заклинання, знайшов про що згадувати. Але ж Ляля...»

Того дня я так нічого й не дізнався.

Життя покотилося далі, приносило вдосталь різноманітних подій, одначе в куточку моєї пам'яті, десь у маленькій комірчині з великим замком на дверцятах, зберігалось запитання, немов таїна: «Що ж сталося?»

Як уже мовилося в одному з моїх оповідань, поволі я дійшов висновку, що всі життєві сюжети рано чи пізно завершуються. Цей завершився аж через шістнадцять літ.

Рік 1982-й. Я у відрядженні — Ставропольський край, місто Невинномиськ. Наш інститут, де я працював, готував проект реконструкції газопроводу — відведення до місцевого хімкомбінату. Я щойно приїхав і вийшов з вагона.

На пероні біля будівлі вокзалу просто на асфальті підібгавши ноги сиділа циганка середнього віку.

— Борю, — озвалась вона до мене тихо, коли я проходив біля неї, — це я, Ельвіра.

Я глянув на неї. На вигляд їй можна було дати років сорок п'ять. «Насправді їй заледве за тридцять, — я швидко вирахував подумки. — І я сам би її вже не впізнав».

— Ельвіро, — спинився я, — що сталося з Лялею?

— Нема вже Лялі, померла, під час пологів померла. А дочка зосталась, її теж Лялею звать. Он вона стоїть поруч із батьком.

Вона показала на кінець перону. Там спиною до мене стояла висока молода циганка у квітчастих спідницях, плисовому жакеті й червоній хустці на смолянистому волоссі. Біля неї був літній чоловік у м'якому крислатому капелюсі, з довгою, притрушеною сивинами бородою.

— Утім говорити довго нам не можна, закляття на тобі, — сказала Ельвіра, збираючись іти. — Тільки вона може...

І швидко щезла з-перед моїх очей.

Я рушив у кінець перону, намагаючись для себе з'ясувати, чи могли напівдитячі ласки спричинити нове життя. Ні, здається, не могли. Мабуть же, не могли.

— Лялю, — покликав я.

Вона обернулася. Це була вона, Ляля, в розповні сліпучої краси й молодості своїх вісімнадцяти літ — яскрава брюнетка з чорними сьайливими очима. Ми мусили зустрітись, і ми зустрілися. Я зазирнув їй в очі, і, хоч стояв теплий і сонячний весняний день, поза коміром у мене пройшов мороз.

Вона усміхнулася — і чари, я відчув це, щезли. Я «позолотив» їй «ручку» всім, що було в кишенях, і подався геть.

Біля будівлі вокзалу мені знову стрілася Ельвіра.

— Чому ж ти не йдеш? — спитав я.

— А навіщо тепер іти?! — вона всміхнулася. — Тепер уже можна й не йти. Хочеш, я тобі поворожу?

— Не треба, — відказав я. — Усе, що мало відбутися, вже відбулось.

Ми розійшлися — усяк по свій клопіт. Прощавай, Лялю! Думаю, ми в цьому житті більше на побачимось...

МУХА

— Дідусю, у вас муха літає! — дзвінко закричав мій чотирирічний онук. — Дайте мені газетку, я її приб'ю.

— Не треба, Борчику, у нас не вбивають мух, — обізвалася бабуся. — Краще вижени її з хати.

— Чому? — не вгамовується онук. — Вона ж хвороби розносить.

— Та тому, що колись муха твоєму дідусеві життя врятувала.

— Як? Оця муха?

— Ну, може, не ця, але така ж... колись...

Тонкою кригою, по лезу бритви проходить ця оповідь. І про більшу частину деталей та подробиць я не лише не скажу, а й навіть не згадаю. Однак усе решта — правда. Тому що саме для тебе, Борчику, я пишу і це оповідання, і цю книжку. Колись прочитаєш, і ми станемо ще ближчими.

Літо 2000 року. В банківському світі триває безкомпромісна боротьба за існування. Економіка в «тіні», як мінімум, наполовину. Хороших, легальних клієнтів обмаль, а процвітаючих мало зовсім. За них банки конкурують між собою, часом дуже жорстоко.

І ось нагодилися цікава інформація: внаслідок міжурядових угод трьох країн один із наших клієнтів — судноремонтний завод — може отримати велике військове замовлення. Ми з'ясували, що можливий аванс становить близько 90 мільйонів доларів, а вартість усього замовлення сягала кількох сотень мільйонів. На ті часи то були дуже спокусливі цифри.

Розрахунки могли піти через український банк, тобто наш, або через один з російських банків, пов'язаних з цією галуззю промисловості. Можливими були й комбіновані варіанти.

Через свою філію ми стали домовлятися про зустріч. Як я розумію, одночасно стали домовлятися і представники російського банку. Менеджери заводу, керуючись принципами раціоналізму, вирішили всі ці перемовини звести до купи, перетворивши їх на своєрідний попередній тендер.

З'їхалися ми на заводі, стали все серйозно обговорювати. Це ж вам не жарти: такі серйозні фінансові потоки! Були й техніко-технологічні проблеми. Кожен, зрозуміло, боровся за свої інтереси. Привітні господарі остаточного вибору не зробили та й не мали повністю таких можливостей, і боротьба перейшла в наступний раунд.

Упродовж усього часу перемовин ми споживали винятково каву, чай та печиво. Перемовини скінчилися близько п'ятої вечора, всіх запросили на фуршет. Ішли туди ми вже з вовчим апетитом.

Вечоріло, стіл було накрито на свіжому повітрі. Що ж тут такого: серпень у Криму — спека!

Я сів збоку, підійшов офіціант. Він ніс чотирикутну тацю, на якій стояли високі, на ніжках, металеві блюда із салатами. Підійшовши до столу, офіціант нахилився і розвернув тацю кутом до мене. У другій руці він тримав відеречко з шампанським. Найближче до мене на таці виявилось одне з блюдець, я машинально взяв його за ніжку і поставив перед собою. Стіл уже було сервіровано. Виделка лежала лівобіч, ніж правобіч, усе як належить. Я взяв виделку, колупнув верхівку салату і відправив її в рот. Але щось непокоїло мене. За сусіднім столиком сидів мій начальник охорони. Я озирнувся, схоже, і його щось непокоїло. Щось тут було не так, але що саме? Я повернувся до свого столу і поглянув на салат. На нього сіла велика муха. І не лише сіла, але й сиділа собі далі. Їсти розхотілося. Я проковтнув ту дещицю, що залишалася в роті, підвівся і пішов до столика з напоями. Чарка горілки й бутербродик;

час їхати додому, вдома поїм. Я рушив до авто, по дорозі прощаючись з учасниками зустрічі. Виходячи з ресторану, я кинув погляд на стіл. Муха, сволота така, усе ще сиділа на моєму салаті, наче приклеєна.

Через півтори години я вже був удома, повечеряв і ліг спати. Вночі мені стало кепсько, та не просто кепсько, а зовсім зле. Я взагалі-то людина не схильна до харчових отруєнь. Довгі роки, проведені в мандрах, загартували мій організм; у їжі я досить невибагливий, і так по сьогодні. Їжа для мене не задоволення, як от для багатьох, а радше технологічний процес. Тому досі маю таку ж вагу, як і в двадцять два роки.

Забрали мене з дому «швидкою». Щось кололи, промивали, а мені все гірше й гірше. Лікар запитує:

— Ви консервів не їли?

— А що?

— Та схоже на отруєння ботуліновим токсином. Але тоді, даруйте, мені не зрозуміло, чому ви ще досі живий, — і лікар виразно так помовчав.

— Та ні, — кажу, — вдома була звичайнісінька вечеря, а вчора годині о шостій я скуштував одного салатика в ресторані, — і тут слабка підозра ворухнулася в мені. Згадався офіціант, який пропонував мені салат, ця дивна муха. Мені наче обмежували маневр, позбавляли права вибору за тим столом. Ось що непокоїло мене вчора.

Я попрохав, щоб до мене впустили начальника охорони, описав йому ситуацію і доручив з'їздити в ресторан, переговорити з офіціантом, який розносив салати.

А проте мені не кращало. Уже двоїлося в очах, ставало важко дихати, напосіла слабкість, тахікардія, запалилося всередині все, що може запалитися. І тут привезли якусь сиворотку. Її вкололи, і, на щастя, процес пішов у зворотному напрямку. Через три дні я був більш-менш у кондиції. Це було якраз на мій день народження — 54 роки. До мене

стали приходити з вітаннями, але зустрічати гостей я поки що міг лише лежачи на дивані.

Не так одразу все й миналося. Дещо залишилось як ускладнення. Внаслідок цього мені довелося перенести не дуже важку, але вкрай болісну операцію. Місяців зо два я їздив у машині лежачи — для цього опускали задне сидіння; а підписував папери на роботі стоячи — спорудили спеціальну конторку (вона й досі у мене стоїть). Я склав легенду про те, як корисно працювати стоячи, і в мене навіть з'явилися послідовники.

Минуло півроку, доки я зміг відновити спортивну форму, а взимку нарешті поїхав з донькою кататися на лижах у Верб'ю і залишив усі нещастя в минулому.

Тепер про іншу лінію подій. Повертається мій начальник охорони — не знайшов він того офіціанта. В ресторані сказали, що він того дня влаштувався до них на роботу вранці, пред'явивши рекомендаційного листа від керівника відомого клубу, документи обіцяв принести наступного дня, але більше не вийшов на роботу і розрахунку за відпрацьований день не отримав. А де ж той рекомендаційний лист? А ось він. Звертаємося до підписанта, а той уперше листа бачить.

З учасників фуршету більше ніхто не постраждав. Щоправда, в муках здох собака, який жив при ресторані і його годували недоїдками зі столів.

Стали ми обережно наводити довідки — жодних результатів. Пробував я одну з російських детективних агенцій найняти — не взялися без пояснення причин. Глухий кут!

Ну, гаразд, скінчилося все благополучно, і те добре! Час минав — потроху все це одійшло в історію. Уже й того російського банку не стало — упав у «боротьбі фатальній» на якомусь із етапів вічної російської кризи капіталізму. Та й чи банк то був? Щодо цього також є серйозні сумніви. Справа, як кажуть слідчі, стала «висяком». Але ось що цікаво: у

молодості, коли я навчався в Одеському інституті зв'язку, у мене був період захоплення кібернетикою та теорією інформації. Тоді мене вразили деякі філософські висновки з цих, нових тоді, наук. Білий шум, тобто звичайний стаціонарний шум, спектральні складові якого рівномірно розподілені по всьому діапазону задіяних частот, містить інформацію про навколишній світ. Змайструйте правильний фільтр, і ви віділите те, що вам потрібно. Як просто і... як складно!

Так ось, років півтора тому заходить до мене один давній знайомий. Він уже багато років працює у Москві, робить непогану кар'єру в бізнесі. Поговорили про те, про се. Розказує гість таку байку. Сидить він з компанією в Сандунах, відзначають щось там. По сусідству також компанія гуляє. Слово по слову. Сусіди з розмови дізнаються, що мій приятель із Криму. Промайнуло в розмові й моє прізвище як досить відоме у Криму. Чолов'яги в тій компанії насторожуються. Один з них обережно запитує: «Він що, ще працює?» Аякже, і при повному здоров'ї! «Щасливчик! — чітко вимовляє той, що запитував. — Зустрінеш, привіт передавай».

— Отож — привіт вам, — закінчує мій знайомий, — лиш не знаю, від кого.

— І я не знаю, — кажу йому в тон, — але дізнатися хотілося б.

Ось відтоді я не вбиваю мух. Люди іноді далєбі гірші за них.

А контракт той, зрештою, з тріском пролетів, фінансування його не відкрили і ніякі угоди не допомогли. Даремно старалися, панове!

Але цілком можливо, що й це не останнє слово. «І сказав я в серці своїм: «праведного й нечестивого судитиме Бог; тому що час для усякої речі і суд над усяким ділом там»¹.

¹ Біблія, Екклезіаст 3:17.

ІДОЧКА

«Ідочка», — так звали її усі давні знайомі. Мій тато звав її так само — свою дружину, мою маму.

Вона народилася в Одесі через рік після відомих подій у Петербурзі. Отже, зрозуміло, що Ідочка всього лише на рік молодша за Жовтневу соціалістичну революцію.

— Це ж треба, щоб так не пощастило, — казала вона мені через багато літ, десь на рубежі 2000 року. — Все життя при соціалізмі. Справді, достатку ніколи не знала. А скільки розмов було на цю тему! «Від кожного за здібностями — кожному за потребами». А насправді і проміжний лозунг «...кожному за працею» не виконувався. Завжди чогось бракувало: то масла, то хліба, то яєць, то м'яса. Півжиття продукти за картками отримувала. Ну, а промтоварів узагалі ніколи не було.

— Мамо, — відповідав я їй, — вже скінчився соціалізм. Ще вісім років тому.

— Так, — казала вона, — зараз усе є, були б гроші. Але мені вже багато не потрібно, ті роки минули.

Звісно, вона фрондувала, але її можна було зрозуміти, Іда й Нюся — дві сестрички, а з 1922 року ще й маленький братик Боря — жили з батьками в Одесі на вулиці Ніжинській (згодом — Франца Мерінга). Важко сказати, який стосунок мав до них один з лідерів соціал-демократичної партії Німеччини, що благополучно відійшов у кращі світи в 1919 році, але, напевне, якийсь таки мав. В усякому разі це наклало відбиток на всю решту життя.

Революційні події сповна прокотилися Одесою саме в Ідоччин рік народження — 1918-й. У цей час місто було переповнене біженцями з центральних губерній. Ось тут усе й почалося. Одеса була поділена на сфери впливу між

Директорією Симона Петлюри, Білим рухом, польською стрілецькою бригадою, сербськими добровольцями та бандитами Мишка Япончика. На околицях господарювала банда отамана Григор'єва. А в грудні на Фонтані висадилася Добровольча біла армія, а згодом і частини Антанти — французи та греки.

Потім були ще два страшні роки постійної зміни влади, голоду, розрухи, розстрілів і знущань, і нарешті 1920 року громадянська війна для Одеси скінчилася.

Щоправда, мирний час не надто відрізнявся від воєнного. Але до 1930 року сім'я ще зберігала якісь залишки колишнього добробуту — батько сімейства Пінхас працював, і всі якось жили. За відгуками моєї мами й тітки, він був добрим, працелюбним і турботливим. До революції мав маленький магазинчик, у громадянську війну перебував випадковими зарібками, під час НЕПу в 1921–1929 роках працював у магазині тканин. Після відомої постанови про ліквідацію спекуляції приватних торговців у 1931-му був заарештований ОГПУ за підозрою в зберіганні цінностей (врахуйте — своїх, а не чужих). Цінностей не знайшлося, оскільки їх не було, але з в'язниці живим він уже не вийшов. Навіть тіла не видали, тільки довідку про смерть.

Сім'я залишилася без засобів для існування. Ідочці було 12, її сестрі — 16, брату — 8. Настали важкі часи.

На таке становище наклався голодомор (1932–1933). Як розповідала моя мама, люди помирали просто на вулицях. Взагалі незрозуміло, як їхня сім'я вижила в той страшний час. Але вони робили все, на що були спроможні. Дванадцятирічна Ідочка давала уроки математики і всі зароблені гроші приносила додому. Трохи надсилав дядько Соломон з Москви. Ось тут-то і виявилися природжені здібності до математики у цієї дівчинки-підлітка.

Математика давалася їй легко, вона немовби знала її здавна. Вона взагалі навчалася дуже швидко, миттєво засвоювала новий матеріал, володіла гострим критичним мисленням. А в останньому класі Ідочка взагалі не навчалася — здала екзамени екстерном. Спочатку за себе, а потім іще за кількох своїх подруг. Зрештою, закінчила школу із золотою медаллю.

Крім усього іншого, вона була ще й дуже вродливою дівчиною і, за свідченнями очевидців, своєю зовнішністю у багатьох викликала підвищений інтерес. Щоправда, зросту була невеличкого, як на сучасні мірки — всього 158 сантиметрів, але це вже не від неї залежало — їсти усі ці роки було нічого.

Після школи вона без особливих зусиль вступила на математичний факультет Одеського університету. Завважте: легко й невимушено — на найважчий факультет!

І ось тут у її житті настали зміни. Зовсім не часто в математику йдуть вродливі дівчата. На неї почали звертати увагу спочатку однокурсники, потім студенти старших курсів, а згодом і викладачі.

Але Ідочка була вродливою, розумною, проте бідною дівчиною. Не вистачало на найнеобхідніше — харчі, одяг, підручники. Якраз у цей час за нею став наполегливо упадати двадцятип'ятирічний доцент. Він запросив її в Одеський будинок вчених — старовинну будівлю в центрі міста. Було літо, і у моєї майбутньої мами були єдині пристойні матерчасті туфельки білого кольору, які постійно доводилося фарбувати зубним порошком. Звісно, вони залишали сліди на лискучому паркеті Будинку вчених. Мама, зовсім іще дівчинка, повертілась в компанії сивочолих діячів науки, їхніх дружин у ще дореволюційних прикрасах і вирішила, що їй потрібно негайно міняти свій гардероб. З великими труднощами вона виділила собі гроші на нові

туфлі і прийшла в них на заняття. «Ідочко, на вас нові туфлі, який я радий», — сказав їй сорокарічний, таємно закоханий у неї професор. Ідочка готова була прикінчити його за цю тираду. Отже, він раніше звертав увагу не лише на неї, а й на її старі туфлі.

Професор також звертався до неї з недвозначними пропозиціями, але вона рішуче йому відмовила. Сорок років — це було надто багато як на тодішнє її розуміння.

Років через шістдесят вона розповіла цю історію нам, своїм синам.

— В житті не можна нічого планувати, — сказала вона тоді. — Ось я думала: професор старий, але ж після того, як ваш батько помер, той професор ще десять років прожив. Щоправда, на фронті він не був...

Вона замовкла, мовчали й ми. Я добре пам'ятав, що її молодший брат, на честь якого мене й назвали Борисом, був на фронті й двадцятидворічним загинув під Харковом у 1943-му. Тато теж пройшов війну від початку до кінця. І його брат, і чоловік моєї тітки — всі були там.

Зрештою Ідочка пристала на пропозицію молодого доцента. Нам з братом, сказати б, пощастило — він став нашим батьком.

Вони одружилися, і наш майбутній тато переїхав на Ніжинську. Тепер вони жили усі разом на татову зарплатню. Потім старша сестра закінчила навчання, вийшла заміж за курсанта військово-інженерної академії і виїхала в Москву, брат вступив до Одеського артилерійського училища.

Життя, здавалось би, налагодилось. І тепер Ідочка справді стала тією красунею, про яку пізніше мені розповідали її знайомі. Як мовив Йосиф Віссаріонович, «жити стало краще, жити стало веселіше».

Але добре довго не буває. Ідочка закінчувала останній курс, як розпочалася війна. Державні екзамени вона

здавала під бомбардуванням, потім їх відправили на жнива в колгосп. Тато був уже в армії — за місяць до того його призвали на перепідготовку. Брат Борис пішов в армію добровольцем. Моя бабуся — мамина мама — вимушено зосталася в місті й загинула в окупацію.

Одесу оточив ворог, вернутися сюди не було змоги, і красуня Ідочка в одному платтячку, без грошей, харчів, де пішки, де на перекладних, добралася до старшої сестри в Москву. Разом із нею евакуювалася в далеке сибірське місто Томськ. На руках не було навіть диплома про вищу освіту — не встигла отримати. Вона влаштувалася касиром у ідальню театру імені Вахтангова, що його неповним складом евакуювали сюди з Москви. Частина артистів-чоловіків пішла добровольцями на фронт, частина — старших — в ополчення.

Потім кадровики розібралися в анкеті Ідочки й направили її в міськвно. У цій конторі вона зустріла єдиного чоловіка — завідувача — однорукого інваліда війни.

«Сестро, — сказав він їй, — виручай, будеш викладачем математики в старших класах чотирьох міських шкіл».

Зима, сибірські морози, а вона легко вдягнута, в туфлях і в сестриному пальтечку. «Я замерзну до смерті, — сказала вона завміськвно. — Мені нема у що вдягтися».

«Ми допоможемо, — відповів інвалід, і їй видали валянки та щось тепле з військового обмундирування.

Ось так усі роки війни ця маленька, тендітна жінка і пробігала між чотирма школами старовинного сибірського Томська. Так, тут не потовстішаєш. Коли після війни в 1945 році вона зустрілася з демобілізованим татом, то важила 42 кілограми. Не густо, зауважмо відверто.

Вона повернулася до Одеси, влаштувалася на роботу в те ж артилерійське училище, де навчався її брат, вони з татом знову поселилися на Ніжинській, народився я. Сім'я возз'єдналась, але попереду були нові випробування.

Тато за власною ініціативою отримав кафедру математики в Астрахані. Звичайно, їхати з рідного міста не хотілося, але причини для цього виникли... Все ж таки краще, ніж до Сибіру етапом.

Вона знову розпочала все спочатку. Кімната в гуртожитку, потім дві кімнати, і нарешті тато отримав трикімнатну квартиру на сім'ю. Ідочка, тепер уже Іда Петрівна, й далі працювала вчителем математики в старших класах середньої школи.

Мені було вже десять років, коли батьки зважилися на другу дитину, і в 39 років мама народила мені братика Марка. Навіть зараз це граничний вік для благополучних природних пологів, а тоді в такі роки взагалі не народжували. До речі, все це «без відриву від виробництва». Відпустки за вагітністю і пологами в той час, пам'ятаю, були не довгими, зате дозволялося кілька разів на день збігати додому — погодувати дитину груддю.

Одинадцять років в Астрахані минули відносно спокійно; з'явилися друзі-співслужбовці; на свята влаштовувалися спільні застілля; двомісячні викладацькі відпустки використовувалися для поїздок разом з дітьми на море. Але все ж це було не рідне середовище. Важкий клімат: дуже холодно взимку, дуже спекотно влітку. Висока, передусім дитяча, смертність, небезпечні хвороби; як ми дізналися згодом — висока радіоактивність.

Мамине здоров'я почало підводити, й тато розпочав пошук роботи в легшому кліматі. І знайшов — отримав кафедру в Криму, у Сімферополі. Переїзд вдало збігся з моїм вступом до інституту в Одесі.

Отже — 1963 рік, вона працює у вечірній школі в Сімферополі, квартира в центрі міста; старший син в інституті в іншому місті, молодший тільки-но готується до школи.

— Так, — казала вона нам пізніше, — після сорока я відчула свій вік: на мене перестали озиратися на вулиці.

Але зараз їй уже сорок п'ять, можливо, тепер усе владається остаточно?

Проте остаточно нічого не налагодилося. Як відомо, «боги насміхаються над людськими планами», і 1969 року тато, який ніколи не хворів, раптово відійшов у кращі світи. Мабуть, далися взнаки і війна, й Астрахань з ядерними випробуваннями в Капустиному Яру, і постійний стрес від коливань «генеральної лінії нашої партії», і чимало іншого.

У 51 рік можна було розгубитися, занепасти духом, але не такою була ця маленька «залізна леді». Вона віднайшла особливе місце в цьому житті. Мама згадала своє дитинство і знову стала репетитором. Тільки дуже елітним.

Всі її учні, до єдиного, вступали в будь-які вузи, включаючи московські. Принаймні п'ятірку з обох математик — письмової і усної — вона їм гарантувала.

Ми всі — я, мій брат, моя донька, моя племінниця — колись навчалися математики під її керівництвом. Можу з повною відповідальністю стверджувати, що сильнішого педагога я не зустрічав. Потрапити до неї на навчання іноді було складніше, ніж згодом до інституту. І репетиторством вона займалася упродовж решти життя, цілих тридцять шість років.

Одружилися сини: спочатку я, потім Марк. Невістки, онучки, нові стосунки. Не можна казати, що вони склалися просто. Ця маленька жінка була дуже розумною, але й дуже владною. Випробування загартували її, вона завжди безкомпромісно наполягала на своєму. Але все, що вона робила, було для нас, її синів. Просто мама була природним, визнаним лідером і хотіла зоставатися ним і надалі. Їй було важко заперечити хоча б тому, що ми не хотіли псувати їй настроя.

Варто сказати, що мої особисті стосунки з мамою склалися вельми своєрідно. Я був її первістком; вона ставилася до мене по-особливому, хотіла, аби я досяг чогось визначного, переживала за мене. І, знаєте, було за що переживати.

Я вельми скидався на неї і внутрішньо, й зовнішньо. Так само, як і вона, терпіти не міг, коли мене пробували наставляти на добру путь.

Не завжди було зрозуміло, куди кривий кінь вивезе з маси моїх пристрастей і захоплень. Начебто вивіз зрештою, дякуючи мамі.

Одноїменні електричні заряди відштовхуються — можливо, тому я з сімнадцяти років не жив із батьками. Але регулярно їх провідував і подовгу розмовляв з мамою.

Як істинний вождь, вона отримувала величезне задоволення, коли допомагала нам матеріально. Понад усе вона цінувала незалежність. Лише з 1994 року я вмовив її брати у мене гроші.

— Мамо, — сказав я тоді, — я пристойно заробляю. Це просто проценти на вкладений тобою колись капітал.

Вона встигла навчити математики своїх внучок і навіть у дуже солідному віці відзначалася самостійністю та ясністю суджень. Під вісімдесят років мама стала гірше чути, але бачила завжди прекрасно.

Якось ми з братом захотіли купити їй найсучасніший слуховий апарат, та вона спробувала і ввічливо відмовилась.

— Що ви?! — сказала вона. — Раптом хтось побачить і подумає, що я стара.

Вона любила ходити в театр і, сідаючи на своє місце, одразу ж починала їсти цукерки. Судячи з усього, це входило у великосвітський ритуал її одеської юності.

Як і раніше, мама дуже опікувалася своєю зовнішністю, з радістю зустрічала кожен новий парфумерний подарунок,

з яким я приходив до неї в гості, обожнювала фрукти і солодощі.

В сімдесят років вона сказала мені:

— Я найкрасивіша серед сімдесятилітніх.

Те саме вона повторила у вісімдесят і востаннє в травні 2005 року, за місяць до свого відходу.

Першого червня 2005 року її не стало. Це сталося миттєво, і остання її фраза була: «Покличте моїх синів».

Ми поховали її поруч із татом, померлим у 1969 році. Вони знову разом. Я приходжу туди, як належить, і часом здається мені, що я незримо спілкуюся з нею.

Першого червня 2012-го виповнилося сім років, як вона покинула нас. Я приїхав на кладовище, поклав на постамент квіти і постояв поруч. Потім повернувся, щоб піти. В цю мить з дерева, яке я там посадив у 1969 році, тихо злинула вгору доволі велика коричнева птаха.

Прощавай, мамо, усім добрим у мені я зобов'язаний тобі!

КРАЩЕ — ВОРОГ ХОРОШОГО¹

Відчинивши задні дверцята, я сів у машину. «Додому, — сказав водієві. — У Крим». Вересень 2008-го; вчора, в суботу, я приїхав на сорокаріччя закінчення інституту зв'язку, а сьогодні — в неділю з деякою полегкістю повертаюся. Не так уже й приємно бачити вікові зміни на раніше знайомих людях, предметах і подіях. До самого себе ставишся простіше, щодня бачиш у дзеркалі, коли голишся. Тому дрібних щоденних змін не помічаєш і звикаєш до них. Інша справа — на колишнього однокурсника подивитися через сорок років. Одразу якось і на себе приміряєш. «Ну ні, назад, назад, у щасливе незнання».

Машина рушила, і я глянув на годинник — друга дня. Якраз до восьмої вечора буду вдома. У цей момент мені раптом згадалося студентське життя і підвальчик на Великій Арнаутській, де я жив колись у далеких родичів. Де тепер увесь отой невлаштований бедлам, сусіди, друзі, місцеві подружки? «Почекай, — сказав я водієві, — проїдемо через Велику Арнаутську, потім уже додому».

Хвилини через десять ми були на місці. Машина зупинилась якраз навпроти будинку, де я квартирував у ті роки. «Слава Богу, — подумав я, — люди тепер тут у підвалах не живуть — в них, як правило, шинки облаштовані. От у цьому — аптека. Теж добре».

Я вийшов із машини й повільно попрямував своїм колишнім маршрутом, навпрошки — до інституту через старий район Одеси, де до революції і після неї жив

¹ Le mieux est l'ennemi du bien (*фр.*) — вперше ця думка зустрічається в коментарях М. Джіованні до «Декамерона» Бокаччо в 1574 році. Згодом висловлена В. Шекспіром у трагедії «Король Лір» і Вольтером у романі «Недоторка», якого зазвичай і вважають автором цього афоризму.

здебільшого єврейський пролетаріат. Будинки місяцями залатали, та в цілому архітектура майже не змінилася. Подекуди перед зачиненими ворітьми на табуретках сиділи люди; хтось грав у доміно, хтось ліниво перемовлявся, обговорюючи останні новини.

Саме тут я розкручував колись свій маленький бізнес із репетиторством, що потім описав у оповіданні «Сорок літ по тому», отож пам'ятав майже кожен будинок, дворовий туалет, злих собак і, природно, однолітків. Саме їх я навчав «азів» шкільних наук (в основному, звичайно, математики), коли сам закінчував перший курс інституту й пам'ятав іще все те, чого навчила мене найкраща з учительок — моя мама. Втім я і зараз, здається, все пам'ятаю — значить, добре навчила.

Ось, наприклад, цей будинок. Тут жив кравецький підмайстер Сьома, з яким я півроку розв'язував задачі за 10-й клас вечірньої школи. У нього були великі плани — він хотів вступити до технікуму і згодом очолити кравецьке ательє. Саме йому я замовляв для себе модні широкі штани. Мій урок коштував один карбованець, а пошив штанів — п'ятнадцять, плюс вартість матерії. Внутрішньо я відчував, що рахунок не на мою користь, але Сьома не поступався. Щоправда, штани створював шикарні: зверху в обтяжку, донизу кльош — те, що треба на ті часи.

«А отримані від тебе знання потрібно ще перевірити на практиці», — зазвичай говорив він мені, коли я намагався поторгуватися. Сьома був з моєї точки зору абсолютно неосвічений, але вельми кмітливий. «Ось стану директором ательє, — мріяв він іноді вголос у моїй присутності, — гроші так і потечуть». Я ж, вирішивши в інтелігентному оточенні, часом намагався його переконати. «Щось дрібні цілі ти перед собою ставиш», — казав я йому. «Чому дрібні? — обурювався Сьома. — Це найкраще, що зараз можна не тільки

придумати, але й реалізувати». «Краще — ворог хорошого», — продовжував я з пафосом. Кмітливий Сьома довго з'ясовував, що я мав на увазі, а потім знову не погоджувався. «Якщо весь час вибирати краще, то якраз хороше й виїде, — говорив він. — А то чекай тут на це хороше, а життя йде, між іншим». Так і залишалися ми кожен при своїй думці.

Я підійшов ближче. Перед будинком стояв старий продавлений диван, на якому сиділи двоє літніх чоловіків і один розповідав іншому анекдот. «Розумієш, — говорив він, — от зустрічаються люди, випадково, на вулиці, й один каже: «Шановний, я знаю, у вас дівчина на виданні, так я маю шикарного внука — як пропозицію». «А хто він, окрім того, що ваш онук?» — цікавиться другий. «Він закінчив інститут, і зараз він дуже навіть інженер». «Ні, — відповідає дідусь нареченої, — нас це не влаштовує. Нам потрібен, як мінімум, м'ясник». «А що, — запитує перший, — вона у вас така гарна?»

«Старий анекдот, Семене Львовичу», — мляво відгукнувся його співрозмовник. — Іще тих часів». «Старий, як ми з тобою», — відповів Семен Львович.

Я підійшов іще ближче і придивився. Минуло понад сорок років, але це цілком міг бути той самий Сьома, щоправда, лисий, пузатий і зморшкуватий, але міг. «Вибачте мені, будь ласка, — звернувся я до нього. — Тут у 1963 році жив Семен, кравець, штани шив на замовлення?» — «Не штани, а *бруки*, — виправив мене Семен Львович. — Штани я пізніше шив, коли брат із Америки набори на «техаси» почав надсилати». — «Вибачте, — не втримався я, — а чим, власне, бруки від штанів відрізняються?» «Стрілками», — відповів мені Сьома, так, так, — той самий Сьома: «Стрілками». Кажучи «стрілки», він чомусь робив наголос при цьому на останньому складі.

«А ти, Борю, все математику викладаєш, чи так зайшов? — несподівано звернувся він до мене. — Та не соромся, сідай». І він відсунувся, звільняючи мені місце навпроти дірки в сидінні, з якої загрозливо стирчала сталева диванна пружина.

Семен Львович був у бруднуватих полотняних штанях, вицвілій сорочці з короткими рукавами й у капцях на босу ногу. «Бідний старий, — подумав я. — Напевно, пенсіонер. Продовжувати розмову — тільки настрої псувати». Але цікавість перемогла, і я сів поруч із ними. «Що, Сьома, мене ще можна впізнати?» — запитав я його. «Та ти майже не змінився, — оптимістично відповідав Сьома. — Ось тільки зачіска — тю-тю. Але ти і в 63-му коротко стригся». Це було правдою. Довгі зачіски прийшли пізніше. А зараз, знаєте, знову коротка, але вже вимушено. «Сьома, — запитав я, — чим ти займаєшся? Штани вже не шиєш?» — «Не, — відповідав Сьома. — Цим тепер мій молодший онук керує. На *моїй* фабриці — шиє все що завгодно, будь-яку марку і на кожен смак — за два кроки не відрізниш». — «На твоїй? — запитав я. — Ти що, там працював?» — «У мене в бізнесі зазвичай багато народу працює, — відповідав Сьома. — Сам не справляюсь». — «А що, у тебе великий бізнес?» — запитав я, насилу усвідомлюючи комізм ситуації. «Не рахував, — відповів Сьома, — але родичів, *шоби їм* керувати, вже не вистачає».

«А де продаєте? — поцікавився я. — На ринку?» — «Та ні, — відізався Сьома. — В магазинах. Один якраз *супротив* того місця, де ти мешкав, — на розі. Ще сім по місту. Там у мене племінниця Ріва на сторожі». — «У тебе вісім магазинів?» — здивувався я. «Так, а ще п'ять в інших містах. Сякий-такий прибуток приносять. — Подумав і зазначив: — Могли б і більше, та все руки не доходять».

«Так ти всі ці роки свою торговельну мережу створював?» — поцікавився я. «Та ні, — відповідав Сьома. — Я

десять років як з Америки повернувся, а поїхав у 78-му». — «Що, скучив?» — запитав я його. «Та не сильно, припекло просто». — «Як припекло?» — не зрозумів я. «Держава припекла, — знехотя відповідав Сьома. — Гірше за радянську, дістає і дістає. Потім ще китайці ці...» — «Які китайці? — зовсім заплутався я. — І чого це тебе американська держава діставала, на біса ти їй здався? У вас що, справи йшли так добре?»

«Не, — відповідав Сьома. — Спочатку не дуже. Місце нове, мови не знаєш, пошив штанів нікому *не канає* — їх там і так... одним місцем їж. Але через кілька років ми зістикувалися й організували міжнародну торгівлю». — «Хто це „ми“?» — «Ну, там, Льоша, Мойша, Коля, Яня — декого ти, напевно, пам'ятаєш. Справа в тім, що китайці продавали в Америці «шмотки» дешево, отож ми вирішили зробити ще дешевше». — «Як? — здивувався я. — Ви що зуміли стати конкурентнішими від китайців? По-моєму, раніше це нікому не вдавалося».

«Розумієш, — докладно пояснював Сьома, — ми туди «ганчір'я» завозили з Середньої Азії — в Ташкенті у наших євреїв-цеховиків надійні зв'язки були ще з радянських часів... Так там ще дешевше, ніж у Китаї. А лейбли пришивали ті самі, що й китайці». — «Тобто китайські?» — поцікавився я. «Та ні, всякі. Дольче-Габана, Армані, Версаче та інші, але ті самі, що й китайці. Адже там замовляли, щоб не «світитись» особливо. Оборот був такий, що мені вже «бабла»¹ бракувало, аби «протекшн» на митницях організувати. А всі «стрілки» на китайців переводили. У них проблеми. На них і «пред'яви»², у них і неприємності. Словом, коли вони цю справу розкопали, то й у нас серйозні проблеми виникли. Тут іще поліція...»

¹ Грошей.

² Претензії.

«Що, і «протекшн» не допоміг?» — запитав я. «Ніяких грошей не вистачить, щоб в Америці надійний «дах» організувати. Та й у китайців свій «протекшн» мався, і в поліції теж», — похмуро зазначив Сьома.

«А, так ви податки не платили?» — здогадався я. «Які до бісової матері податки, — відповів мені Сьома. — Звідки гешефт¹, якщо податки платити. Отож, довелось повертатися й звідси все забезпечувати». — «А бізнес що — згорнули?» — «Чому згорнули, працює. В мене термінал у порту — там старший онук керує».

«Сьомо, — сказав я йому, — щось я не зрозумів. Якщо ти й є те саме, що про себе розповів, то як сприймати тебе: в капцях, без машини, без охорони?»

«Чому без охорони? — здивувався Сьома. — Я їх, живодів, поки що поставив моїм морозивом торгувати. Нехай хоча б щось корисне зроблять». І він кивнув на рундук навпроти, в якому жваво торгували фасованим морозивом кілька підозрілих плечистих типів, що зрідка пильно поглядали на нас. «Морозиво теж твоє?» — поцікавився я. «Ну так, — відповідав Сьома. — У мене лінія на холодокомбінаті». — «Напевно, середній онук?» — ввічливо підказав я. «Чому онук? Онучка, — уточнив Сьома. — Красуня і не заміжня ще. До речі, у тебе нікого на прикметі немає?» — «М'ясника?» — спробував уточнити я. «Собі візьмеш м'ясника, — парирував Сьома. — Лойєр мені потрібен, юрист. З освітою і досвідом роботи». — «Так ти відділу кадрів доручи», — з'єхидничав я. «А що, ідея, — Сьома подивився на мене з цікавістю: — Пивка хочеш?»

Він глянув на свого супутника, який увесь цей час безмовно просидів поруч із нами: «Льово, візьми з холодильничка». Той мовчки піднявся і зник у дворі за зачиненими

¹ Прибуток, користь.

ворітьми. «Ти що, все ще тут живеш?» — «Та ні, в мене там машина, а Льова — це її водій», — пояснив Сьома.

Повернувся Льова з двома запітнілими пляшечками пива, залишивши за собою відчинену хвіртку, в яку стало видно великий чорний рейнджровер, що займав півдвору.

«Привіт, Сьомо», — сказав в цей момент високий огрядний чоловік з сіточкою, що проходив повз нас. «Мойша, — кивнув мені Сьома. — Пам'ятаєш його? Він на більярді в «Тополі» кулі катав». Я справді пам'ятав Мойшу — Мішу, як ми його тоді називали. Більярдист, красень, високий, стрункий, чорнявий. Він грав на піаніно, користувався неймовірним успіхом у жіночої статі і при цьому ніколи й ніде не вчився.

«Зі мною з Америки повернувся, — пояснив Сьома. — А що робить час з людьми?.. Теж у ділі, разом із дітьми й онуками».

«Сьомо, — сказав я, потягуючи пиво. — А що ти тут на дивані робиш?» — «Так я сюди часто по неділях приїжджаю», — констатував він. — Людей послухати, новини дізнатись. Виріс я тут, якщо пам'ятаєш. До речі, а чим ти займаєшся? Викладаєш?» — «Ні, Сьомо, у банку працюю, — відповідав я. — Хоча іноді трохи й викладаю». — «От і я, — мовив Сьома. — Іноді ще трохи шию. До речі, щодо банку. Є тут у мене доляшка в одному...»

«Досить, Сьомо, — сказав я. — Мені вже не треба нічого пояснювати. Напевно, ти отримав усе, що хотів». — «До речі, Борю, — раптом перебив мене Сьома, — он, бачиш, Мойшу біля воріт Лора чекає, жінка його. Пригадую, ти за нею упадав. Так тобі вона не «дала», а от Мойші... Таж років сорок пройшло».

Я пам'ятав тоненьку дівчину Лору, дочку шевця Мотла і Клари, першої скандалістки на вулиці. Як пошепки розповідали мені старенькі, в яких я квартирував, її батьки

познайомились у засланні, яке відбували після чергової відсидки. Познайомилися, зійшлися і «зав'язали». Але Лора була пристойною дівчиною — швачкою, і теж брала у мене уроки. Вона мені справді подобалась, і був навіть момент, коли я спробував наполягати, але отримав, як казали тоді на нашій вулиці, повний «відлуп». «Я порядна дівчина, — сказала мені Лора, — і «дам» тільки чоловіку. А який із тебе чоловік? Тобі ще вчитися п'ять років. І взагалі...»

Така позиція викликала повагу, і я з нею навіть трохи подружився. Коли вона вперше виходила заміж за солідного торговельного працівника — гуляв на весіллі, яке за традицією було влаштовано просто у дворі.

Я придивився: відтоді, як я бачив Лору востаннє, вона додала кілограмів сорок і стала дуже схожа на свою матусю, якою я її запам'ятав крізь низку років.

«Сьомо, — спитав я, — Мойша — у неї це другий шлюб?» — «Не, — відповідав Сьома. — Посередині був іще я, але ненадовго...» Він промовчав. Замовк і я. «Скільки доль, — подумав, — скільки різних доль». Раніше мені здавалося, що тихе одеське, майже містечкове життя — це болото, в якому можна загрузнути й поховати там усі свої плани і мрії. В минулому я намагався звільнитися від традиційних стереотипів, знайти свободу, реалізувати себе повною мірою. Але час минув, і все виявилось не зовсім так, точніше — зовсім не так. Напевно, якщо ти дуже хочеш, то реалізуватися можна скрізь і завжди, і обстановка, оточення грають тут не найголовнішу роль.

«Слухай, Сьомо, — знову звернувся я до співрозмовника. — Пам'ятаєш наші суперечки про те, що «Краще — ворог хорошого?» — «З усього кращого ніколи не вийде поганого», — філософськи промовив Сьома. «Ну що ж — бувай, — сказав я. — Напевно, ми більше не побачимося». — «Бувай, — відізався Сьома. — Приємно було поговорити з

розумною людиною. Як казав мій покійний татусь: «Будь-яку справу від «траху» до похорону треба завершувати своєчасно, а то гешефту не чекай».

«Ти просто поема, Сьома», — сказав я. «Буває, — відповів Сьома. — Буває... іноді».

«До речі, — поцікавився я, — а що з навчанням? Чи ж не даремно я тебе готував? Технікум як?» — «Ні, — відповів Сьома. — Не встиг». І продовжив майже цитатою з відомого одеського анекдоту: «А то б і досі директором ательє працював, де Лорка швачкою гарувала. Напевно, й досі були б разом».

«То ти і без технікуму?!» — вигукнув я. «Так, — відповів Сьома. — Без технікуму дослужився». Трохи помовчав і додав: «За «бабки», треба визнати».

Ми сердечно попрощалися, і я поїхав. Була вже четверта пополудні, до дому залишалося шість годин ходу.

«Ось тобі й Сьома, — промайнула думка. — А я ж його пожаліти збирався. Ну, пролетів, так пролетів. Теж мені фізіономіст».

Виявляється минуле не зникло зовсім. Воно продовжує жити в сьогодні. І в цей момент пригадався вірш Андрія Дементьєва:

Никогда ни о чем не жалейте вдогонку!
Если все, что случилось, нельзя изменить,
Как записку из прошлого, грусть свою скомкав,
С этим прошлым порвите непрочную нить.

«Дуже підходить під ситуацію, — подумав я. — Але чи ж справді краще — ворог хорошого?»

І, не знайшовши готового рецепту, про себе вирішив: «Нехай кожен відповідь на це питання сам».

ВОЛГА – ВОЛГА

Вертоліт дрібно дрижав, і кабіну відчутно продувало холодним повітрям. Я визирнув у сизувате віконце. Унизу біло й синьо пролягала нескінченна Волга. Березень 1976 року, річка щойно скресла. Під берегами ще крига, зате на бистрині вже відкрита вода. Волга тут, у гирлі, кілометрів зо три завширшки. Місця низовинні, затоплювані. Трохи далі вона розтікається на силу-силенну рукавів і тече, тече до Каспійського моря. Але тут, нижче Астрахані, о цій порі зимно, біло, холодно. Не зима вже, та ще й не весна. Перехідний період.

Я вже місяць у відрядженні, й останній тиждень не вилізаю з вертольота. Нас у цій шестимісній «вертушці» троє: пілот, працівник ВКБ (відділ капітального будівництва) замовника і я — представник проектного інституту. Ми вибираємо створ переходу газогону й кабеля зв'язку через велику російську річку. Поки що в процесі, не вибрали.

А почалося це відрядження далеко звідси, у Грозному. Я прибув до «Кавказтрансгазу» з низкою питань щодо проектування та й застряг там. Тієї давньої пори, як і нині, витрати на відрядження були строго лімітовані відповідною статтею. Через те я ніяк не міг поїхати звідти. Щоб не присилати додаткових фахівців, мене завантажували то одним, то другим... Але останнє завдання було найфундаментальнішим. Нівроку собі питаннячко — перехід через Волгу. Проте начальство мене заспокоїло по телефону, сказавши, що вибір створу переходу — попередній, ще пошуковці працюватимуть. А тут замовнику саме вертоліт виділили, шестимісний МІ-2, і шкода знехтувати такою нагодою.

Діставатися на попутках до Астрахані — річ невдячна, і я подався вже до місцевого, грозненського начальства.

— Знайшли проблему! — сказало начальство. — Тут зв'язківці якраз у ті краї збираються, вони вас і підкинуть.

Зв'язківці виявилися людьми капітальними, до експедицій звичними. Велика машина з будкою — ГАЗ-66. Мені збиратись — як голому підперезатись. Тоді я ще їздив з одним портфелем. Через годину ми виїхали. Мали подолати понад тисячу кілометрів бездоріжжя, замерзлого степу, цілковитого безлюддя, проте ніхто не падав духом. До речі, уся ця команда їхала в тому напрямку вперше. Коли я про це дізнався, то пригадав армійські навички і про всяк випадок зорієнтувався на місцевості, визначив азимут і напрям за допомогою маленького атласу та шкільного компаса, що їх традиційно брав із собою в дорогу.

Їхали ми довго, й ніч застала нас у геть безлюдному місці. Абсолютно гладенький, промерзлий, пустельний простір. Довкола — анічогісінько. Оку немає за що зачепитися.

Тут наше товариство дещо посмутніло. Куди далі? Ось де став у пригоді мій компас. Я щиро понадіявся, що ми не перебуваємо в межах якої-небудь магнітної аномалії, і прийняв керівництво на себе.

— Їдьмо туди, — сказав я, вказуючи рукою на північний схід, і ми знову рушили.

Незабаром зовсім споночило. Проголосувавши, ми вирішили підкріпитись і заночувати. Розтопили пічечку, дістали «що бог послав», а насамкінець — найцінніше: каністру з гідролізним спиртом. Каністра була з-під бензину, та й гідролізний спирт, самі розумієте... Одне слово, запах був іще той. Але подіяло відчутно, настроїв хутко пішов угору.

Повкладатися надумали у спальних мішках на підлозі будки, а перед сном належало справити фізіологічні потреби. Відчиняю я задні дверцята з наміром зійти на землю короткою металевою драбинкою, привареною до машини.

Погода якась неземна. Уявіть собі: безкрайня рівнина, ледь притрушена снігом. Швидко пролітає низьке хмаровиння, з-за них ледь-ледь прозирає блідий шербатий місяць. Завиває холодний вітер. Фантазмагорична картина!

Окинувши усе це метким поглядом, я поставив ногу на перший щабель. І раптом скоріше відчув, ніж почув, як у завивання вітру уплівся якийсь дивний звук, а потім ще і ще. Немовби хтось підспівував вітрові. За спиною в мене була яскраво освітлена будка, я дивився в темряву, й там, у цій темряві, поблискували якісь червоні цятки. Примружившись, я став придивлятися. Неподалік від машини півколом сиділо кілька великих псів, мовчки позираючи на мене яскравими очима. Час від часу один з них підводив голову й подавав довгий тужливий голос, потім другий, тоді ще один.

«Вовки! — майнула запізніла думка. — Невже справді вовки?»

Спускатися по драбинці перехотілося вмиль, я зробив швидкий крок назад і рвучко причинив двері.

— Там вовки, — повідомив я веселе товариство.

— Де? — І всі, пригасивши освітлення, прикипіли до маленького віконця в задніх дверцятах. Вовки й далі нерухомо сиділи біля машини, періодично долучаючись до завивання вітру.

Але що робити? Як вийти за потребою? А тепер уже вийти припекло всім.

— У нас є рушниця, — згадав водій.

— Що за рушниця? — відгукнувся один із зв'язківців.

— Розібрана спортивна гвинтівка ТОЗ-8 і десять дрібнокаліберних патронів до неї.

Але це вже щось.

— Давайте її сюди, — сказав я.

— Вона в кабіні, — жалісним голосом озвався водій.

— Лізь через люк на дах, а звідти швидко в кабінку, — це я йому.

— А раптом з'їдять? — завагався водій.

— Кому ти потрібен! — відповів я. — Худий, кощавий і бензином смердиш. Вовки таких не їдять.

Ми відчинили люк, і водій, заохочений моїми словами, справді вибрався на дах, швидко прослизнув до кабіни й подав мені — я виліз услід за ним — чохол з розібраною гвинтівкою. Вовки, всі одночасно, дружно пересунулися ближче до машини й знову повсідалися. Видно було, що на голодні животи вони ладні з'їсти й нетверезого водія.

Подальші дії нагадували сцену з кіновестерну з пограбуванням диліжансу. Стоячи на даху машини, простоволосий, підставивши вітрові тоді ще довгу шевелюру, я дістав із чохла гвинтівку й заходився її збирати. Вовки перебралися на попереднє місце. Я заклав патрон у ствол (то була однозарядна гвинтівка), підняв її в одній руці й, подумавши, вистрілив у повітря.

Постріл не був голосний, проте вовки, на подив, хутко підвелися, вишикувались у вервечку й неквапом подалися в темряву. Більше ми їх не бачили, але вони, без сумніву, спостерігали за нами з-за найближчих пагорбів.

Ми по черзі збігали куди треба під прикриттям одного з нас із гвинтівкою в руці і другого з маленькою сокиркою для рубання дров, залізли в машину і вклялися спати в доволі нахолодній будці.

Уранці команда рушила в дорогу, й годині о четвертій ми виїхали на берег Волги. Одначе маленька деталь.

Десь посеред дня один зв'язківець неждано, якось аж меланхолійно, сказав:

— До речі, не допомогла б нам ця стрілялка. Я на вовків у горах полював, так їх жакан дванадцятого калібру не одразу валив, навіть з близької відстані. А тут така маленька

кулька. Він би її й не відчув. Тим більше, що вовків було кілька. Ти й перезарядити не встиг би.

— Чого ж ти раніше мовчав? — обурився я. — А якби він відкусив комуся із нас щось особливо цінне?

— Навіщо ж народ хвилювати, виходу ж усе одно не було. Обійшлося, і слава Богу.

«Справді, — подумав я. — Головне — вірити в себе і свою зброю. Тоді й вовки не страшні, і вівіці залишаться цілі».

Утім те було два тижні тому, а зараз ми в небі, над величезною рікою. Я знову глянув у вікно вниз; вертоліт змістився нижче за течією. Двигун розмірено торохтів собі і враз... замовк. Тиша, що настала, оглушила нас. Далі все відбувалось якось надто швидко.

Я поглянув через віконце вгору й замість прозорого кола виразно побачив лопаті гвинта, що повільно оберталися від повітряного потоку. Вертоліт різко пірнув униз, і мені перехопило подих. Пілот схопився за котрийсь важіль і потягнув його на себе. Падіння уповільнилось, однак тепер машину почало помітно розкручувати довкола гвинта. Воднораз ми падали, та ще й доволі швидко. До землі лишалося метрів чотириста, точніше, до води, проте пілот штурвала не випускав і намагався, як я розумію, вивести вертоліт на якийсь горизонтальний напрям. Це дало б змогу пом'якшити падіння і віддалити машину від фарватера гігантської ріки.

Цієї миті я, на подив, устиг пригадати зміст однієї статті про аварії літальних апаратів, де повідомлялося, що навіть за відносно м'якого аварійного приземлення тяжкі травми зазвичай завдає апаратура та блоки устаткування, які зриваються з кріплень. Подумавши про це, я перед самою водою відчинив дверцята, біля яких сидів. Вертоліт не каменюкою, однак досить стрімко ударився об воду й мене жбурнуло у дверцята, відкинувши метрів на п'ятнадцять.

Приглушений, я зробив спробу звестися на ноги і, на власний подив, звівся. Вода діставала мені до підборіддя. Вертоліт майже цілком опинився під водою. Над поверхнею стриміли гвинти (однієї лопасті бракувало) й горішня частина кабіни. Пілот усе-таки зумів змінити курс падіння, й ми гепнулися в мілкий лиман по праву руку річкової течії.

Температура повітря було близько нуля, вода немов каша — якась густа і в'язка. Холоду я не відчував; не відчував нічого взагалі, проте «на автоматі» пішов убік вертольоту. Йти було жахливо незручно. Я був у костюмі й пальті. Весь одяг намок, обліпив мене, я ледве переставляв ноги. Екіпаж сидів у машині живий, але причмелений і з травмами. Згодом з'ясувалося, що в пілота була зламана рука біля кисті, а у представника ВКБ — ключиця.

Вони ледве вибралися з кабіни, й ми, тримаючись один за одного, побрели до берега. Він даленів метрів за триста, але зрештою ми таки дійшли. Добувшись на суше, ми виявили, що стоїмо на непрофільованій дорозі, щось на взірєць путівця. Дув різкий холодний вітер, і в обидві сторони неможливо було нічого видивитися. Не знаючи, що робити, ми тупцяли на місці. Несподівано до слуху долинув звук двигуна; спершу тихо, а далі все голосніше й голосніше. По дорозі, підстрибуючи і вібруючи всіма частинами, рухалася машина. То була вантажівка ГАЗ-51. Ми взялися за руки, як у відомому фільмі, й перекрили дорогу. Машина спинилася, з неї виглянув спантеличений водій.

— Ви хто, звідки? — тільки й спитав він. Не маючи сил відповісти, я махнув рукою у бік лиману, де на чималій відстані стирчали гвинти затонулого вертольоту. Двоє моїх товаришів, що постраждали більше, втиснулися до кабіни. Я ледве заліз у відкритий кузов. До компресорної станції магістрального газогону, звідки ми вилетіли, було кілометрів

двадцять. Я сів просто на металеве дно кузова, притулився плечем до дерев'яного борту і впав у прострацію. Їхали ми щось із півгодини, але як же довго тягнувся цей час.

Та ось і компресорна. Я спробував підвестися, однак не вийшло. Виявилося, що я всім одягом примерз до дна кузова й мене удвох із нього виламували. Далі все було наче уві сні. Постраждалими зробили перев'язку в медпункті, наклали шини й повезли кудись для подальшого лікування.

На мені видимих травм не знайшли, і начальник компресорної, неголений здоровило мого віку, вирішив повести мене в лазню. Принесли самогону, закуску. Ми випили по склянці, попарилися, вихилили ще по склянці, а потім я проспав годин вісімнадцять. Опритомнівши від усього цього бедламу, я виявив себе на місці цілим й неушкодженим. У мене навіть нежиттю не було. Щоправда, пропав голос, тобто пропав геть. Я не міг нічого сказати навіть пошепки, тому ходив з блокнотом, де писав усе, що хотів комусь повідомити. Одяг висушили, проте вдягти його не було ніякої змоги. Тому зі складу під розписку мені видали солдатську білизну, а також колись білу, а нині бруднющу військову дублянку. У всіх цих шатах я почувався танкістом Великої Вітчизняної війни.

Вертоліт витягли й відтранспортували, а в мене наставла творча пауза, і я вирішив податися в Астрахань і провідати давніх друзів.

В Астрахані я жив з шести років, закінчив там школу й виїхав аж 1963 року. Це теж було моє рідне місто. Але ж минуло тринадцять літ. Як воно все там?..

Службова машина довезла мене до центру міста й мала підібрати увечері. Я пройшовся вулицями і надумав зайти додому до свого найкращого друга шкільної пори — до Юрка.

Двері відчинила його мама.

— Що вам потрібно? — спитала вона, не впізнавши мене.

Справді, я кілька днів не голився і мав на собі якийсь лахміття. Діставши блокнот, я написав: «Це я, Борис Фінкельштейн». Вона недовіжливо подивилась на мене:

— Борю, це ти? Ти звідки, з в'язниці?

В Астрахані багато хто був звідти. Це якось навіть ні в кого не викликало подиву. У половини моїх знайомих по школі батьки «сиділи». Проте Юрків батько був комітетчик, він знав це явище з іншого боку колючого дроту.

«Ні, — знову написав я. — Я застудився».

Через годину прийшов мій товариш. Ми пообідали, він багато чого розповів про своє життя, а я мовчав і лише записки писав. Усі наші були при ділі. Знайомі хлопці навчались і працювали, знайомі дівчатка повиходили заміж і народили дітей, а я впав з вертольота і вцілів. Кожному судилося своє у цьому імовірному світі.

Надвечір я поїхав, іще через п'ять днів був удома, ще через місяць у мене нарешті прорізався голос. Життя спіткнулося й знову налагодилось.

Та щоразу, пригадуючи все те, я думаю, що таки мав рацію Еклезіаст: «Немає нічого нового під Сонцем».

Не дарма ж Фрідріх Ніцше колись написав: «Усе, що нас не вбиває, робить нас сильнішими».

Що залишається? З тим і житимемо.

ЖІНКА ЯК НАЙНЕБЕЗПЕЧНІША ІГРАШКА

Схил, щедро приголублений сонцем, лишився позаду. Я розвернувся перед нижньою станцією підйомника, зупинився і вивільнив ноги від лиж. Велетенська гора здіймалася наді мною. Прекрасна траса, майже півгодини безперервного спуску, подумав я. Нагорі, на плато Монте-Роза, було дуже холодно, дув різкий пронизливий вітер, а тут геть тепло — південний схил. А що вже автівок італійці натулили — не протиснешся. Ось на швейцарському боці, в Зерматті, так узагалі двигуни на пальному заборонені — всі на електромобілях пересуваються. Там і сніг чистий. А тут ніби чорним притрушений. Утім це лише в селищі, у горах він усе одно розчудесний. Туди автомобільні гази не долітають...

Так думалось мені, доки я йшов до лижного сховища. Мав спуститися на добру сотню ковзких сходинок у не менш ковзких гірськолижних черевиках, та ще й тримаючи лижви на плечі. Через те про всяк випадок страхувався лижними палицями у другій руці.

На лижвах мені було простіше, там я у своїй стихії вже майже чотири десятки літ, а тут тільки дивись, аби не гепнутись. Але ось небезпечний спуск подолано, я штовхнув двері, стулки яких відчинялись на обидва боки, й увійшов у велике гамірливе приміщення. В середині було чоловік із двадцять, і в прокуреному повітрі гойдалося голосне й гулке відлуння. Курили дві жінки середнього віку, які приймали й видавали лижне причандалля. Галасливі такі італійки, селючки без макіяжу й зачісок.

«Bóris, — із наголосом на першому складі вигукнула одна з них. — And where is Markó?»¹. Тут наголос був уже на складі останньому. Знали вони потроху всі мови, крім нашої. Утім слова «добре», «дякую», «до побачення» й «водка» вони теж розуміли.

Марко — це мій рідний брат. Ми з ним та з невеличким товариством гірськолижників прибули сюди, в Червінію, три дні тому. Гарне містечко, найвищий італійський лижний курорт. Міститься на висоті дві тисячі п'ятдесят метрів над рівнем моря, а найвища точка катання на плато Монте-Роза — на позначці три тисячі п'ятсот. Довкола чарівні гори: Монте-Роза, Брайгорн, Касторе й нарешті візитна картка Швейцарії — Маттергорн, і всі — понад чотири тисячі метрів.

Дістався на височінь — і катайся в будь-якій країні: хочеш — в Італії, хочеш — у Швейцарії. Дуже зручно. Власне, у швейцарському Зерматті, розташованому на протилежному боці високогірного плато Монте-Роза, я бував уже безліч разів. Тепер вирішив спробувати ще й з італійського боку.

Ми — гірськолижники досвідчені — катаємося швидко, часом надто швидко. Через те орендованій техніці довіри не ймемо і лижви у нас власні. А проте від готелю нашого до центрального підйомника було метрів триста. Усім відомо, що гірськолижний народ вельми ледачий, неспроста вони вгору на підйомниках «їздять». Так завжди казали альпіністи, коли я ще захоплювався цим «кінським» видом спорту. Потім уже так казали і гірськолижники, коли я з літими перейшов на спорт «ледачий».

Саме тому тягати на собі після снідання півтора десятка кілограмів (лижви, черевики, палиці) нам не хотілося, й

¹ А де Марко? (спотв. англ.).

ми розшукали біля підніжжя підйомника цю орендну халабуду. Місцеві життерадісні тітоньки за помірковану платню зустріли нас як рідних. Ось і зараз вітають радісними вигуками.

«Marko will be later»¹, — відказав я їм. Брат із друзями засидівся нагорі в місцевому ресторанчику, а я поклав собі встигнути, доки не зачинився, у маленький магазин гірськолижного спорядження, де напередодні дещо для себе нагледів.

Віддавши аборигенам спорядження, я взув звичайні черевики і вийшов на «main street»², відчуваючи нетривку хвилюк щастя у мить переходу від крайньої напруги до повного розслаблення. Власне, саме через це почуття люди й займаються альпінізмом, гірськими лижвами, скейтами, серфінгом та іншими небезпечними видами спорту. Це як у відомому анекдоті, коли йог поклав один із своїх «членів» на камінь і бив по ньому молотком. «А де ж кайф?» — поцікавився перехожий турист. «Кайф — коли не влучаєш».

Ось так і ми буваємо щасливі, коли молот долі пролітає повз нас. Не завжди так ведеться! До речі, ось уже цього року Марко, з його двадцятирічним досвідом катання на лижвах, таки ушкодив коліно, йдучи за мною на високій швидкості крутим засніженим схилом у французькому Аворіазі. На жаль, буває...

«Борис?..» — хтось торкнувся ззаду до мого рукава. Я озирнувся: «Сашко, це ти?!» Переді мною стояв Олександр, мій давній знайомий, нині заступник голови одного з українських банків. Ми не зустрічалися десь років із десять. А колись, іще за часів радянських і пізніше, бачилися щороку, з'їжджаючись для розваг на Кавказ та в інші «приємні» місця.

¹ Марко буде пізніше (*спотв. англ.*).

² Головна вулиця (*англ.*).

Ми тепло привітались і рушили далі, ділячись враженнями. Зайшли у згадуваний магазинчик, знову рушили. Нарешті мали десь перепочити. Що роблять чоловіки, коли зустрічаються після тривалої перерви? Правильно, вони прагнуть це діло «обмити». Отож і ми влаштувалися на веранді одного з місцевих «веселих» закладів, замовили віскі, каву й по салату. Випили, далі замовили ще, потім іще...

— Скільки ж це ми не бачилися? — спитав я.

— Та років із десять, як не більше, — відгукнувся Сашко й задумався. І раптом сказав: — Знаєш, я навіть оцінити не берусь, якими були ці роки. Звісно, матеріальних можливостей у мене стало більше. Але в плані моральному я, можливо, і втратив. Раніше як було? Ми жили відповідно до своїх бажань. А що повне справдження їх видавалося малоймовірним, то завжди лишалося місце для мрій. Та й бажання були простіші.

— А зараз ти живеш не відповідно до бажань? — поцікавився я.

— Де там! Я тепер узагалі не маю осмислених бажань! Час усе перекинув шкереберть. Якби не нові можливості, я, либонь, зберіг би першу сім'ю. Дочки вже дорослі, бачимося рідко, ображаються, мабуть. Дітей від наступних жінок у мене нема і навряд чи будуть.

— Яких наступних? — здивувався я. — Пригадую, ти й «паралельних» мав доволі ще в ті часи.

— Те не рахується, — відмахнувся Сашко. — То було дитинство, а в дитинстві дозволено пустувати. Нині зовсім інше: я частіше можу досягти бажаного від жінки, яка мені сподобалась. Тільки ось я тут наче ні до чого. Не на мене вони звертають увагу, не мої особисті риси їх приваблюють. Бізнес...

— Ну ти й сказав! — аж підскаочив я. — Раніше тобі скільки було? А тепер? Та й мені, власне, стільки ж. Ось і

користуєшся своїми напрацьованими «конкурентними перевагами».

— Раніше? — зітхнув Сашко. — Раніше я головним інженером на заводі трудився. Одружився ще в інституті й тривалий час поводився дуже пристойно. Робота, спорт, сім'я. Пам'ятаєш, ми разом через перевал Бечо ходили, понад три тисячі триста метрів...

— Як не пам'ятати, — відгукнувся я. — А нині, ось тут, щодня на три з половиною тисячі підіймаємося. Щоправда, не самі — нас підіймають.

— Отож-бо, — тихо буркнув мій співрозмовник і заговорив далі. — Так воно все і йшло. Мабуть, став би з часом директором, на пенсію вийшов би, обріс юрбою вдячних дітей і онуків. Аж раптом, року десь так дев'яносто другого, з'явилась у нашому заводоуправлінні одна дівчина, молодий фахівець. Щоправда, заміжня, вже й дитина була. Але чутки ходили — мала проблеми з чоловіком. Мені вже сорок два, а проте ще орел! Носила вона дуже короткі спіднички, то коли заходила до мене в кабінет з паперами всякими, спідничка в неї була вище від столу. Хоча з виду — цілковита невинність. А тут у мене відрядження до Москви, у міністерство. Побув я там кілька днів, надходить п'ятниця, але виїхати додому не випадає — ще не всі питання утрясли. Потрібні ще якісь там папери, і все із службової сфери нашого молодого фахівця. Телефоную на завод, доповідаю, директор і каже: «Ось я тобі для оперативності Таню пришлю з матеріалами. Вона там на місці усе й пояснить». Присилай, кажу, а собі думаю: «Це вона в неділю приїде, у понеділок якраз і підемо в міністерство». Коли ж ні — надвечір уже й прилетіла. «Заходь», — кажу. Зайшла вона до мене в номер. Я глянув на неї — стоїть, очі підвести боїться.

Раптом якось так нетерпляче стегном ворухнула. Мене аж прихопило. Підійшов до неї, і як учепились ми одне

в одного, то я тільки години через півтори опам'ятався. Потім знову, потім іще, а їй хоч би що. Сміється, фантазує. А попереду ж іще субота й неділя... Згадаю — навіть зараз проймає!

— І що ж, — спитав я, — на тому й скінчилося?

— Де там! Зажили ми по-новому. У неї ж теж сім'я: чоловік, дитина. Але смілива була і... допитлива. Зустрічалися то в готелі, то в машині, то у друзів, то на природі. З чоловіком у неї геть не пішло на лад, і він кудись виїхав. Мав якісь підозри, перед від'їздом хотів зустрітися зі мною, однак, слава Богу, не склалося. Почав я регулярно до неї на квартиру навідуватись, але ночувати приходив додому. Немовби на роботі затримувався. Але й у мене сімейні справи ускладнилися. Сам розумієш... Років за два такі стосунки обернулись остаточним розривом, однак це інша тема... А тут Союз почав сипатися. На заводі ставало все гірше й гірше, і я подався у самостійне плавання. Спершу організував щось на зразок міні-заводу: усе ж таки мав якийсь досвід і знання. Крутився, вертівся і викрутив первісний капітал. Потім, ти ж знаєш, увійшов акціонером у новостворюваний комерційний банк, у якому працюю й досі... Вона теж пішла з заводу. Магазинчик узяла в оренду, почала всілякими лахами торгувати. Наші стосунки не припинились, хіба лиш вийшли на інший рівень. Я їй часом гроші підкидав, інколи брав участь у її комерційних справах, бувало й від бандитів прикривав. Одне слово, був наче старшим товаришем, опікуном.

— А це?.. — спитав я.

— Ти про секс? Залишився секс — раз на тиждень. Я на ту пору знов одружився. Адже і вдома треба.

— Що, знову?! — здивувався я і пригадав. — Це як у Булгакова: «Его превосходительство любил домашних птиц...»

— Так, так, — закивав Сашко й підтримав мою гру: — «Ибрал под покровительство хорошеньких девиц». Якийсь час усе так і тривало, утряслось і владналося. Ну, начебто дві дружини, як у порядного мусульманина.

Розмова переставала бути томною, і я знову замовив віскі. Сказане належало осмислити. Сашко тим часом розповідав далі:

— Почала мене марудити одна думка. Якщо у мене дві дружини, то чи можу я зраджувати їх обох? А тут саме і обставини склалися сприятливі. Надійшла цікава пропозиція щодо придбання цінних паперів низки підприємств. Ініціатором виступило одне агентство, проте грошей їм бракувало, і вони звернулися до мене. Керувала там така собі ділова жінка років під сорок, в окулярах, кандидат наук, строге вбрання й таке інше. Одначе придивився — все на місці. До таких жінок у мене завжди був особливий інтерес. Почав підкочуватися з одного, з другого боку — наче не розуміє. Запросив до себе в офіс у вихідний — приїхала. Тут я вже взявся до діла обома руками. Незворушно трималася до останнього. Зате потім!.. Думаю, вона всіх моїх жінок перевершила. Але вперлася, що все має бути серйозно. Ні, одружуватися не обов'язково, просто поведь себе як належить: приходь за графіком, принось подарунки, говори про кохання... Та й у бізнесі довелося добряче підтримати. Розумієш, уже три дружини. Колись мені таке й не снилося. Мимоволі довелося графік скласти, найняти лікаря, щоб не надірватися, вітаміни ковтати.

— Біденький!.. — вдавано поспівчував я. — І як же ти встигав? Це ж іще й просто жити треба!

— Отож, і я собі те саме казав. Але до певного часу якось воно трималося. А тут криза вдарила. Усе поспалося, все обвалилося, гривня знецінилася, грошей не

стало. Таня опинилася на міліні й лишилася всім винна. Могли й застрелити. Борги набігли солідні, і я задумався. Катя — це моя друга — збанкрутувала. Цінні папери стали нікому не потрібними, бо втратили будь-яку цінність. Сума боргу й у неї була така велика, що я одразу збагнув: справа безнадійна. А тут іще законна дружина заявила, що йде до другого й подає на розлучення. Одне слово, наш «тріумвірат» розсипався. Тетянині кредитори, знаючи про наші стосунки, перекинулись на мене. Однак тільки-но я вийшов на якийсь варіант і допоміг їй матеріально, як Таня зникла, прихопивши гроші, але не розраховувшись із кредиторами. Почав я докопуватися — виявилось, приїхав її перший чоловік, і вони відчалили «у блакитну далечінь». Досі про них жодної звістки. Раптом помічаю: Катя «поправляється». Кажу: «Це що, моя дитина?» — «Не твоя, а моя, — відказує. — У мене, до речі, законний чоловік є. Ми не розлучені. Хоча, коли твоя ласка, грішми можеш допомогти». І дружина в ту ж дуду, але по своєму: «Спільне проживання, спільне майно...». Через кілька місяців я вирвався з цього становища голий-голісінський, зате без жодних зобов'язань. Роззирнувся довкола й вирішив у монахи постригтися. Років з п'ять працював як проклятий. Дещо відновив, дещо створив з нуля. Зараз уже терпіти можна, зашпори відійшли.

— Ти тут сам? — поцікавився я.

— Сам, сам, — закивав Сашко. — Хоча... учора познайомився з однією.

— Не побивайся, — утішив я його, — кохання тебе ще знайде. Негативний досвід — не причина для песимізму. Та й сам ти багато в чому винен.

— Хто б іще казав! — огризнувся Сашко. — На себе поглянь! — І додав уже тихіше: — Не знаю... мабуть, на кохання я вже не здатний. Мені якби щось простіше. А

кохання — нема його більше, втекло поміж пальцями, не зміг утримати.

Уже стемніло й стало холодно навіть у теплому гірсько-лижному костюмі.

— Мушу йти, Сашко, — сказав я. — Заходь до нас, домоворимо. А щодо кохання, то пригадав я вірш одного поета. Ось послухай: «Коли любов навик відходить, будь на прощання добрим з нею. Від дня минулого ти вільний, та не від пам'яті своєї».

Дорогою я думав: «Добре, що він висповідався. Тепер йому буде легше. А так, хто з нас безгрішний, нехай першим кине в нього камінь».

Ось і мій готель — невелика триповерхова будівля з фронтоном на головну вулицю. Власник — відомий у минулому альпініст, учасник першої італійської експедиції на другу за висотою вершину світу К2. Нині — старенький дідусь, який частенько марнує час унизу в барі. Керують готелем його сестри, дві так само в чималих літах жінки в чорних шатах. Їм допомагають двоє дівчат із Західної України, працюють тут за контрактом. Дуже веселі й привітні. Одна з них доволі приваблива. Сьогодні її чергування, здається, закінчується, і вона причепурилася, нафарбувалася. Збирається кудись. Я затримався в барі, замовив каву.

— Що, скоро йдеш? — спитав у неї.

— Так, через годину мене змінить напарниця і наступна ніч у мене вільна.

— Відпочинеш? — поцікавився я.

— Відпочинеш тут! — бідово відповіла дівчина. — Хлопець у мене тут, італієць. Той не дасть відпочити. Я ж четвертий рік уже працюю в Червінії. До родини вертаюся лиш на літо.

— А родина велика?

— Звичайна: чоловік, двоє дітей.

— А... — розтулив я і одразу ж стулив рота: щось мені сьогодні самі «багатоверстатники» трапляються.

Але вона мене зрозуміла.

— Так це ж... чоловік там, либонь, теж не нудьгує. Ми на будинок збираємо. Ще років зо два — і збудуємо. Та й дітям треба дати освіту.

— А з дітьми хто?

— Бабця, хто ж іще. На мій заробіток, вважайте, вся родина існує. Коли б ревнував, то сам працював би, а не жінку відправляв на заробітки.

Я поглянув на неї з мимовільною повагою. Тут, бачте, аналогічний випадок, лише, як би це правильно сказати, навпаки.

— Не ображайся, що челяюся з розпитуваннями. Це, звісно, твоя особиста справа і твій тягар... — І все ж не втримався, спитав: — А італієць — він що, для душі?

Вона подивилась на мене як на божевільного.

— Чоловік для душі, — сухо відповіла. — Інакше й заміж не виходила б.

Ось так, тут був інший варіант. Життя, як бачимо, багатогранне.

Задзеленчав дзвіночок біля вхідних дверей, і в бар упахлося все наше товариство. Вони вже погуляли, погуділи, однак прагнули продовження. Ми повсідалися біля каміна. Вечір минув у дружній п'ятиці. Впливла тема «мисливських» оповідок про сьогоднішнє катання. Когось потягло на подвиги, проте все скінчилося благополучно — дружно подалися спати. Завтра на нас чекав новий день.

Перед сном я вийшов з готелю й подивився вгору. Сявав місяць уповні. У сліпучо чорному небі палахкотіли колючим вогнем велетенські зорі. У горах дуже красиве небо. Коли вночі дивишся на нього, усвідомлюєш, що не тільки ти вдивляєшся в безодню, а й безодня вдивляється в тебе.

Проблеми жінок, чоловіків, непростих стосунків між ними маліють перед могуттю природи.

Знаєте, що сказав на цей предмет великий німецький філософ Фрідріх Ніцше? «Двох речей прагне справжній чоловік: небезпек та ігрищ. Саме через те йому потрібна жінка — як найнебезпечніша іграшка».

Добре сказав, хіба ж ні? Ну, хто тут справжній чоловік?..

ОПОВІДКИ З ДИТИНСТВА

«ТА Я НЕ ПЛАЧУ — НІДЕ Й НІКОЛИ...»

Народився я повоєнного 1946 року, рівно через дев'ять місяців після татового повернення з армії. Мирний викладач математики, доцент, він провів на фронті повних чотири роки і з рядового дослужився до старшого лейтенанта. Мама в цей час перебувала в евакуації, в Томську, де працювала учителькою. Ясна річ, вони хотіли дітей — і ось маєте. Тобто належить розуміти, що я був дитя кохання, дитя пристрасного бажання. Безперечно, ця обставина позначилась на мені. Я завжди квапився, поспішав, усе робив раніше, ніж треба було. Але чомусь не плакав. Ні, перший раз я, звісно, крикнув, як же без цього. А надалі замовк. Майже одразу розплющив очі й почав зосереджено розглядати навколишній світ. Це все мамині розповіді.

Коли її привезли додому з пологового будинку, то всіх вразило, що немовля мовчить, не плаче. «Він у вас хоч живий?.. — цікавилися сусіди. — Тоді чого ж не репетує?»

Мама зазвичай пояснювала дане явище тим, що, поспішаючи жити, я вже проскочив цю стадію розвитку.

Зате я нікому не заважав. Мене клали на ліжко, гасили світло, зачиняли двері і йшли собі. Я спокійно лежав сам, роззирався навсібіч і міркував про щось своє. Загалом, як у відомих куплетах Буби Касторського, що їх не без успіху виконував Борис Сичкін: «Та я не плачу — ніде й ніколи, бо маю зовсім інші інтереси. Зате жартую, сію сміх навколо. А все чому? А все тому, що родом я з Одеси».

Така поведінка розбестила моїх батька й матір, і вони звикли, що це норма. Отож коли через дев'ять з половиною років народився мій братик Марк, мама з татом сподівалися того самого й від нього. Але — де вже тут! Мовчати він

і не збирався, та й голос мав гучний і пронизливий: чутно було навіть на другому поверсі.

Можливо, йому маминого молока бракувало? Усе-таки їй ішов уже сороковий рік. Очевидно, через це його довелося відлучати від груді у двомісячному віці. І випало мені бігати до молочної кухні, куди інші матусі здавали надлишки свого молока. Далі Марк узагалі перейшов на суміші та каші, і його відселили до моєї кімнати, де ми обидва й росли.

Звички не плакати я так і не позбувся. Я й надалі не плавав. Інколи це заважало. У наших дитячих бійках існували градації: до сліз, до першої крові, до «збити з ніг», до «не можу більше» і так далі. Тож мені завжди доводилося чубитися найдовше; до всього, у мене ще й кров з носа ніколи не текла. А з ніг за все життя мене збивали усього двічі. Відлітав — але не падав — був надто легкий. Уявляєте, постійно битися до «не можу більше»? Де ж стільки часу настачити, та й здоров'я теж?

Коли я виріс, це також ускладнювало мені життя. Не раз доводилось бачити, як дорослі чоловіки ревіли, мов ті бугаї, в різних обставинах — переважно сумних, часом трагічних. І легше ставало.

А з мене — жоднісінької сльозинки. Навіть на похороні батька, навіть коли помирали друзі, навіть... далі й не казатиму. Коли чесно, багато разів мені хотілося виплакатися, проте я не знав, як це робиться. Не навчився я цього, так само, наприклад, як і спати вдень.

Нині вже пізно змінювати звички. Доводиться вдовольнятися і вволювати чужу допитливість з цієї нагоди рядком із знаменитої пісні Леоніда Утьосова «Мишко-одесит»: «Та ти ж моряк, Мишко, моряк не плаче і не втрачає духу, хай там що». Тим паче, що протягом багатьох літ я носив морську форму «Головморнафтогазу». Отож я ще й моряк.

Але вважаймо це вступом, розповідь далі.

ВЕЛИКА СИЛА ДРУКОВАНОГО СЛОВА

У семирічному віці я виїхав улітку разом з татом і мамою на Кавказ, у Хосту. В Астрахані цієї пори було просто нестерпно, через те батьки використали свою двомісячну відпустку для подорожей. Крим, Кавказ — усе це я ще тоді об'їздив.

Так ось, прилетіли ми літаком до Адлера, далі на автобусі — в Хосту, винайняли квартиру і подалися на пляж. У кожного під пахвою підстилка, повстяний капелюх на голові та купальники в руках — одне слово, радянські курортники. Пам'ятаєте? — «Громадяни СРСР мають право на відпочинок». Справді, право мали. Однак реалізувати його в ті часи могли не всі. Через те люду на пляжі було небагато — душ п'ятдесят. І все еліта різних рівнів: професура, директори підприємств, знамениті артисти, заслужені робітники.

На другий день я вирушив виконувати ще один номер моєї обов'язкової програми: записався в курортну бібліотеку. Відтоді й до кінця відпочинку я лежав на пляжі, не випускаючи з рук чергової книжки. Читав я на той час уже років зо три. Читав багато. Тоді це був єдиний шлях отримати нову інформацію. Телебачення ще не було. Кіно — строго регламентоване. Випускалося кілька фільмів на рік. Усі вони ставали бестселерами, але скільки разів можна дивитись одні й ті ж фільми?..

Тому я непохитно вірив у друковане слово, в письмову мову. «Написане пером не стешеш і долотом», — повторювала нам у школі моя перша учителька, незрівнянна Олександра Іванівна. І тут раптом сама собою виникла нагода пересвідчитися в цьому.

З'явився на пляжі новий фігурант, товариш Сидоров. Він сам так усім і рекомендувався. Був він великий, товстий,

носив білого капелюха в дірочках і «сталінку» з ледь жовтуватої чесучі.

Читав тільки газети. І полюбляв робити іншим політичні зауваження. Щось на кшталт: «Ваша заява, товаришу, опортунізмом відгонить». Його так само розповніла дружина була якраз йому до пари.

За якийсь час навколо них утворилася зона вільного простору, що її він вважав своєю суверенною територією,

І треба ж! — я цей невидимий кордон порушив. Було це так. Я взяв у бібліотеці надзвичайно цікаву для себе книжку радянського фантаста Беляєва й вертався на своє місце, за звичкою читаючи її на ходу. Отож ішов і не розглядався. Одне слово, я перетнув недоторканну територію товариша Сидорова й навіть наступив на крайчик його підстилки.

Це вже було занадто! Цього він стерпіти аж ніяк не міг. Порушника належало суворо покарати.

— Іди геть, гадюченя! — злісно прошипів мені він. — Чи тобі повилазило? Не бачиш, куди прешся?!

Мені відібрало мову, досі так зі мною дорослі ніколи не говорили.

— Вибачте, — сказав я знічено, однак товариш Сидоров не заспокоївся і вкрив мене ще кількома дошкульними словами.

До батьків я підійшов геть знетямлений.

— Цей дядечко назвав мене гадюченням, — розказав я їм.

— А за віщо? — спитав тато.

— Я йому на підстилку наступив.

— Гришо, не зв'язуйся, — мовила мама. — Бачиш, біля нього ніхто не сідає. Цур йому! Таких не переробиш.

Інцидент мовби й вичерпано, та з гадки мені не йшов. Як на мене, треба було якось діяти. Але як саме? Я ж був іще зовсім дитиною. І раптом у голові моїй мимоволі виникла ідея. Так, я вже знав, до чого вдатися. Я вирішив покластися на силу друкованого слова.

Наступного ранку я прокинувся чимраніше й до сніданку побіг на пляж. Він був майже безлюдний — тільки на воді виднілося кілька голів. Звечора я запримітив, де лежала грудочка крейди, що нею матрос-рятувальник позначав на грифельній дошці температуру води й повітря.

Я взяв цю крейду і великими друкованими літерами написав на стіні набережної уздовж усього пляжу: «Товариш Сидоров — жирна свиня».

І подався снідати. Коли ми прийшли на пляж, веселощі саме досягли апогею. Напис якраз стирали, але всі устигли його прочитати. Моє авторство вже визнали: хтось із ранніх купальників наклепав на мене.

Але як це прижилось, як лягло всім на душу! Товариша Сидорова з цієї хвилини інакше як жирною свинею ніхто й не називав. Мене для порядку покарали — позбавили денної порції морозива, та це був дріб'язок.

Наступного дня напис з'явився знову, хоч я вже до того руки не доклав. То був хтось інший. На третій — знову. А на четвертий день товариш Сидоров перекочував з дружиною на дикий пляж, і на нашому запанувала душевна рівновага.

Я став місцевим героєм і подружився з декотрими цілком дорослими дядечками, які негайно навчили мене грати в підкидного дурня. Щоправда, читання все одно лишалося для мене на першому місці.

— Професором будеш! — схвально сказав мені один старлевар.

— І не сумнівайся,— підтвердив ударник-шахтар, хутко вихиливши чарку й закушуючи свіжим огірком.

Це ж треба — як у воду дивилися! Напророчили, «туди їх у корінь» (все з їхнього лексикону досі пам'ятаю).

А сила друкованого слова? Справді, мала рацію моя учителька Олександра Іванівна: «Написане пером не стешеш і долотом».

ДЕ БЕРУТЬСЯ ДІТИ

Мені було вісім років, коли я серйозно замислився, де беруться діти. Це питання виникло поза мою волю, але ні від кого з дорослих я не міг отримати на нього зрозумілої відповіді.

Не скажу, начебто я зовсім не знав. Здогадувався, що коли тітонька з животиком — отже, незабаром народяться діти. Проте хто або що «запускає» цей механізм, я ніяк не міг збагнути.

Спершу я звернувся до тата й мами. Оскільки я був уже досить дорослим хлопчаком, то розводитися про лелеку й капусту не мало жодного сенсу. Батьки це розуміли. Тато тяжко зітхнув і благально поглянув на маму.

— Діти народжуються від поцілунків, — рішуче сказала мама. — І годі задавати дурні запитання, краще їж.

Я задумався й вирішив провести експеримент. У дворі була в мене подружка Катя. Ось якраз її, підгадавши слухну мить, я й поцілував, на що вона зреагувала майже байдуже. Тижнів зо два я спостерігав за нею, а потім за черговим обідом заявив батькам, що їхня гіпотеза не справдилася.

— Ось я Катю поцілував, а нічого й не сталося.

— Так! — сказала мама. — Зараз обідатимеш на кухні сам. — Вона трішки поміркувала й невпевнено додала: — Це треба повторювати багато разів, щоб вийшло, та й буває таке лише в дорослих, коли вони одружаться.

Уся ця логіка якось не бралася до моєї голови. Я зрозумів, що мені пускають туману.

«Гаразд, — вирішив я, — не хочете розповідати, то я самотужки розберусь». І на другий день вирушив до публічної бібліотеки. Тут мене знали, я часто сюди навідувався. Одначе того дня я рушив до стелажів з медичною літературою і взяв підручник для медінститутів з акушерства і

гінекології. Далі сів у читальній залі й почав його вивчати. «Після того, як сперматозоїд потрапляє в яйцеклітину, — читав я, — відбувається запліднення та розвиток плоду...» Нічого не зрозуміло. Що таке сперматозоїд, як він туди потрапляє і звідки береться, а головне — до чого тут одруження, та й чоловіки взагалі?

Із цими запитаннями я звернувся до чергової бібліотекарки, молодожової жінки літ п'ятдесяти. Вона умить вкрилася червоними плямами.

— Де ти це взяв? — розгублено, тремтячим голосом спитала вона, кинувши навсібіч гострий погляд крізь товсті скельця окулярів.

— Та ось же, у книжці прочитав, — сказав я.

— Яку гидоту ти читаєш!..

Вона двома пальцями вхопила книжку, наче отруйну змію, і віднесла на місце, а мене відправила додому без права відвідувати бібліотеку протягом двох тижнів.

Тут до мене дійшло. «Це якась таємниця. Вони, дорослі, змовилися між собою. Більше до них не звертатимусь».

Наступного дня у школі я поділився своїми міркуваннями з однолітками. Багато хто з них проживали в одній кімнаті з батьками й частково знали істину. Щоправда, як я пізніше збагнув, їхні версії мали, скажімо так, напівфантастичний характер. І все ж на якийсь час і того цілком вистачило. Ну, а вже років з тринадцяти я геть не потребував пояснень, а дівчаткам варто вже було мене остерігатися.

Знаєте, що було написано на персні царя Соломона? «Все минає — промине й це». Утім, сподіваюся, що не скоро, сподіваюся — ніколи...

СПРАВА ПРО ЗНИКЛУ ЧОРНИЛЬНИЦЮ, АБО СКОРБОТНИЙ ШЛЯХ ВАСЬКА-КАІНА

У п'ятому класі мене перевели в іншу школу. До неї було ближче від нашого дому і вона мала славу зразкової, її завжди хвалили і згадували в кожному звіті міськвно. До всього, це була базова школа педінституту, де мій тато завідував кафедрою математики.

Завуч привів мене на урок і передав з рук на руки учительці. Вона посадила мене за третю парту біля вікна поруч із хлопцем з вузьким лисячим обличчям і одразу ж викликала відповідати. Йшов урок математики, і я, звісно, не знав, яку тему вони проходили на попередньому. Та мене це не надто збентежило. Мама займалася зі мною математикою щодня, за винятком неділі, з п'яти років, і в шкільній програмі я вже давно не зустрічав нічого нового.

До всього, мама, яка мала університетську освіту й навчалася свого часу не тільки у тата, тоді ще парубка, що читав їй лекції з матаналізу, а й у інших визнаних світил, часто пояснювала мені шкільну програму зовсім не так, як викладалося в підручнику.

Я не поминув нагоди скористатися цим і швиденько пояснив тему на дошці. Учителька глянула на мене з жалем.

— Не вчив, — сказала вона лагідно, — а відповідь списав. Неправильно, сідай. Двійки тобі не ставлю тільки через те, що ти у нас перший день.

То було вже занадто!

— Ні, — сказав я, — мені рано сідати. Зараз я вам усе поясню.

Клас загомонів, однак тут же й замовк, оскільки я детально, з маминими інтонаціями, почав пояснювати, чому моє рішення краще й коротше ніж те, що дається в підручнику. Хвилин за десять зрозуміли всі, і вчителька теж.

— Звідки ти це взяв? — спитала вона. — Ти що сам додумався?

— Та ні, — чесно зізнався я. — Це викладено... — і назвав автора підручника з елементарної математики для математичних університетських факультетів.

— Гаразд, — якось надсилу вимовила училка, — іди... поки що.

І вона промовисто подивилася у кінець мого ряду, де сиділо двоє кремезних хлопців.

Урок скінчився, всі висипали в коридор.

— Гей, ти! — до мене підійшов один з тих хлопців, що сиділи на останній парті. Він був на півголови вищий за мене і значно кремезніший. — Щось ти розшумівся. Чи не бажаєш вийти поговорити?

І він криво усміхнувся. Нашою мовою це означало виклик. Мені не хотілося починати перший день з бійки, та й нагоди не було. Погляд у цього дебелого хлопця був якийсь немовби відсутній, і дивився він чомусь повз мене. Тому я не завівся й доволі сухо відказав, що коли захочу поговорити, то я йому про це скажу. Я був доволі битою головою і в попередній школі мав славу заводія.

Тут пролунав дзвінок, і всі знову повернулися до класу. Я трішки забарився і зайшов останнім. Підійшовши до своєї парті, помітив, що з неї зникла чорнильниця-невиливайка, яку я поставив на верхню дошку парті, щойно за неї сівши. Тоді ми ще писали ручками з пером, і відсутність чорнильниці означала, що я не матиму змоги записати урок. До всього, мені її тільки вчора купили замість розбитої.

— Хто взяв чорнильницю? — голосно спитав я.

Усі мовчали, як мені здалося, злякано. Увійшов учитель, розпочався урок. Я зробив спробу вмочити ручку в чорнильницю мого сусіда, проте він поставив її на самісінький край, та ще й повернувся до мене боком.

Тут його викликали до дошки, і я переставив чорнильницю на середину парти. Вернувшись, він спробував забрати своє добро, та я штовхнув його ліктем у бік і потайки показав кулака. Так урок і пережив.

Знову пролунав дзвінок, і той самий хлопчак, який намагався чіплятися до мене, несподівано, проходячи повз нашу парту, різко й сильно дав потиличника моєму сусідові.

— Хто це? — спитав я у миловидої дівчинки, яка сиділа переді мною.

— Це Васько-Каїн, — чомусь пошепки відповіла вона. — Він у нашому класі відповідає за дисципліну.

— За допомогою потиличників? — здивувався я. Треба сказати, що такі форми співробітництва учителів та учнів мені досі ніколи не траплялися.

— Він з колонії, — далі розповідала дівчинка. — Тут його всі бояться.

І вона вибігла в коридор.

Я пройшов уздовж ряду назад і зазирнув під парту Васька. Там стояла моя чорнильниця. Я взяв її і теж рушив у коридор. Побачивши Васька, підійшов до нього й голосно спитав:

— Це ти вкрав мою чорнильницю?

— Не украв, а взяв, — відповів той у раптовій тиші. — А якщо тобі не подобається, скнаро, то вийдімо.

Межу було перейдено. Я розмахнувся, і новенька чорнильниця хряснула в стіну поряд з його головою, забризкавши нас чорнилом. Взагалі я цілився в голову, але промахнувся.

Ми кинулись до дверей, що вели із шкільного коридору, за ними був відсік, а далі вихід у двір. Васько розвернувся і рвучко засунув руку в кишеню. В кулаці у нього щось блиснуло. «Фінка!» — майнуло в голові, і я кинувся до пожежного щита на стіні й, зірвавши з нього лопату, приготувався дорого продати своє життя.

Ураз двері розчинилися і з'явився шкільний завгосп — кременний сивовусий чоловік років п'ятдесяти. Непедагогічно вилаявши нас найпослідущими словами, він доправив порушників спокою в учительську.

Про пригоду доповіли директорові, й нам велено було прийти наступного дня з батьками. Я повідомив про те мамі без зайвих подробиць і, отримавши прочухана, подався до своєї кімнати відбувати гауптвахту.

Наступного дня мама прийшла у школу. Від Васька прийшла бабуся. То була тілиста, похмура, бідно вбрана стара.

Вони з мамою відійшли у кінець коридору й поговорили. Я перебував далеченько від них, проте завдяки доброму слухові дещо розчув. І воно мене стурбувало, а дещо я так і не зрозумів.

— Яка рада з Васьком? — сказала бабуся. — Недарма його Каїном кличуть. Каїн і є. Він же в тюрмі народився, коли моя Настя строк мотала. Від кого, так і не призналась, а може, й сама не знала. Коли вийшла, з Колькою зійшлася, то вони й п'ють удвох, дня не минають. А рік тому один з їхніх друзів надумав Васька помацати.

Батьки вже готовенькі були. То Васько його кухонним ножом пописав. Слава богу, живим zostався. А Васько півроку в дитячій колонії кантувався. Випустили за добру поведінку. Учителька його старшим настановила. Я вже сподівалася, що все облаштується, а тут знову таке. Ну як йому навчатися? Він же двічі на другий рік залишався. Читати до пуття ось тільки в колонії навчився.

Навіть зоддалік я помітив, наскільки вразило маму почуте.

Вони зайшли до вчительської і довго не виходили. Потім вийшов завуч і відвів мене в паралельний клас. Удома я із своєї кімнати чув, як розмовляли тато й мама.

— Незбагненно, — казала мама, — що лиш цьому хлопчаківі довелося пережити, яка в нього жахлива доля. Таким людям, як його мати, не можна народжувати дітей.

А ця учителька?! Нацьковувати дітей одне на одного!.. Сподіваюся, їй добряче перепаде на педраді.

Я навчався далі. Але дивний зв'язок почав раптом виникати між мною та Васьком-Каїном. Одного разу він мовчки підійшов до мене на перерві й показав задачу. Задача була простенька, я швидко розв'язав її, та в його очах побачив — він не зрозумів. На наступній перерві я постарався доступніше пояснити розв'язання. Так воно й пішло. Він часом підходив, я часом розв'язував. Я став для нього немовби репетитором, і згодом у нього почало дещо виходити. Сяк-так йому трійку з математики поставили, і те вже було для нього подією.

Проте ми не розмовляли, щось розділяло нас. Років через два мене перевели в залізничну школу № 40. То була єдина на все місто десятирічка. Решта вже перейшли на одинадцятирічний цикл навчання. Тому в подальшому житті я скрізь був наймолодшим. Так ось, пішов я з тієї школи й випустив з очей Васька-Каїна.

Минуло вісімнадцять років, і в березні 1976 року випало мені побувати в Астрахані, провідати давнього друга Юрка. На той час він працював завучем у тюремній школі. Погомоніли про се, про те, і раптом він каже:

— Васька-Каїна пам'ятаєш? Він у мене в десятому класі навчається. Уже п'ятий рік. Я його старшим із дисципліни призначив. Стаття в нього серйозна, в «авторитеті» він.

— Як? — вражено спитав я. — А за віщо сидить? Скільки дали?

— Третя судимість, — відповів Юрко, — за вбивство, п'ятнадцять років, і стаття така, що від дзвінка до дзвінка, без амністії.

— Так... Он як у житті буває, — сказав я. — А ти знаєш, що він народився у в'язниці?

— Ото ж я й бачу, — усміхнувся Юрко, — він там як удома. Любо йому там.

ПАМ'ЯТАЙ ІМ'Я СВОЄ

Десь у семилітньому віці я геть випадково дізнався, що я єврей. Побачив на тумбочці мамин паспорт, розкрив і прочитав: «Фінкельштейн Іда Пінхусівна, єврейка». Спершу це мене не зацікавило, але трохи згодом вирішив уточнити питання в тата.

— Тату, а ти теж єврей? — спитав у нього одного вечора.

— Так, — відповів він стурбовано. — І ти, до речі, теж. А чому це тебе цікавить?

— Та!.. — непевно відказав я. — А що це означає?

Тут уже довелося замислитись татові.

— Розумієш, — почав він обережно, — ми такий народ. Дуже давній. Але ось уже майже дві тисячі років живемо серед інших народів, переймаючи їхню мову, звичаї і традиції, однак зберігаючи себе.

Розмова відбувалась у квітні 1953 року. Щойно в березні завершилася реабілітацією справа «лікарів-отруйників», а перед тим у січні вона іменувалася «справою про сіоністську змову». Так писалось у матеріалах слідства МДБ. Скажеш дитині зайве, а вона ненароком бовкне щось приятелям, і численні штатні й позаштатні «сексоти» умить донесуть це до відома «компетентних органів». Ось чому тато не розказав мені тоді ні про історію, ні про релігію, ні про культуру євреїв. Навіть про те, що існує вже у світі держава євреїв — Ізраїль, не ризикнув розповісти.

Та мені варто було тільки подати нагоду. Я кинувся вишукувати в бібліотеках усе, що там іще лишалося з даного питання.

Найчастіше натрапляв на злісні пасквілі, та я не здавався, занурюювався чимраз глибше по часовій площині й нарешті дещо вчитав у дореволюційних виданнях.

Зокрема, я зацікавлено прочитав статтю С. М. Дубнова про історію євреїв у окремому томі «Єврейської енциклопедії», що дивом зберігся у книгозбірні доцента-історика — татового інститутського колеги. Я дружив з його сином і бував у них удома. Прочитав безпосередньо там, сидячи на втертому килимку, оскільки взяти з собою таку раритетну річ мені, звісно, не дозволили.

Років через сорок я дістав чимале задоволення від «Загальної історії євреїв» того-таки Дубнова, оприлюдненої на ту пору і в нас.

Проте в дитинстві мені вистачило й першої книжки. Я натрапив на цікаву тему й ніби сам став фігурантом процесу. Шкода лишень, що улюблені мої запитання з такої нагоди викликали несосвітений переляк у знайомих.

Одного разу у нашої милої учительки Олександри Іванівни я спитав: «Чи правда, що революцію здійснили євреї?» Про це я почув, стоячи разом з мамою в черзі у продуктовому магазині.

Олександра Іванівна добре до мене ставилась і в партком не доповіла, а повідомила мою маму по телефону.

Батьки вирішили вжити заходів. Зі мною провів розмову тато. Спершу він просто хотів відвернути мою увагу від небезпечної теми, однак я не піддався.

— Що в цьому поганого? — спитала тоді ще наївна дитина. — Хіба євреї зробили щось недобре? Я сам у черзі чув, що вони здійснили революцію. А один п'яний дядько недавно кричав на всю вулицю, що євреї Христа розп'яли. Але ж комуністи проти релігії. Отак скрізь і написано: «Релігія — опій для народу». І проти фашистів вони воювали. На фронті були і ти, й дядечко Марк, дядечко Ізя. А мамин братик на війні й загинув. Отож поясни мені спочатку, чому я не повинен про це говорити й навіть словом не згадувати.

Тато збагнув, що «номер не вдався», і принципово вирішив поговорити зі мною як з дорослим.

І ось тоді він розповів мені за кілька прийомів те, що сам знав про нашу мову, нашу історію, нашу релігію, нашу культуру. Розповів про релігійних вождів і вождів революції, про недоброзичливість, а часом і неприховану ненависть декотрих людей. Він пояснив це браком освіти, особистої культури, інколи заздрістю й іншими негативними рисами людської вдачі.

Така інформація на якийсь час мене цілком задовольнила. Та все ж я був схильною до роздумів і критично налаштованою дитиною. Став помічати, що особисті стосунки між людьми — тут не найголовніше. Значно важливіше, як до цього ставляться, скажімо так, «влада імуці».

Ось, наприклад, зопалу зачепив моє єврейське походження черговий урвитель у школі, ми зішлись у бійці й на тому тему вичерпали. На другий день уже спілкуємось. Воднораз як незлюбили мене двійко учителів і одна завучка — то жодною силою їх не перепреш. Немовби то для них питання принципу.

Коли мені виповнилося дванадцять, ми з мамою, татом і маленьким братиком перебралися на нову квартиру в новому мікрорайоні. Там уже згуртувалася місцева гопкомпанія з усякої босоти. Вони одразу ж спробували вказати мені на моє місце «під нарами», при тому за найменшої нагоди нагадували усно й письмово — на парканах — про моє єврейство.

Довелося пройти через кілька гладіаторських боїв, та ще й за тієї обставини, що сам на сам чомусь ніхто не виходив. Нападали тільки зграєю під гаслом «ходімо єврея-професора бити». Це мене не пригнічувало, я оголосив їм тотальну війну і теж почав виловлювати й бити поодинці. Через два місяці боїв усім це набридло, й народ від мене відчепився.

Припинилися й «шпильки», я міг вільно ходити, гратися, спілкуватись. Однак уся ця історія видалась мені дивною. Чому в новій школі, на новому місці на мене дружно нападають, не приймають одразу до свого гурту? Чому скрізь я маю доводити й кулаками стверджувати власне місце під сонцем?

Я вирішив порадитися й пішов на пилораму у дворі нашого старого будинку до свого давнього приятеля — одногоного інваліда війни Васи.

Посивілий і зістарілий Вася вислухав мене і сказав цікаву річ:

— Розумієш, Борю, взагалі, хто ти є — росіянин, українець, єврей чи татарин — це все одно. Це навіть не «хто» чи «що»; це насамперед «який». Поводишся як росіянин, і тебе всі сприймають як росіянина. Ось у нас у штрафбаті був один, Шапіро його звали...

— Васю, — урвав я його, — ти що, був у штрафбаті? Ти про таке не розказував.

— Був, — неохоче відгукнувся Вася. — Нас якось у розвідці німці «захомутали». Я в них три доби просидів, допитували. Потім утік — стелю розібрав. І до своїх, через лінію фронту. Командир хотів до ордена представити, а замполіт у штрафбат загнав. Звідти й демобілізували, коли ногу відірвало. Кров'ю відплатив, лише не знаю, що саме. Нагороди повернули, пенсію призначили. Якраз на дві півлітри вистачає, — він помовчав і заговорив далі: — Так ось, цей Шапіро; він до війни зубним лікарем працював. У табір «загуб» перед війною за доносом. Начебто ворожий елемент. А звідти вже добровольцем у штрафбат. Так він у бою, в атаці був просто навіжений. Одного разу з хлопцями вночі німецький дзот захопили. Підповзли й тихенько всіх руками передушили. Далі замінували й підірвали. У звичайній частині вже б у героях ходив, а тут лише зайву порцію горілки... гуляй, голото! Так цього Шапіро піхто взагалі не мав

за єврея, відчайдушний був чоловік. До речі, й напивався він по-нашому, і з бабами...

Тут Васин погляд укрився туманцем.

— Ну, бувай, Борю, — сказав він після чергової паузи. — І пам'ятай: важить не хто ти, а який ти.

Його слова міцно запали мені в душу. Можливо, завдяки їм, увійшовши в отроцтво, я був «іще той хлопець». Стриму не було на мене жодного. І в житті, і в спорті, і в гулянках, а згодом трохи й у цих, як сказав би Вася, «бабах».

Потім інститут, потім армія, дика атмосфера великих будов п'ятирічки, і скрізь я пам'ятав: «Я такий, який є».

Минали роки, дещо змінювалось і в мені. Я ставав добрішим, починав розуміти турботи інших, легше переносити кривди. Терпимішим я став уже згодом.

Не раз мене навідувала думка, що всі ми граємо в цьому світі якусь роль. Адже недарма Шекспір сказав: «Життя — театр, а люди в ньому — актори».

Але хто ми насправді? Може, ми і є тією роллю, яку виконуємо. Й чи треба взагалі розділяти ці поняття?

Думаю, з роками людина зливається зі своєю роллю, яка стає її суттю, її еством, додається до спадкових рис, передається наступним поколінням. Через те дуже важливо, яку роль ти собі вибрав.

А щодо євреїв і ставлення до них з боку людської спільноти, то переконаний: не гірші вони за інших, але й не кращі. Хіба що вони мають дуже багату історію і знають її.

А коли вже я перейнявся завданням якось завершити в короткому оповіданні таку складну й розлогу тему, то найкраще процитувати Ігоря Губермана — відомого єврейсько-російського письменника й гумориста. Оскільки серйозно про таке можна говорити надзвичайно довго.

Отже, із збірки «Гарики на щодень»:

Усюди, де легко й недбало
Історію шиють і кроють,
Євреї — цапи-відбувайли,
Яких на додачу ще й доять.

За все на євреїв знайдеться суддя.
За розум. За горб, крім усього.
За те, що єврейка стріляла в вождя.
За те, що не влучила в нього.

І ще звідти ж:

Господній скрізь однаковий посів,
Нам брешуть, ніби нації різняться.
А люди всі — євреї. Лиш не всі
Поки що в тім насмілились зізнатися.

Ви не забули — це гумор; зараз ми жартуємо. А в кож-
нім жарті є частка жарту...

У КОЖНІЙ КАЗЦІ Є ЧАСТОЧКА КАЗКИ

Чи доводилось вам зауважити в своєму житті точку розгалуження імовірнісних подій? Це як у казці про Іллю Муромця. Там він їхав, їхав і побачив камінь. А на камені написано щось таке: ліворуч піти — коня згубити, праворуч піти — одруженим бути, просто піти — убитим бути. За точність викладу я не ручаюсь, оскільки читав цю казку шістдесят років тому. Але принцип у тому, що залежно від вашого вибору подальші події розвиваються в певних напрямках. Щоправда, в казці, наскільки я пам'ятаю, цікавий Ілля Муромець в усіх трьох напрямках з'їздив і всюди переміг, але на те він і билинний богатир. В реальному житті зазвичай вибір не настільки чіткий, і лише згодом у тривалому часі ми розуміємо, коли і в якій практичній ситуації ми його зробили.

Так і в цьому випадку. Отже, п'ятниця, 17 вересня 1971 року, 16 годин 30 хвилин. До закінчення роботи залишилося півгодини. Я саме благополучно завершував розрахунок необхідного перерізу електрокабеля. Саме тоді мене покликали.

— Борисе, — сказав мій колега Гриша, — ми завтра збираємося компанією в гори. Не хочеш приєднатися?

Це було для мене щось новеньке. До цього на природі я бував виключно у справах. Ну, там якісь заходи в армії, наприклад. Чи в школі, коли в колгосп направляли овочі збирати. А так, щоб без конкретної мети? Ні, це перша пропозиція. Хто ж міг знати, що це одночасно і вибір варіанту наступних подій. Якусь мить я вагався, але потім вирішив спробувати.

— Чому б і ні? А це ж як?

— Та дуже просто. О сьомій тридцять ранку зустрічаємося на залізничному вокзалі біля тролейбусних кас. З собою бутерброд і щось попити.

Наступного ранку, споряджений усім цим, я прибув на домовлене місце. Досвіду походів у мене не було, тому я одягнувся як у спортзал: кеди і тренувальний костюм. Вересень був теплий, і змерзнути я не боявся.

Там уже зібралася компанія з п'яти чоловік — хлопців і дівчат у штормівках, вібрамах, з рюкзаками за спиною. Ми сіли в міжміський тролейбус Сімферополь–Алушта, хвилин через сорок доїхали до перевалу, вийшли і бадьоро попростували на гору на ймення Чатир-Даг.

Через дуже короткий час я зрозумів, що це не спортзал. Підійматися вгору у мене не було ніякого досвіду, і я швидко «втратив» дихання. Однак у компанії ніхто не скаржився, всі йшли собі як ішли, а самолюбство не дозволило мені признатися у власній слабкості.

Отож коли ми через півтори години забралися на вершину Екклізі-Бурун, мене можна було викручувати і підвішувати на мотузку для білизни, щоб просох. Більшу частину шляху я рухався на автоматі, спробувавши при тім, цілком безуспішно, увімкнути спочатку «друге», потім «третє» дихання.

Годин до трьох по обіді ми повернулися на тролейбусну зупинку на Ангарському перевалі й поїхали додому. Наступного дня, в неділю вранці, я над силу підвівся з ліжка. В ногах була жахлива кріпатура. Це сильно вразило мене. Я вважав себе тренованим спортсменом, а тут такий казус. А там же й дівчата були. Загалом, суцільна ганьба. Зоставалося тільки сподіватися, що мої супутники не помітили усього ступеня моєї фізичної нікчемності.

Я менше місяця працював у цій проектній конторі на посаді старшого інженера й не міг дозволити собі «втратити

обличчя». Тому в понеділок весело обговорив з учасниками сходження всі перипетії суботнього дня, й словом не обмовившись про свої страждання.

У 25-річному віці я ще не зовсім чітко уявляв, що фатальними в моєму житті будуть саме невдачі. Але з цього моменту у мене не було іншої мети, ніж засвоїти нове уміння. Щосуботи, раз-по-раз, я їхав на те саме місце і йшов на Чатир-Даг. Сам-один, без свідків і в будь-яку погоду. Наступного разу я приєднався до компанії туристів через півтора місяця. Але це вже був зовсім інший варіант, і товариство це оцінило.

Я набув спритності, рухався легко й невимушено, допомагав дівчатам нести рюкзаки — загалом вів себе належно.

Якщо невдачі спонукають мене до подвигів, то вміння завжди приносить радість. Я став у вихідні ходити різними маршрутами, інколи сам, інколи з молодією дружиною, часом з компаніями інших «заброд». Такий спосіб життя виводив мене з прокрустового ложа міста, давав чимало нових вражень. Тут якраз стала підходити до завершення моя боксерська кар'єра.

Боксом я займався з дванадцяти років і дуже його любив. У школі, в інституті, в армії тренувався і постійно успішно виступав на змаганнях, часто здобуваючи призові місця. У відповідності зі своїм фізичним розвитком пройшов від першої напівсередньої вагової категорії (63,5 кг) до другої середньої (75,5 кг), в якій і перебуваю донині, більш ніж через сорок років.

Прийшов я якось узимку 1972 року на тренування в спортзал гарнізонного Будинку офіцерів, переодягнувся, розім'явся — і на ринг. Спаринг у мене був того дня. Боксуємо собі спокійненько. Суперник б'є лівою, я пірнаю під руку з ударом в корпус. Раптом наче вимкнули світло і звук, і через кілька секунд, злегка оглушений, я став на одне коліно, потім підвівся повністю.

Але щось було не так, світ не бажав повністю відновлюватися. Я струсонув головою, і поступово все стало на свої місця. Так я познайомився зі станом «грогої», наткнувшись на випадковий зустрічний удар. Ніколи раніше я подібного не відчував, і тренер порадив проконсультуватися в спортивного лікаря.

— Двадцять шість років, — сказав лікар. — Ти вже переросток. Дванадцять років заняття боксом — це не жарт. Судини втрачають еластичність. Пора зав'язувати, а то так само випадково можеш утратити слух чи зір. Твій боксерський вік скінчився.

Це було сумно, але об'єктивно, і я переключився на гори.

Звичайно, спочатку мова йшла про суто пізнавальний характер цього процесу. Але з часом це захоплення також переросте для мене в цілком професійний вид діяльності. На щастя, вікових обмежень тут не існує. Щоправда, є життєві обмеження, оскільки вся твоя зайва вага — це додаток до рюкзака. Але це також стане зрозумілим не одразу, а поки що я насолоджувався свіжим повітрям, фізичним навантаженням і новизною вражень.

Мандруючи горами і роззираючись навсібіч, я доволі часто натрапляв на сліди діяльності людини в далекій минувшині. То покинутий і здичавілий сад, то руїни будинку, фортеці, а інколи й цілих міст; то бруківка, на якій збереглася глибока колія від возів; то написи, вирізьблені на камінні і стелах не відомими мені мовами.

Це збуджувало уяву. Де вони, ці люди? Яка вона — стародавня історія цих місць? Як «людина книги», що належала до «народу книги», я до цих самих книг і звернувся. Чимало я дізнався з них. Виявляється, ледь не вся історія людства відбилася на прекрасному шматкові землі під назвою Крим. Тут тобі кіммерійці, таври, скіфи, греки, римляни, готи, алани, хазари — всі тут побували, всі тут залишили свій слід.

Особливо мене зацікавила роль Криму в історії Стародавньої Греції, і я став читати про це все поспіль. Відносно недавно за історичними, а тим паче, геологічними мірками, на місці Чорного моря плюскотило значно менше за розмірами прісне озеро. У зв'язку з суттєвим підвищенням рівня світового океану в постльодовикову епоху, дець біля шести тисяч років тому, стався прорив Босфору. Сформувалася система чорноморських проток, а рівень моря катастрофічно і безповоротно піднявся метрів на сто, що призвело до затоплення шельфової зони, утворення півострова Крим та Азовського моря.

Люди вже жили в цьому регіоні в ті часи. Пам'ять про катаклізм достовірно могла зберегтися. Можливо, саме тому стародавні греки спершу називали наше море Понтом Аксінським (негостинним морем). Характерно, що після того, як вони освоїлися на його берегах, змінилася й назва — на Понт Евксінський (тобто гостинне море).

Багато грецьких міфів описували події, що відбувалися в Тавриді. Скільки гіпотез, варіантів подій — і всі тут, поруч! Історія завжди була моїм захопленням, зосталася такою і зараз.

Але тоді, з усім максималізмом юності, я вирішив створити і спробувати обґрунтувати власний варіант історії. Як і в дитинстві, для досягнення певних цілей спочатку потрібно було зібрати гурт послідовників і стати його вожаком. Такі знайшлися, і незабаром я вже ходив по горах у товаристві 5–6 молодих «спеціалістів».

— Хлопці, — агітував я їх, — ось Евріпід у трагедії «Іфігенія в Тавриді» описував історію викрадення дерев'яної статуї Діви (богині Артеміди) зі святилища таврів Орестом і Піладом... — І далі пояснював для тих, хто не читав у дитинстві «Легенд і міфів Стародавньої Греції» Миколи Альбертовича Куна: — Коли греки зібралися воювати з Троєю, то богиня

Артеміда наслала безвітря і через провидця повідомила, що вожак греків Агамемнон мусить принести в жертву на олтарі свою доньку Іфігенію. Під тиском обставин і соратників він змушений був так і вчинити, але в останню мить богиня викрала Іфігенію, замінивши її ягням. Іфігенію ж перенесла в Тавриду, де вона стала жрицею богині, приносячи вже сама в жертву її дерев'яному ідолу усіх мореплавців, які висаджувалися на берег.

— Ти що, справді віриш, що Артеміда перенесла Іфігенію до Тавриди? — спитав один з моїх супутників, особливо тямковитий. — Це ж казка.

— Ну, знаєш, — відповів я, — може, татусь постарався. Агамемнон же був наймогутнішим правителем Греції, а донечку ж шкода.

Це переконало Хому Невірного, і я вів далі:

— Коли Троя була завойована, Агамемнон повернувся на батьківщину до Мікен, де по-зрадницькому був забитий своєю власною дружиною, яка за ці десять (!) років встигла злігатися з його двоюрідним братом. Орест був сином Агамемнона, і коли виріс, то помстився за батька, убивши матір та її коханця. Його стали переслідувати богині-месниці, і оракул сказав, що очиститися від крові він зможе, тільки викравши з Тавриди дерев'яного ідола богині Артеміди. Разом зі своїм другом Піладом він дістався до Тавриди, де був схоплений таврами, і обох ледь не принесли в жертву. В останню мить Орест та Іфігенія впізнали одне одного і втекли до Греції, обманувши наївних дикунів.

Зоставалося тільки знайти, де було згадане святилище, і ми взялися вирішувати це завдання з наполегливістю, вартою кращого застосування.

Потрібен був якийсь план. Я вирішив застосувати метод, котрий приніс успіх знаменитому Генріху Шліману при розкопках гомерівської Трої. Шліман скористався

античними джерелами, зокрема, «Іліадою» та «Одісеєю», і таким безпомилковим методом, як «повна впевненість у своїй правоті за будь-яких обставин».

Я, звісно, знав, що прискіпливі вчені сильно сумнівалися в істинності трактувань Шлімана, але що з того? Якщо ми знаємо, що він розкопав Трою, то так воно й було, Троя це чи ні. Історія ж — це перш за все думка істориків.

Таке цинічне трактування давньоісторичної істини дозволяло висувати повноцінні гіпотези навіть на дуже хисткому матеріалі. Ось я і припустив, що святилище таврів було десь у районі села Рибальського, неподалік од берега.

Треба сказати, що я це не зовсім вигадав. Були в деяких античних першоджерелах натяки на схожу місцевість. Та й таври згідно з ними жили неподалік од моря. Хоча вони зазвичай селилися в горах. Усі можливі матеріали я перечитав у перекладі з давньогрецької російською в бібліотеці місцевого університету.

Обмінявшись думками і провівши бурхливу дискусію, ми з товаришами вийшли в похід. Щоб було важче і життя медом не здавалося, ми від села Перевального піднялися на Довгоруківську яйлу, пройшли через найбільшу в Криму Карабі-яйлу і спустилися екзотичною ущелиною Чигінітра.

До берега було вже зовсім близько, і ми стали нипати схилами, шукаючи сліди стародавнього капища, зазираючи в усі діри, провалля і гроти. І нарешті на самісінькім кінці ущелини знайшли те, що, як нам здавалося, шукали.

Це була грубо оброблена кам'яна плита, обплетена повзучою рослинністю, надтріснута скраю і схована під віттям двох великих дерев. Але найголовніше — в ній були вибиті два неглибокі отвори.

— Ось, — сказав я, — тут стояв дерев'яний ідол. А заглиблення — щоб він не падав.

Ми сфотографували знахідку і рушили далі до моря.

Повернувшись до міста, я не посоромився надіслати фотографію та детальний виклад своєї гіпотези до редакції історичного журналу. Відповідь, яку я отримав тижнів через три, мене не здивувала і не пригасила нашого ентузіазму.

«Ретрогради», — дружно вирішили ми і зайнялися наступною проблемою. Це було завдання ну просто гігантського масштабу. Підґрунтям слугував міф про Орфея та Евридіку.

Особистість Орфея завжди цікавила мене. Співак і музикант, син бога й музи, чоловік німфи Евридіки і водночас смертна людина, один з перших носіїв гуманістичних традицій у ті жорстокі часи богів та героїв.

Евридіка померла від укусу змії, але він настільки кохав дружину, що подався за нею в підземне царство Аїда. Своєю грою на дев'ятиструнній кіфарі Орфей здійснював чудеса і навіть зсував гори. Володар підземного царства не зміг відмовити йому, і тінь Евридіки подалася за музикантом. Та Орфей не витримав укладеної угоди, озирнувся, щоб поглянути на тинь улюбленої дружини, і втратив її навіки. Навіть смерть його була незвичайною. Він загинув, убитий не мужчиною, а жінками-вакханками, які поклонялися богу вина і веселощів Діонісу.

— Ми зможемо відшукати вхід до підземного царства, — переконував я товаришів. — З давніх-давен відомо, що вхід до царства Аїда у нас в Криму на мисі Меганом, поміж Судаком і Коктебелем.

Сказано — зроблено. Ми прибули на Меганом, озброєні різноманітним шанцевим інструментом.

Краса непередавана: море, блакитне небо, неяскрава вигоріла трава і величезні нерухомі зірки ночами. Ми бродили там два дні, намагаючись розкопувати кожную печерку, карстову западину. Десь він тут, цей вхід, підземна

ріка Стікс із перевізником Хароном та багатоголовим псом Цербером.

На третій день нас заарештував загін військовиків і одвів до свого начальства.

— Що ви робите на секретному військовому об'єкті? — суворо спитав підполковник років сорока.

— Ми нічого поганого не мали на меті, — за всіх відповів я. — Ми, як би це сказати, шукачі або що, чи археологілюбителі. Шукаємо вхід до підземного царства Аїда, згідно з грецьким міфом про Орфея та Евридіку.

Підполковник поглянув на нас вельми підозріло.

— Це що, казка? — трохи розгублено запитав він. — А аїди — також євреї? Я пригадую, я в Одесі навчався. Артилерійське училище там закінчив. А що, у євреїв ще підземне царство є?

Запитання і його інтерпретація були настільки несподіваними, що я навіть не розсміявся. «А втім, і в нас не ліпше виходить, — подумалось мені. — Ми ж то що розраховуємо знайти?» А вголос спитав лише:

— Товаришу підполковник, а ви в якому році артилерійське училище закінчували?

— В 1952-му, — відповів той. — А тобі навіщо?

— Якраз тоді там мама моя працювала, — сказав я і назвав дівоче прізвище мами-вчительки. Прізвище вона поміняла тільки 1957 року.

— Ідочка?! — здивовано вигукнув військовий начальник. — Та бути такого не може! Ідочка — так ми, курсанти, звали її за тендітність і мініатюрність. Вона у нас математику викладала. — І несподівано спитав: — А ти в армії служив?

— Ще й як служив! Після інституту зв'язку. Ось тільки два роки як звільнився старшим лейтенантом.

— Гарзд, — сказав підполковник, — продовжуйте свої пошуки. Скажу, щоб вас не чіпали. Тільки обережніше:

сигнальні та електрокабелі не зачепить, вони в нас маркіровані на місцевості.

Розійшлися ми друзями, і ще дві доби мандрували, копали, але входу до підземного царства так і не знайшли. Може, й добре, що не знайшли. Рано нам ще туди було. Для власного заспокоєння ми підвели під це ідейно-теоретичну базу, вирішивши, що численні землетруси й катаклізми за минулі три тисячі років сховали від нас бажану мету.

Останню ніч ми провели на «материку» у вигляді величезного мису. Поставили намет, приготували вечерю і збиралися почаркувати за успіх нашої безнадійної справи.

— Погляньте! — раптом вигукнув хтось із нас.

Я озирнувся. Сонце, що спадало за обрій, навкісними променями освітлювало місця наших пошуків. В червоному промінні ми угледіли велику темну пляму. «Там вхід!» — подумав я і вже був ладен бігти до цієї точки, та в цю мить сонце перетнуло лінію обрії, стало зовсім темно і пляма щезла. На оксамитовому південному небі засвітилися великі зірки, й залягла тиша. Не чути було навіть сюрчання цикад. Але ми все-таки побачили дещо. Тепер можна й повертатися.

Уранці ми пішли, і я більше ніколи не ходив по Меганому. І чим старшим стаю, тим менше мені цього хочеться.

Потім була іще одна експедиція з ідентифікацією подій «Одісеї» в Балаклавську бухту і на мис Фіолент.

Я вважав і певен досі, що саме там, у вузькогорлій чорноморській бухті, Одісей втратив свої одинадцять кораблів, затоплених велетнями-людоджерами, пойменованими в епічній поемі лістригонами.

Казки, казки... Але як це було схоже на реальність! Настільки схоже, що цілком могло нею й бути.

Так минуло це літо, яскраве й безтурботне літо 1972 року. Ми гарно провели час, зміцніли, засмагли і були

готові до подальших життєвих боїв. Нам здавалося, що ми нікому не шкодимо і тому чи ж не все одно довколишнім, як наша компанія збуває свій вільний час.

Але ні, виявилось, не все одно. Через багато років мені трапилися певні документи того часу, серед яких була й доповідна записка нашого особіста на мене та все наше веселе товариство. У ній він звертав увагу компетентних органів на підозрілу поведінку групи молодих людей, що займалися безглуздими пошуками на територіях закритих військових об'єктів. Отже, таки перестрашувався підполковник про всяк випадок.

Відрадно, що в тих, хто читав цей донос, вистачило розуму не розмінюватися на дрібниці. Все ж час «мастодонтів» уже минув. А втім, хтозна! Адже там, де читали, жодна інформація безслідно не щезає.

А головне, що я зрозумів тоді, розмірковуючи над стародавніми міфами: у кожній казці є часточка казки... «Тільки часточка? — питаєте ви. — А решта?» А решта — правда, мої любі, тому що правда — це саме те, в чому ми впевнені, що вважаємо своїм, істинним. Іншої правди немає і бути не може.

ВОНИ ЗЕЛЕНІ...

Наприкінці серпня 1961-го ми з батьками поверталися з відпустки до міста постійної «дислокації» — Астрахані. Ми — це я (тільки-но виповнилося п'ятнадцять) і маленький братик (йому чотири роки). Наші героїчні батьки подорожей не боялись і, використовуючи свої великі викладацькі відпустки, щоліта відвозили нас від пекельної астраханської спеки та інфекцій на море — до Криму чи Кавказу.

Цей сезон ми провели «дикунами» в Сочі. Я вже був «повнометражним» підлітком і, хоча ера акселерації ще не настала, вимахав на свій сьогоднішній розмір, щоправда — поки лиш у довжину. Тому літо мені запам'яталося. Воно стало для майбутнього чоловіка часом досить ризикованих експериментів із представницями протилежної статі (всі старші за мене на рік-два).

Та зараз я не про те. Сталась іще одна знакова подія. Тобто тоді вона такою не здавалася, це я вже потім зрозумів. А діло було так.

Ми летіли через Москву, з пересадкою. Батьки запланували затриматися там днів на три у маминої сестри — тітки Нюсі. І ось в один із цих днів тато пішов зі мною в ГУМ¹. Напередодні в мене був день народження, і він хотів купити обіцяний подарунок.

Батько досить наївно вважав, що я виберу книгу або якусь спортивну приналежність. Так було раніше, але цей час минув. Як я вже згадував, того літа я звернув найпильнішу увагу на різницю між статями, і це мало наслідки. Мені стало зовсім не байдуже, як я виглядаю в очах оточуючих і в що одягнений.

¹ ГУМ — Государственный универмаг (рос.).

Треба сказати, що до цього нового внутрішнього посилу я був не зовсім готовий, але ще менше до цього був готовий тато. Ми безцільно побродили по шкільних і спортивних відділах і пішли далі — до чоловічих. Чого саме мені хотілося, я ще не усвідомив, але раптом увагу мою привернула якась яскрава пляма на тлі темної та безбарвної пошивної продукції соціалістичних підприємств.

Ми підійшли ближче. Це були яскраво-зелені вельветові штани угорського виробництва. І розмір був саме мій — 44-й, 3-й зріст. Як вони туди потрапили — не знаю. Але в ГУМі подібне в ті часи іноді зустрічалось (як винаток, напевно).

— Це хочу! — сказав я рішуче.

По татовому обличчю було видно, що він засумнівався, але сперечатися не схотів. Так я став власником раритету.

Ми повернулися до Астрахані, і я пішов у 9-й клас середньої школи, а вельветові штани повісив у шафу й іноді поглядав на них з цікавістю. Чому тільки поглядав? А тому, що в ті часи всі навколо носили тільки темну мішкувату одягу; все решта вважалося верхом непристойності та безглуздя. Та гормони було не стримати, мені дуже хотілося виділитися з однорідної безбарвної маси, хоча б зовні, і я наважився. Слід зазначити, що в п'ятнадцять років мене з дому вечорами відпускали тільки по суботах, і то ненадовго. Тому в найближчий «weekend» я надів обновку й гордо вийшов на наш променад у центрі міста.

Молодіжне товариство зустріло подібне явище дещо розгублено, але думка сформувалася дуже швидко. «Що це за фігня така? — запитав один із неформальних лідерів, ліниво покурюючи поруч зі своєю групою підтримки. — Мабуть, підштаники?» І все закінчилося бійкою. Втім це було звичайною справою в нашому середовищі, отож нікого особливо й не здивувало. Всі визнали інцидент

вичерпанам, але наступної суботи я прийшов знову — і знову в зелених штанах. Відзначте, я ніби й не сильно хотів їх надягати, але це було вже неможливо. Щось зсередини нестримно штовхало мене на такий необачний вчинок. «Ха, дивіться, вони зелені», — прогелготів якийсь інший місцевий дотепник, і все знову закінчилося бійкою.

Та коли я вийшов у такому «прикиді» втретє, громадська думка ну просто закипіла. Розгорівся неабиякий скандал, і я навіть внутрішньо трохи пошкодував, що не залишив яскраво-зелений продукт європейської цивілізації на вішалці в шафі. Але тут я вловив кілька оцінюючих поглядів з боку представниць прекрасної статі й «закусив вудила». Більша частина гурту об'єдналася проти мене, та що цікаво — у мене знайшлися й прихильники. Їх було значно менше, але вони були.

В результаті масової розбірки не сталося, все якось вляглося, і ми почали гуляти разом, уже вчотирьох.

Наступної суботи один з нашої компанії прийшов у жовтих штанах, а ще через тиждень інший — навіть у червоних. Я став засновником руху, і нас відразу ж назвали «стилягами». Сучасній молоді важко зрозуміти, чому такі пристрасті кипіли навколо швейних виробів, але то були часи, які вирости з табірних тілогрійок. За цими відносинами стояв життєвий досвід, який застерігав: висовуватися шкідливо для здоров'я. Мала місце й класова ненависть до всіх, хто відрізнявся хоч на йоту.

Ми сприйняли це «поганяло»¹ з гордістю і на знак повного презирства до ворогів перетворили його в самоназву.

Але доводилося тримати марку. Я реквізував у тата закордонні туфлі на «мікропорці», старий піджак, яскраву краватку й у свої п'ятнадцять років став виглядати опудалом із опудал.

¹ Кличка.

Приблизно таким самим шляхом пішли й мої послідовники. Одному мама пошила сорочку з попліну в дрібний малюнок, яку ми назвали «гавайкою» (назву було вчитано з номера журналу «Америка», який випадково потрапив до наших рук). Інший дістав десь великого солом'яного капелюха, намочив його у воді й спорудив собі щось на зразок сомбреро, а з чорного сатину пошив жалюгідну подобу джинсів (тоді в просторіччі вони називалися «техаси»). Третій теж якось учудив; чесно кажучи, вже й не пам'ятаю як. Ми цілком свідомо епатували оточуючих. Але цікаво, що це вже нікого особливо не заводило — оскома пройшла. Ми гордо ходили купкою, загравали до дівчат, іноді злегка сперечалися з хлопцями. Загалом, знайшли своє місце в молодіжному «істеблішменті».

І знаєте, незабаром нас це вже не влаштовувало. Як то кажуть, «за що боролися?» Потрібно було викинути якесь нове «отаке». Й воно знайшлося. Ми розшукали старого єврейського кравця. Причому євреї для Астрахані були нехарактерні, їх там по пальцях можна було перелічити, але цей був справжнім єврейським кравцем. Одразу було видно — навіть моєму недосвідченому оку. Звали його Зяма, й було йому років п'ятдесят. Незважаючи на вік, усі так його і звали. Зяма просидів у таборах років двадцять і весь цей час шив — начальникам, їхнім дружинам, «наліво» через табірних працівників. Тому весь цей час жилося Зямі відносно непогано, і особливих претензій до радянської влади він не мав. Спроби з'ясувати, за що сидів, були безуспішними — він не знав. Не знав, і все тут! Але робити він міг все, що попросиш, і брав недорого. А улюблене його слово було «бікіцер»¹.

¹ Швидко (*ідиш*).

Уся наша компанія вшила у нього штани до супермодних вісімнадцяти сантиметрів завширшки вниз. Я, як завжди, переборщив — нога не пролізала, і Зяма вшив мені змійки з внутрішнього боку штанин.

Тепер на черзі був наступний етап — ми вирішили піти так до школи. Це була небезпечна затія, але відступати було пізно, оточуючі явно чекали від нас чогось незвичайного. А треба сказати, що в буденному житті ми були цілком пристойними хлопцями — непогано вчилися, багато читали, займалися спортом і навіть хуліганили лиш у своєму, молодіжному середовищі. Та чого не зробиш заради форсу? Як казав горезвісний Зяма: «Лусни, але тримай фасон». Наступного дня я натягнув завужені вельветові штани і з внутрішнім трепетом попрямував до школи.

Досі не знаю точно, але схоже, нас хтось заклав — на вході чомусь чергували дуже сувора завуч і худий, як швабра, вчитель праці (єдиний чоловік у педколективі), який їздив на роботу на старому довоєнному велосипеді та носив сині діагоналеві галіфе.

Мене вони розгледіли ще здалеку, хоча я розсудливо пересувався в натовпі.

— Гей ти, а ну йди сюди, — фальцетом прокричав трудовик і, звернувшись до завуча, уточнив: — Той, що у вузьких штанях... Так?

— Вони... зелені, — похмуро констатувала та.

Я неминуче повинен був пройти повз них.

— Стій! — закричали обоє хором і, згрупувавшись, загородили собою вхід у школу.

— Чому вузькі? — запитав учитель праці.

— У вас іще вужчі, — огризнувся я.

— А чому зелені? — поцікавилася завуч.

— Ви ж теж у зеленій сукні, — підкреслено ввічливо відповів я.

Це була чистісінька правда, й у невеликій групі старшокласників, що кучкувалися неподалік, пролунали приглушені смішки.

Але виграти в цій партії було неможливо. Всі козири були у них на руках.

— Я виключаю тебе на тиждень зі школи, — голосно заявила завуч. — Подумай про свою поведінку.

— Нібито не ви ж мене сюди приймали, — пробурмотів я не дуже голосно, повернувся і пішов додому, де все щиро-сердно виклав мамі.

Вона мені нічого не сказала й посадила розв'язувати задачі з математики.

Увечері через закриті двері я чув, як вона щось обурено говорила татові, а він відповідав їй неголосно і заспокійливо.

Протягом тижня я читав книжки, ходив щодня на тренування, займався математикою і відчував себе цілком щасливим. У суботу надів такі звичні зелені брюки й вийшов у світ. Там уже все знали, і ставлення до мене якось одразу змінилося. Тепер я був постраждалим за ідею. Хлопці зі мною охоче спілкувалися, дівчата багатообіцяючи поглядали — чого ще можна було бажати. Через деякий час підтяглася і решта компанії, але особливої уваги не привернула. Справа в тім, що вони не ризикнули... Даремно чекали на них біля шкільних дверей повноважні комісії, все у них було як завжди. Але що цікаво: ми вчилися в різних школах і скрізь була повна боеготовність.

«Значить, хтось із нас, — вирішив я. — Але хто?»

Не раз у своєму багатому на події житті я стикався з таємною зрадою, але це було вперше і тому запам'яталось особливо.

Перед тим, як іти до школи, я мав серйозну розмову з батьками, які довго пояснювали мені, що треба жити в

злагоді з оточуючими і не провокувати їх своїми діями та вчинками.

— І так... — зітхнула мама. — А тут ти ще...

Я зрозумів, і з тих пір вузькі зелені штани стали вдягатися лише по суботах. А з моїм виключенням усе якось зам'ялось, і мені ніколи в школі про це не нагадували.

З деяких натяків я здогадався, що серйозна розмова на цю тему була, але без мене. Судячи з усього, сторони дійшли якоїсь згоди, хоча zostалися кожен при своїй думці.

Щоправда, як я дізнався пізніше, ці події все-таки залишили слід в історії. Через багато років я отримав доступ до своєї особистої справи у військкоматі, де й знайшов характеристику, видану мені як допризовникові, що, виявляється, блукала за мною всі ці роки.

«Має негативні нахили, — було написано там. — Стиляга». Подивився я на пожовклий папірець сорокарічної давності й згадав відставника, який вів у нашій школі військово-підготовку. Дружив він з учителем праці, разом горілку пили після уроків, зачинившись у каптьорці на першому поверсі. Ще й спілкувалися, значить.

Проскочило це слівце й іще кілька разів, коли видавалися мені в різні роки особливі допуски та дозволи.

...Дивлюсь я зараз на те, що носить молодь, і ентузіазму це в мене не викликає. Але все правильно в потрібному місці й у потрібний час. Тому ніколи не беруся судити, та й сам був іще тим...

Іноді прислухаєшся до себе й подумаєш: «У молодості ти намагаєшся бути самим собою, а потім звикаєш приховувати свої думки від оточуючих. Чи ж так це добре? Напевно, не дуже».

Один з моїх улюблених поетів Андрій Дементьєв якось написав:

Живу не так, як би хотелось.
Заели суета и быт.
И осторожность, а не смелость
Порою мной руководит.

І далі:

Живу не так... Но, слава Богу,
Я различаю свет и мрак.
И не судите слишком строго
Вы все, живущие не так.

На цьому й зупинимся — без моралі.

РІКА ЖИТТЯ

Життя... Буття... Житейські історії, які здаються звичайнісінькими, здіймаються над побутом і виривають з нього автора, котрий дошукується відповідей на одвічні запитання... Та виходить, що знову й знову я задаю собі їх, моїм близьким і знайомим, минулому і... майбутньому. І починаєш розуміти, що не завжди чужа душа — темний ліс, а й своя власна: всупереч народній мудрості.

Світ яскрів багатством літніх барв, шумів багатоголоссям шерехів і звуків... Голосний дитячий плач, на подив, природно влився у цей чарівний світ. Я ще не мав імення. Був просто малюк, один з багатьох у тому далекому повоєнному році, коли, підкоряючись мудрості природи, народжувались переважно самі хлопчаки. Розтоплене сонячне коло, що його пізніше, навчившись говорити, я порівнював зі стиглим соняхом, і шелест трави під подувом вітру... Я вперше побачив цей світ таким і запам'ятав назавжди. Згодом я не раз розповідав про цю найпершу незабутню зустріч із світом своїй мамі. Вона не вірила.

— Вигадуєш, — казала вона. — Ти завжди був вигадником.

Не часто, однак в особливо критичні моменти, як мовиться, на межі життя і смерті, мені снівся один і той самий сон. У цьому сні знову сходило сонце, схоже на сонях, і шелестіли трави, про які я ще не відав. Перший раз це сталося, коли я, п'ятилітній, виснажений сорокаградусною температурою, горів у лихоманці. Гостра гнійна ангіна, сепсис. Тато кинувся до лікарів. Початок п'ятдесятих, провінційне волзьке місто. Лікарі винувато знизували плечима. Щоправда, знайшовся один, висланий з Москви, доктор наук. Мені він здався надто старим, з чорними мішками під очима.

«Терміново потрібен пеніцилін».

На щастя, американські ліки, що залежалися ще з війни, вдалося роздобути. Медична сестра навіть не знала потрібної дози, проте з першого уколу діло пішло до одужання. І що цікаво, після того пеніцилін уже не помагав мені більш ніколи.

У перші роки мого життя родина жила в Одесі... Немов у сучасному кліпі, змінюються кадри. Велика кімната на третьому поверсі, товсті стіни, широке підвіконня і, найголовніше, — балкон. З нього було видно всю вулицю. Я досі до найдрібніших деталей пам'ятаю, які проїжджали машини, у що були вдягнені перехожі та діти, котрі дожовували на ходу свої бутерброди. У цій квартирі сім'я мешкала й до війни. Батько й мати були типові одеські вундеркінди з бідних родин. Незбагненно, де бралися такі математичні здібності у цих дітей, що вирости в голодні пореволюційні літа! Було ж не до репетиторів. Мама розв'язувала задачі за весь клас. Батько, не закінчивши школи, одразу вступив на другий курс університету. І це в шістнадцятирічному віці! А через шість років — він уже кандидат наук. Ось так! Він був на чотири роки старший від мами. Коли вона вступила на математичний факультет Одеського університету, батько вже був доцентом.

Молода сім'я мирно проживала разом з бабусею. За місяць до війни батька призвали до армії на перепідготовку — рядовим. Мама ж складала іспити вже під бомбами. «Війна скоро скінчиться, отож поки що — на збирання врожаю, в колгосп, а дипломи потім отримаєте». Палало спекотне літо — не пальто ж із собою брати: так вона й вирушила з дому з маленьким вузликом. Німці наступали стрімко. Червона армія покинула Одесу. Відступ — то завжди втрапи. Зграйку дівчаток у літніх платтячках пожалів і забрав на підводі молодий виснажений командир. Так вони разом і вийшли з оточення.

У місто увійшли німці, румуни. Євреєв хапали скрізь — у будинках, на вулицях. Південне портове місто одвічно жило дружно, й сусіди довго переховували бабусю. Та одного разу прийшли солдати, їх привів двірник... Батько, повернувшись до Одеси після війни, перш ніж здати особисту зброю (її офіцери здавали тільки за місцем проживання, у військоматах), вислухав розповіді очевидців і вирушив на пошуки двірника. Негідник подався з німцями. Якщо існує справедливість, дуже хочеться вірити, що помер він не своєю смертю.

Батько з матір'ю не бачилися п'ять років. Що казати! — першого листа від чоловіка мати отримала лише через два роки після розлуки.

А життя тривало, після Одеси була Астрахань. Мої не бажали покидати рідне місто, однак часи були вже не ті: почалися арешти друзів, звільняли з роботи фронтовиків. На жаль, це відома історія. Батько поїхав у міністерство й отримав призначення, здавалось би, на край світу, в Астрахань. Я, чотирічний хлопчак, назавжди запам'ятав фарбований вагон, по три полиці з кожного боку. Мама найбільше боялася, щоб я не загубився.

«Ти житимеш на вулиці Бабушкіна», — постійно повторювала вона.

На одній із станцій, коли всі побігли по окріп, я приспав мамину пильність, самотужки спустився на перон і заходився поважно походжати уздовж вагона.

— Скажіть, — звернувся я до чоловіка в залізничній формі, — ви не знаєте, де тут вулиця Бабушкіна?

І негайно був доправлений у вагон, але назавжди запам'ятав розгніваний мамин голос.

Минули роки. Я навчався в інституті й на канікули приїхав до батьків, додому. Саме тоді від батькового давнього, ще по війні й Одесі, друга почув я і запам'ятав на все життя цю історію.

«Дивовижна річ — життя. Ось був я військовим лікарем. Одеса опинилася в оточенні. Наказ відступити з міста. Довгі вечірні тіні навіювали тугу й гіркоту. Ми йшли довгою колоною по знайомій вулиці. У мене сім'я там залишилася. Ми проходили повз наш будинок, а я не міг вийти зі строю. За вихід зі строю — розстріл на місці. «Куди ж ви? — кричали з натовпу. — Бийтеся, захищайте місто!» Страшно згадувати. У цю хвилину до нас підбіг стривожений чоловік. Розмахуючи руками й не стримуючи сліз, він закричав: «У мене дружина народжує! Тут, просто в під'їзді, їй дуже зле. У вас є лікар? Вона помирає!» Я був у голові колони, поряд з командиром. «Гаразд, — процідив командир, потупивши погляд. — Швидко оглянь... і стань у стрій. Якщо не станеш, мій ординарець тебе розстріляє», — відвернувшись, він більше не дивився у мій бік. У під'їзді, на замизканій підлозі, мучилася в корчах жінка, її обступила галаслива юрба. Немовля уже йшло, але... боком, ручкою вперед. «Так вона ніколи не народить, — промайнуло в голові. — Що ж робити? — Я задихався від безсилля. — Вони ж загинуть!» Я опустився перед жінкою на коліна і брудними руками — не було навіть води, не те що спирту, у цій колотнечі — рішуче зробив дитині оберт.

Уявіть собі, я навіть не встиг закасати рукави гімнасттерки. Підвівся... і став у стрій, в останню шеренгу, поруч з командирським ординарцем, котрий полегло злітно.

Відгрімилі, відсяяли переможні салюти. Я, демобілізований капітан, вернувся на цю вулицю. Ось знайомий номер будинку, його мовби шрамом позначили в моїй пам'яті. Дивна думка обпекла свідомість. «Скажіть, — потривожив я стареньку, що дрімала на лавиці перед під'їздом. — Скажіть, чи не тут були пологи в жінки, ну, коли ми відступали у сорок першому, проклятому...» — «О Господи, — старенька стрепенулася, — зараз покличу!»

За мить — мені від хвилювання перехопило подих — я дивився на неї, на цю жінку, що міцно тримала за руку білочубого малючка. «У вас усе було гаразд?» — «Так, усе гаразд, він навіть не хворів, майже...»

Дивовижна річ — життя. З часу тієї зустрічі минуло майже півстоліття, однак досі я зберігаю опуклий, під задню кишеню, срібний портсигар. «Дорогому Гриші в день народження від Мирона та Полі», — вигравіровано на пластинці. І ще: «29.III.1945 р.».

Батько і його друзі... Які були шановані люди! Всі вони вже відійшли, але пам'ять про них лишилася.

Я народився під знаком Лева. І отримав ім'я, котре стародавньою мовою означає благословенний. Це ім'я давалося старшим синам (тобто старшим з хлоп'ят) різних поколінь родини по материнській лінії. Вони були дуже різні, ці хлоп'ята, юнаки, чоловіки, діди, проте всі вони вирізнялись одним — прагненням неодмінно справдити своє призначення.

Останнім у цьому життєвому ланцюгу був мамин молодший брат (але старший на ту пору чоловік у родині) гвардії лейтенант 6-ї повітряно-десантної гвардійської дивізії Елькіс Борис Петрович, котрий загинув 16.09.1943 р. біля станції Валки Харківської області. Було йому лише дев'ятнадцять. Зовсім іще молодий. Може, у тому й було його призначення?! Він загинув — а ми живемо.

І все ж... знаєте, коли бачиш себе в довгому ланцюгові поколінь, то починаєш інакше оцінювати свою роль у цьому мінливому світі.

Мені вже йшло до шістдесяти, коли народився онук, маленьке левеня. Йому дали те саме ім'я.

Як там у Біблії?.. «Рід приходить і відходить, а земля залишається повік»¹.

¹ Біблія, Екклезіаст 1:4.

ХРЕСТ ВІКТОРІЇ

Мені пощастило отримати свій «Хрест Вікторії» 20 вересня 1969 року у вигляді сімнадцятилітньої дружини з відповідним ім'ям Вікторія. Спочатку я наївно думав, що ця «нагорода» просто прикрасить моє життя. Однак на практиці виявилось, що нести цей «хрест» далєбі важче, ніж його отримати. Вона не дарма носила це переможне ім'я. Характер цілковито йому відповідав.

У Віки завжди були і збереглися дуже високі вимоги до навколишніх, не виключаючи й мене. Доводилося відповідати цьому.

Пригадую 1971 рік. Вона навчалася на другому курсі інституту, переважно вечорами. Поверталася додому тролейбусом після програми «Время». Як завше, я зустрів її на зупинці, а тут засидівся біля телевізора і не встиг. Дзвінок у двері, відчиняю. Стоїть Віка, палаючи обуреним поглядом, а за руку її міцно тримає якийсь чмир.

— Ось, — каже дружина, — вхопив і не відпускає. Пропонує іти з ним, і край.

— А ти? — трохи ошелешено запитую я.

— А я кажу: раз так, то ходімо до мене додому, ось і привела.

Такий різкий перехід від мирного стану до воєнного одразу мене не завів, але тут на біду втрутився підпийлий чмир.

— А ти хто такий? — сказав він. — Щезни звідсіля, я перший її зняв.

Casus belli було створено. Я, як був у піжамі й капцях, вилетів за поріг і вривав йому в щелепу. Тут відвідувач зрозумів, що справи кепські, розвернувся і ходу. Я за ним. Ми перетнули вулицю, він ускочив у телефонну будку і обома руками ухопився за ручку зсередини.

На цей момент у мене в крові було достатньо адреналіну, тому я в справедливому гніві висадив кулаком бокову шибку і ще раз міцно втелющив йому по фізіономії. «Гість» телепнувся на підлогу будки, але ручку дверцят не випустив. Дістати його тепер було важко. Та й азарт уже минув. Тому я посмикав дверцята й вернувся додому, де почув усе, що думала про мене дружина.

А телефонна будка так і простояла без скла років п'ять, доки я, замучений совістю, її не засклив. Однак шибку я вставляв удень і тому був заскочений «на місці злочину» міліцейським нарядом.

— Що це ви робите, громадянине? — спитав у мене літній сержант.

— Та ось шибку вставляю.

— А вам що — більше за всіх потрібно?

— Розумієте, товаришу сержант, це я її ненароком вибив років п'ять тому.

— А, — зрадив сержант, — то з вас іще й штрафник належить. Строк давності ще не минув.

І виписав.

Така ось історія. Однак з тих пір молоду дружину я одну вечорами не відпускав. Подіяло. Ну, а про добросовісного сержанта ми ще якось поговоримо...

А поки не буду відволікатись. 1975 рік, Жовтневі свята. Добряче «тепленькі», ми йдемо пізно увечері веселою компанією по мосту через річку в центрі міста. Колектив явно не догуляв і всім хочеться подвигів.

— А ти зміг би пройти по перилах без страховки? — під'юджує мене товариш.

— Запросто, — безтурботно відповідаю я.

— Та ну, — несподівано втручається безкомпромісна Віка, — чого ж тоді не пройдеш?

Ага, цього якраз не варто було б казати! Коли мені перекривають відступ, я здатен на безумні вчинки. Тут якраз той випадок. Я вистрибую на перила і, балансуючи руками, доволі швидко йду, майже біжу через міст. До води метрів шість, але все поки що благополучно. Тут мій товариш, бачачи, до чого привело його запитання, вирішив мене врятувати. Він кинувся до перил і спробував обхопити мої ноги руками. Якби це йому вдалося, то я не лише б гепнувся у брудну річку, а й зробив би це сторчголов. Тому я максимально прискорився, і так ми разом добігли до кінця мосту, де я доволі благополучно зістрибнув на землю.

Ризиковано, звичайно, зате відтоді дружина не пробує на людях сумніватися в моїх безвідповідальних заявах. Як бачите, діло того варте.

...2004 рік — ми на великому американському пароплаві в Середземному морі. Час у нас вдома осінній, а тут, в Італії, справжнє літо. На пароплаві близько трьох тисяч громадян США і кілька російськомовних туристів, що взяли «згоряючі» путівки через російську компанію. Всі екскурсії — англійською, тому ми вже встигли подружитися з групою з Нью-Йорка, зокрема і з парою наших колишніх співвітчизників, Борею й Анею.

Цього ранку ми стоїмо в Ліворно. Звідси до історичного центру — Флоренції — близько 70 кілометрів. Автобуси нас уже чекають.

Туристи дружно спустилися на берег і щільним натовпом рухаються до транспортних засобів. Несподівано просто перед нами виникає дуже мальовничий італійський жебрак. Він у строкатому лахмітті лежить на довгій сходинці мармурових сходів. Поруч з ним два розкішні білі пси на повідках. Не годна збути неувагою таке видовище, Віка виходить наперед і починає знімати на відео цю сцену. Гадаю, її більше зацікавили пси. Несподівано жебрак

схоплюється на ноги і, галасуючи щось італійською, біжить до неї, розмахуючи руками.

Віка навіть бровою не повела, знімаючи собі далі. Зате стривожився я. У повітрі запахло бійкою, якимось несподівано для мирної Європи. Я швидко висунувся наперед і став у стійку, приготувавшись до бою. «Ще один крок, і я йому вріжу», — подумав я. Але в цю мить жебрак так різко загальмував, що ледь не гепнувся, дав задній хід і швидко ретирувався разом з тваринами.

Тут я помітив, що стою уже не в натовпі. Довкола мене утворився чималий порожній простір. «Ага, — здогадався я, — законслухняні американці розсудливо відсунулися, надавши мені самому вирішувати конфліктну ситуацію».

Ми пішли далі, і натовп знову зімкнувся.

Супутники позирали на мене з видимим інтересом.

— Борисе, — трохи згодом звернувся до мене Боря, — тут народ цікавиться. Ти що, справді міг би вдарити того італійця?

— Без жодного сумніву, — відповів я. — Нехай би він зробив ще один крок... Він же на мою дружину з кулаками накинувся. Та й хто б повівся інакше?!

— Ну, не знаю, — засмучено відповів Боря. — Ми вже двадцять років, як виїхали. У нас у Нью-Йорку радше б поліцію викликали. Ось тут до одного мого знайомого злодюжка в гараж заліз. Той почув, став ворота відкривати. Злодюжка спробував через вікно втекти, але впав і ногу собі вивихнув. Так господаря суд оштрафував на суму лікування вивихнутої ноги.

Я глянув на Борю з подивом.

— Господарю штраф? Щось у ваших фільмах це інакший вигляд має.

— Так це у фільмах, — відповів Боря. — В житті не так. — І продовжив: — А Віка... взагалі не злякалася.

— Віко, — звернувся я до дружини, — ти чому не злякалася?

— Злякатися? Жебрака? Так чоловіки ж були поруч.

Боря промовчав, але частина групи жваво обговорила між собою пригоду, що оце сталася з нами.

Через годину автобуси прибули до Флоренції. Попереду нас очікував Домський собор, площі Республіки і Сеньйорії, церква Данте, Старий міст, Галерея Уффіці й чимало іншого.

Так поминув день, прекрасний день в одному з найкрасивіших міст Італії. Надвечір ми посідали в автобуси і поїхали назад на свій гігантський пароплав. Боря знову звернувся до мене:

— Борисе, тут Чезаре хоче з тобою поговорити.

І через кілька хвилин літній американець італійського походження пояснив мені, нарешті, чого хотів від нас отой жебрак. виявляється, це такий бізнес. Жебрак позує туристам, а вони йому платять за це. А розмахування руками та бурхливу жестикуляцію слід віднести на італійський темперамент і сильну спеку. Ось так, і битися було не обов'язково.

— Боря, — запитав я згодом, — а чому Чезаре через тебе до мене звертався?

— Та побоювався він, ти якийсь запальний.

Виходить, це я був запальний? Хто б міг подумати!.. Ось такі приклади просто із життя. В інших моїх оповіданнях вони також зустрічаються. Загалом, як була Віка дівочо-воїтельницею (валькірією за скандинавською міфологією), так нею й зосталася. А втім, і за знаком Зодіака вона — Діва і Лев одночасно. День її народження припадає на перехідну між ними дату.

А ось у мене знак зодіаку абсолютно точний: Лев. До речі, на Хресті Вікторії якраз і зображений Лев, що стоїть

на короні, і стрічка зі словами «За доблесть» (*англ.* «For Valour»).

Ну, а тепер щодо її власного «хреста». Вираз «Хрест Вікторії» можна трактувати і як ношу, яку несе Вікторія. З логіки оповіді виходить, що і я є тією ношею.

Наскільки вона важка, не мені судити, але є у мене підозра, що доволі нелегка. Простим і безпроблемним навіть я сам себе ніколи не вважав.

Якось розмовляв я з дружиною на цю тему, але прямої відповіді не почув, а розповіла мені вона притчу, яку десь вичитала. Жила одна жінка, не задоволена своєю долею. Постійно прохала у Творця дати їй легшого «хреста». Одного разу уві сні побачила вона храм, де було багато хрестів. Вона лишила свій біля входу і спробувала взяти золотий, але він виявився занадто важким для неї. Тоді вона захотіла взяти хрест, покритий чимось солодким, але він був липкий і незручний. Вона вирішила взяти уквіточаний, але під квітами були колючки. Довелося брати найзвичайнісінький, і він видався їй легким і зручним. Це був той хрест, з яким вона сюди прийшла.

Повчально, як і всеньке наше життя. Не більше, але й не менше.

Отож, думаю, цілком можу вважати Вікторію своєю першою нагородою, яку, згідно з положенням про Хрест Вікторії, належить носити на грудях з лівого боку, там, де серце, вище від інших орденів і медалей різного ґатунку, отриманих мною за сорок три роки нашого спільного життя.

До речі, Вікторія — це не тільки Перемога. Так я назвав будинок, в якому ми живемо.

СОРОК ЛІТ ПО ТОМУ

Збігало спекотне літо 2008 року. Вже серпень. Улітку я відпустки не беру; влітку для нас саме «клондайк», «жнива». Звісно, це метафора. Іншими словами — час максимальних навантажень.

Річ у тім, що з 1994 року і до сьогодні, коли пишу це оповідання я керую підрозділом комерційного банку в Криму. Нині вже понад чотириста відділень нашого банку працюють на півострові, а тоді, у 2008-му, їх було близько трьохсот. Теж чимало. Народ іде у відпустки, усе це наші потенційні клієнти. Який же тут відпочинок? Працювати треба.

Така сезонність у банківській діяльності більш-менш удало збігалася з моїм давнім захопленням — гірськими лижами. Тепер це страшенно модно, а я зайнявся лижами в 1971 році, коли про такий вид спорту широка публіка не мала найменшого уявлення. Ось чому у відпустку — взимку і лише взимку. Така моя особиста традиція, з якою вже давно примирилось коло моїх знайомих.

Я увімкнув комп'ютер — переглянути пошту. Обіг документів у нас електронний, тому паперів не так багато, як було раніше. Та все ж вони не перевелися. Досі є люди, які пишуть листи, електронна пошта їх не влаштовує. Для цього навіть спеціальну течку маємо. О, якраз її і занесли. «Там лист із Одеси», — звернув мою увагу помічник.

Справді, лист з Одеського інституту зв'язку, мені особисто. Це мій перший інститут. Я вступив до нього одразу після школи 1963 року і благополучно — щоправда, не без пригод — закінчив 1968-го.

Як давно те було! Чому саме інститут зв'язку? Досі не збагну. У нашій родині серйозною діяльністю вважалася та, що потребувала знань математики. Тому з деяким

«рипом» визнавались інженерні дисципліни. Інститут зв'язку славився найскладнішою математикою — отже, тільки туди.

Маючи справу з «царицею наук» змалечку, я знав її доволі добре. Проте знання — ще далеко не покликання. Нині, через багато літ, я розумію, що «той хлопчак» народився з відверто помітним нахилом до гуманітарних наук. Звідси й любов до читання, згодом — потяг до історії, філософії, музики, театру. Та й зрештою — наука управління та економіка теж містять у собі не тільки теорію, а й мистецтво.

Щоправда, цього в нашій родині не побачили й не почули. Можливо — просто не схотіли. Ні, математичні здібності я теж мав, бо інакше звідки б ті знання, проте на покликання вони явно не «дотягували».

Шануючи батьківську думку, я уперто «гриз» граніт точних наук і навіть дечого досяг. Однак усе життя, як пагони з-під асфальту, пробивались у мені ті вроджені здібності. До речі, письменництво — це теж звідти.

Варто зауважити, було в тому навчанні також і багато корисного. Я став немов шульга, якого від самого народження привчали все робити правою рукою, і зрештою той однаково добре володіє обома. Між іншим, із власного дванадцятирічного боксерського досвіду знаю: такі супротивники — найнебезпечніші.

Одне слово, ось звідки славнозвісний інститут зв'язку; отримав диплом, далі два роки в армії зв'язківцем, потім рік на міжміській телефонній станції — і все. Що у мене від того залишилося? Хіба військово-облікова спеціальність. А все життя займався зовсім іншим. Звісно, жодне знання не буває зайвим, але добре це чи погано — не знаю.

А втім, усе одно не без користі: інститут, студентська молодість, друзі, дівчатка, захоплення, пригоди... Є про що згадати. Отже, даремно ті літа не минули.

Я розкрив конверт. Мене запрошували на зустріч випускників інституту, дата зустрічі — початок вересня. «Сорок років... — подумалося. — Сорок років. Ось воно як». Досі я не їздив на зустрічі випускників. Мої інтереси вже давно вийшли за межі «автоматичного та багатоканального електрозв'язку» (мій дипломний фах). Одначе сорок літ — це, звичайно, знакова дата. Треба побувати. Цікаво, кого я впізнаю, і хто впізнає мене?

Поточні робочі проблеми не дали мені довго міркувати на цю тему. Я позначив запрошення в електронному календарі й на якийсь час звільнив голову від інституту і зустрічі випускників. У праці й клопотах серпень збіг швидко. Пригадуєте, як тягнувся шкільний тиждень, коли ви були дітьми? Нескінченно довго. Вихідний ледве майорів десь там, на обрії часу. А нині? Тиждень не встигає початись, як уже закінчується. Очевидно, діти й дорослі по-різному сприймають час. Хто там у наших головах відповідає за це сприйняття? Наука того не відає і, схоже, не відатиме у найближчому майбутньому. А можливо, це взагалі не всередині нас, а зовні? Адже, коли вважати, що всі ми до певної міри комп'ютери, то має ж десь бути сервер?.. Аби ж то знати...

А тим часом вересень — та ось же він, буквально завтра, і я, узявши кілька днів відпустки, виїхав машиною в Одесу.

В дорозі обійшлося без пригод; надвечір я вже був на місці й винайняв номер у готелі «Айвазовський», зовсім неподалік від славнозвісної Дерibasівської. Наступного дня вранці підїхав до інституту. Там уже зїшлося багато люду різного віку. Підходили й мої однокурсники.

Що не кажіть, а літ минуло все-таки чимало... Упізнавав я не всіх. Тішило те, що мене майже всі признали з першого погляду. Мабуть, завдяки тому, що я не розповнів, не додав у вазі. Я й сьогодні важу стільки ж, як в інститутські

часи. Роздивившись колишніх студентів, збагнув: вага — то справді вікова проблема.

Загалом зібралося нас — випускників різних літ — щось із півтори сотні душ. Пролунав дзвоник, і всіх запросили до зали. Виявилося, було розроблено цілу програму, передбачалися виступи викладачів і колишніх студентів.

Першим на сцену вийшов, як нам його представили, найстарший викладач інституту. Йому набігло десь аж за вісімдесят, проте він тримався, бадьоро переповідав випадки з власного життя, а я дивився на нього й пригадував, пригадував...

Перший курс, 1963 рік. Мені сімнадцять, і жив я сам у чужому для мене місті. Ми виїхали з Одеси, коли мені виповнилося п'ять років, і ось я повернувся. Кілька батькових родичів — ото й усі знайомі у великому мегаполісі. Батько з матір'ю присилали сімдесят п'ять карбованців на місяць. Нібито й немало, однак, повірте, не так і багато. Якраз на скромне прожиття: п'ятнадцять карбованців за «куток», п'ятдесят — на харчі, десять — на непередбачувані витрати. А погуляти за що? А погуляти хотілося... Вік такий, що саме й погуляти. Але грошей на це бракувало. Змиритися з таким становищем було понад мої сили, і я почав заробляти «на стороні».

Спершу випробував себе у фізичній праці; разом з іншими студентами, кремензяками, ходив на товарну станцію і наймався на нічну роботу — розвантажувати вагони. Відтоді я й став «совою», навчився ночами не спати. Експеримент засвідчив, що дві ночі поспіль я легко можу геть не лягати, проте на третій день заснув під час лекції, та ще так міцно, що мене взагалі не могли добудитися. Так і прокинувся у спорожній аудиторії, коли там давно нікого не було.

Потім я вирішив конвертували у «дзвінку монету» отримані раніше знання й почав давати уроки, переважно

школярам-переросткам, котрі навчались у вечірній школі. Звісна річ, математика була для них абсолютною таємницею за сімома печатами, і про мене швидко пішла слава як про місцевого генія в цьому ділі. Мешкав я в підвальчику на Великій Арнаутській (раніше вулиця Чкалова). Молдаванка була зовсім неподалік. Там проживав місцевий пролетаріат: кравці, шевці, перукарі, м'ясники, працівники прилавка, різноробочі... Молоді мріяли вибитися в люди, але це потребувало, як мінімум, середньої освіти. Вона важко давалася вуличним хлопчикам, котрі по-справжньому ніколи не навчались. А тут якраз я зі своєю діловою пропозицією. Брав за урок один карбованець і виконував за те будь-яке бажання замовника — звісно, в належних межах. Утім стеля мрій моїх клієнтів обмежувалася технікумом і місцем завідувача магазину чи ательє індошовиву, тому грандіозних завдань вони переді мною не ставили. Переважно я робив за них домашні завдання, до всього ж не тільки з математики, а й з будь-яких шкільних предметів.

Діло моє процвітало, почав я по два, по три уроки давати після занять в інституті. Завів знайомства; в нашому районі мене стали гукати на вулиці, з місцевими дівчатками спізнався.

Уявіть собі — усе то були типові бабелівські персонажі. А мова? А манери? І всяк намагався повчати мене, ось що цікаво.

— Борю, — поважно казав мені кравецький підмайстер Сьома, доки я розв'язував йому задачі за десятий клас, — що, на твою думку, краще: мати службовий чи особистий автомобіль?

Він мав власний бізнес, шив модні штани по п'ятнадцять карбованців за пару з матеріалу замовника.

— Не знаю, — бурчав я, закінчуючи його домашнє завдання.

— Ось через те у тебе буде тільки службовий, коли ти такий розумний. А у мене — неодмінно особистий, і то скоро, через рік, зрозумів?!

— Еге, — відказував я. — Ось твої задачки й жени карбованця.

Наступний урок був у перукаря Зями.

— Борю, — казав він, — сьогодні грошей не буде, але нумо я тебе підстрижу. Це в мене коштує карбованець двадцять. Ти ще й матимеш зиск.

— Я не стригтимуся, ніколи мені, — не згоджувався я. — Будеш винен.

Так минуло півроку, і я вирішив, що досить, потрібно припиняти репетиторство, часу стало бракувати навіть на власне навчання. Однак на ту пору з'явилися нові звабливі перспективи.

Один з моїх однокурсників до інституту скінчив технікум зв'язку, отож, навчаючись разом з усіма, працював лаборантом на одній з технічних кафедр. Саме він і подав ідею.

Виявляється, в інституті були свої переростки — студенти заочного відділення. Вони, як і учні вечірньої школи, знань теж не мали і, відповідно, потребували допомоги.

На початку нового півріччя ми створили робочу групу. До неї увійшли я та мій товариш Юлик. Передовий маркетинг і рекламу здійснював наш однокурсник, що працював на кафедрі. Заочникам потрібні були курсові на період сесій. Ми бралися писати їх за короткий, два-три дні, термін. Щоправда, виникала проблема: поки що ми самі не уявляли, як і що робити. Адже ми навчалися на першому курсі, а заочники — на четвертому. Та ми не сумнівалися у власних силах. Було встановлено таксу — п'ять карбованців за одну курсову роботу. Карбованець ми віддавали нашому товаришу за добір клієнтів, решту ділили навпіл — по два карбованці на душу. Перші курсові трохи примусили нас

понервувати, однак згодом втяглися. З літературною частиною ми розібралися досить швидко, інша річ — розрахунки.

Тоді ще не існувало не лише комп'ютерів, а навіть калькуляторів. Доводилося все рахувати на логарифмічній лінійці. Це було довго, нудно і складно, тож ми ударними темпами опанували радянський арифмометр «Залізний Фелікс». То був танк, а не арифмометр: ним хіба що цвяхи забивати. Але тут мою голову навідала раціональна ідея і я спробував її реалізувати. Недарма ж зі мною мама математикою займалася, і то не за шкільною, а за університетською програмою. Я виписав з кожного типу курсової роботи всі формули і зробив спробу їх спростити, привести до однієї кінцевої формули підсумкового розв'язання, аби потім, підставивши числові значення, отримати одразу остаточний результат, мінаючи проміжні обрахунки.

Словом, я розробив алгоритм розв'язання конкретних технічних задач. Усе налагодилося, курсові лускалися, мов насіння, й ми заробляли гроші паралельно з власним навчанням.

Однак скоро на обрії нашого репетиторства почали громадитися хмари. Викладачі, зауваживши, що заочники якимось раптово порозумнішали, почали їх прискіпливіше опитувати, й результати, ясна річ, були вельми невеселі.

І тут до нас звернувся нестандартний замовник. Він уже вибився в якесь начальство у мінзв'язку Молдавії й захотів за свої гроші все й одразу.

— Хлопці, — сказав він нам, — даю п'ятнадцять карбованців, але ви не тільки підготуєте курсову, а й захистите її на кафедрі. Інакше навщо вона мені — я все одно провалю захист.

Ми завагались, однак пропозиція була така щедра, що в нас не стачило сил відмовитися. Жадібність узяла гору, і зрештою я успішно склав залік з курсової під нелегальним

прикриттям нашого кафедрального співучасника. Склав, і саме тому викладачеві, котрий оце тепер, у залі, розповідав нам усяку всячину.

Після такого подвигу тема «скисла», нас викрили як «клас», як явище, й ми терміново почали замітати сліди. Більше на цій кафедрі ми репетиторством не займалися.

Минуло три роки, і я приніс туди ж на захист власну курсову. І це ж треба — втрапив до того самого викладача. А персоною він був доволі незвичною. 1963 року мав він близько сорока літ і репутацію закоренілого холостяка, проживав з матір'ю. Такий весь доглянутий, мов дівча. Хоча на вигляд високий, дебелий чоловік. Завжди спокійний, стриманий, студентів на ім'я та по батькові величав. Поводився, мов перепільшено-награний чехівський інтелігент.

Він дивиться на мене й так поволі каже:

— Борисе Григоровичу, як я пригадую, ви вже захищали в мене схожу курсову роботу три роки тому.

«Оце так, думаю, попався». А сам відказую:

— Ну, захищав. Жити за щось треба ж. Але я все зробив сам, запевняю вас.

— Гаразд, — каже викладач. — Давайте заліковку.

— Але ж ви на роботу навіть не глянули!

— Навіщо? — мовить він. — Пригадую, ви предмет знали добре.

І — залік, а міг би я завиграшки й з інституту вилетіти. Тут у нас перерва, підходжу я до помітно постарілого викладача й кажу:

— Доброго дня, ви мене, мабуть, не пам'ятаєте, але ми зустрічалися двічі — в шістдесят четвертому й шістдесят сьомому роках.

— Чому ні? — відповідає він. — Пам'ятаю. Це ви у мене одну й ту саму роботу двічі захищали, на першому й на четвертому курсах. Борис... як далі?

— Григорович, — підказав я.

— Так, так, Борис Григорович...

— Ну й пам'ять у вас! — я був просто вражений. Під руку його підтримував міцний чоловік років сорока.

— Син, — відрекомендував мені його викладач, — доцент нашої кафедри.

— Але ж ви не були одружені, з мамою проживали, — згадав я.

— Мама... — погляд його ніби вкрився серпанком, — її давно вже немає, а одружений я понад сорок років. Бач, і ви мене не забули.

— Маєте гарний вигляд, — сказав я йому.

— Через те й гарний, що сорок літ прожив біля мами, — жартом відбувся він, ледь згорбився і, човгаючи лівою ногою, рушив до виходу, підтримуваний сином.

«Славний старенький, — подумав я. — Дай Господь йому здоров'я ще на довгі роки».

Після перерви виступав професор з кафедри, де я колись писав дипломну роботу. Він переповів про сьогоднішні справи та перспективи, про історію кафедри за ці багато літ.

Його я теж пам'ятав. Він років на п'ять старший за мене. Коли я навчався на п'ятому курсі, він саме захищав дисертацію. Ми з друзями слухали той захист. Його керівником був доволі відомий у наукових колах професор, який усе життя розвивав один з напрямів загальної теорії зв'язку. Зрозуміло, що й учень досліджував той же розділ. Років через двадцять мені якось довелося прочитати у віснику ВАКУ тему його докторської дисертації. Ті самі, тільки розширені та поглиблені, завдання.

Під час чергової перерви я підійшов до нього, ми по дружньому погомоніли.

— Сорок п'ять років на одній кафедрі... — зітхнув він і розповів, наскільки вагома для науки й корисна для прогресу його творча ділянка.

Мабуть, так воно й було, і я спершу навіть трішки позаздрив йому. Що за стабільність і послідовність! А я зміг би так? І одразу ж сам собі відповів: ні, не зміг би. Геть іншого праглося мені завжди від життя, і насамперед — різноманіття. Побачити весь цей величезний світ, пізнати його наскільки змога, спробувати на смак, відчути на запах.

Ні, тихе-мирне існування — не для мене. Я знав про те раніше й переконався у цьому ще раз. Чи маю я рацію? Не певен, але так живу й не можу інакше.

— А як ваші справи? — спитав заслужений професор.

Мені спало на думку, що найогидніша річ — це коли на таке запитання починають розповідати про всі оті «справи», й відповів коротко:

— Усе добре.

— То й слава Богу, — зітхнув він, і питання було вичерпано.

Тут підійшли дівчата з моєї групи (а нині всі вже бабусі!) і заходились галасливо переповідати про дітей, онуків, про їхні досягнення й перемоги.

— А де Катя? — спитав я.

Катя з нашого потоку свого часу була моїм відчутним захопленням. Я знав, що вона мала чоловіка, дітей, потім розлучилася.

— Катя не прийшла, не знаємо, де вона, — відказали дівчата. — А її колишній чоловік — ген там стоїть.

Його я теж знав. Коли упадав за Катею, то ніяк не міг уявити, що він стане моїм щасливим суперником. А втім, хто знає, кому пощастило. Я підійшов, і ми доволі миролюбно поговорили. А через півроку мені зателефонували й повідомили, що його не стало. «А Катя приїжджала?» — знову згадав я про неї. «Ні, Каті не було. Ми не знаємо, де її шукати».

Ще тижнів за два мені зателефонувала жінка.

— Це Катя, — відрекомендувалась. — Ну, як поживаєш?
— Та як тобі сказати... — мовив я. — Якщо коротко, то усе в нормі, а якщо довго, то по-всякому. А ти де?

— Нині в Одесі. А взагалі в Південній Америці, з чоловіком. Він археолог.

— Заздрю тобі, — сказав я. І справді позаздрив, адже все життя, не сподіваючись на взаємність, любив історію.

Таки не дарма я впадав за Катею. Очевидно, було в нас у минулому щось спільне, та ми його так і не розгледіли. Утім любов до історії й до істориків — усе-таки не одне й те саме.

— Не треба заздрити, — мовила Катя й від'єдналася. Вона так і лишилася для мене нерозгаданою таємницею, непрочитаною книгою.

Але на зустрічі випускників я ще нічого того не знав і, скінчивши попередню розмову, перейшов до групи чоловіків мого віку. Тут балачки мали конкретніший характер. Збігалися вони в одне — подію треба «відзначити». Виявилося, було передбачено й це. Ми дружно рушили до ресторану, де розмова стала куди жвавіша.

Я дивився на них, котрих знав студентами, і подумки дивувався з перемін. Колись мовчазний і скромний юнак став закоренілим, череватим будівельником, попрацювавши на різних материках земної кулі. Колишнє сором'язливе дівча сьогодні неосяжна галаслива матрона. Відмінник у студентстві ціле життя просидів інженером на телефонній станції в маленькому провінційному містечку. Колишній двієчник, котрий двічі вилітав з інституту за нескладені іспити й заліки, став солідним керівником — державним чиновником. Двійко не надто успішних підприємців, двійко не надто «просунутих» на обраній стежці учених, кілька викладачів... Загалом, усіх потроху. Щоправда, банкір лише один, це я, либонь — найнеспокійніший, бо так радикально змінив рід діяльності.

У цю хвилину до нас приєдналися ще троє. Одного я пам'ятав. Колись він теж упадав за Катею. І теж не мав успіху. Він єдиний з присутніх, хто «зберігся» ну просто розчудесно! Здавалося, це не він, а його викапаний син.

Він підсів до мене, й зав'язалась балачка. За десять хвилин я збагнув, чому він має такий прекрасний вигляд. Бо ціле життя сповідував кредо: не напружуйся і люби себе. Ну, себе ми всі любимо більше чи менше, а ось «не напружуйся» у багатьох не виходить геть.

— Пригадуєш Катю? — спитав він раптом. — Ти до неї теж був небайдужий.

— Це ти теж, — відповів я. — А я до неї залицявся.

— І тобі не цікаво, чому вона тобі не відповіла взаємністю? Я здригнувся. Це мені цікавило завжди.

— А ти як знаєш?

— Та вже знаю. Одного разу мав з нею досить тривалу розмову після її розлучення. Він на хвилюку замовк і додав: — Цілу ніч. — Знову пауза, і далі: — То вона сказала, що не відгукнулася на твої залицяння через те, що ти їй дуже подобався, а вона дівчина самостійна, не хотіла цього, боялась, аби сильне почуття не обмежило її свободи. Потім вийшла заміж без любові, суто з користі. Отримала те, чого хотіла, — свободу. А вже після розлучення — необмежену свободу.

Тепер настала моя черга помовчати. «Так ось, виявляється, як воно було! А я ж собі уявляв зовсім не так. Ще одна нереалізована можливість цього швидкоплинного життя, — подумав я і рішуче підвівся. — Дарма я сюди приїхав, зіпсувала мені настрої ця зустріч. Здавалось би, я геть з іншого життя, а все одно зіпсувала. Нагадала, що ніщо не минає безслідно».

— Прощайте, друзі, — сказав я.

— Тост! Тост на дорогу! — пролунало кілька не зовсім тверезих голосів.

І я проказав тост:

— За життя!

І прочитав рядки з вірша. Не мої, зате гарні:

И вот вся жизнь! Круженье, пенье,
Моря, пустыни, города,
Мелькающее отраженье
Потерянного навсегда.¹

Зашурхотіли шини, підїхало моє авто, я сів і вирушив у знайомий світ, у звичне, ризиковане й неспокійне повсякдення.

«І так ось у всіх, — спало раптом на думку. — Кожен отримав своє і кінець кінцем саме те, чого бажав, чого прагнув. Мир їм усім».

¹ *М. Гумільов, «Прапамять».*

ОЛЬГА І ОЛЕЧКА

Довгождана дитина, вона з'явилася на світ у лютому 1975 року, коли я був у відрядженні, і отримала від нас, батьків, дзвінке ім'я Ольга. Так звали одну з її бабусь, але ім'я чудово звучало й саме по собі. Мені подобалася внутрішня сутність цього імені, неможливість створення на його основі коротших варіантів і кличок, різних дражнілок, якими захоплюються діти, а інколи й дорослі.

Загалом, вибрав ім'я — вибрав долю.

Дівчинка вдалася напрочуд вродливою і тямущою, і це цілком задовольняло мої самолюбиві вимоги.

У рік її народження я вперше (і востаннє) не поїхав у гори, а взяв відпустку й цілий місяць із дружиною займався дитям. У цей час я не уникав будь-якої праці: прав і прасував пелюшки, купав і приколисував маленьку дівчинку, купував продукти, прибирав у нашій кімнаті, гуляв з візочком і чимало іншого.

Місяця мені цілком вистачило, аби усвідомити: молоді мами вдома справді не відпочивають. Але що цікаво: місяць клопотів з новонародженою увімкнув у мені якісь особливі, здебільшого приспані в мужчинах, рефлексії. І не тільки в мені, а й в дочці також. Між нами виник особливий біологічний зв'язок, який не уривався й на відстані.

Зазвичай у матерів щось схоже виникає при годуванні груддю, а тут — маєш! Ну, наприклад, вдома я завжди прокидався за секунду до того, як дитина збиралася заплакати. А перебуваючи навіть на іншому кінці земної кулі, я безпомилково відчував, коли з нею було щось не так: піднімалася температура, болів животик...

Мобільного зв'язку ще не існувало, тому мені не раз доводилося через ці свої відчуття телефонувати по

міжміському зв'язку з інших міст і навіть з різних континентів, задаючи одне й те саме запитання: «Як Олечка?» При цьому я настільки переживав, що рідні спочатку намагалися ошукати мене, кажучи «все гаразд». Але номер не проходить: я настійливо вимагав точної інформації. З часом удома переконалися, що обманути мої відчуття неможливо, і тому я завжди все знав про свою донечку.

Загалом то був період, коли я більшу частину часу проводив у відрядженнях, а повертаючись, завжди виявляв, що доня помітно підросла і погарнішала.

Дівчинка, природно, інколи хворіла, і я вирішив вжити відповідних заходів. Я освоїв масаж, дихальну гімнастику і став брати Олечку із собою в походи Кримськими горами.

Бідна дитина! Вона так нагомлювалася, особливо на довгих підйомах, і нарікала мені на долю. А я ж од усїєї душі бажав їй добра! Втім, особливої вимогливості у мене не виходило. Пестив я її. Дружина, навпаки, тримала дисципліну.

Поскаржився я якось своїй великодосвідченій матері на те, що не можу чогось серйозно вимагати від доньки. Варто сказати, що мама сама була доволі сувора, але тут несподівано сказала:

— Дитина — не солдатик. Не можна напосідати на неї з усіх сторін. Якщо один з батьків суворий, то другий повинен бути м'якший. Тоді все буде рівномірно. Судячи з усього, м'якшим випало бути тобі. Тож не жалійся, а будь ним.

Добру пораду я отримав і користуюся нею досі.

Якось несподівано донька пішла до школи. На той час інститут, де я працював, було включено до складу Головморнафтогазу, і я став носити синю морську форму капітана першого рангу з золотими ґудзиками, якорями, погонами, зірками, шевронами й позументами. Все разом це справляло сильне враження на довколишніх. Тому я регулярно, десь раз на місяць, заходив до школи по доньку.

Якщо врахувати, що я ще й відпустив сивіючу шкіперську борідку і купив чорний шкіряний плащ, то зрозуміло, що авторитет Олечки серед однокласників зростає просто на очах.

У старших класах донька дуже швидко набула вигляду цілком дорослої дівчини. Щоправда, її матір також дуже рано подорослішала. Але від цього було не легше. Нею часом оволодівали сильні почуття. І я, зрозуміло, побачив у ній молодого себе. Але водночас — і це було неприємно — я став відчувати до її оточення палючі ревності. Як же так, раніше це була тільки моя дівчинка, а тут колись прийдеться поділитися!...

З часом я навчився долати й таке, але не одразу, скажу чесно, не одразу.

Донька від народження мала гарні задатки, і моя мама успішно підготувала її до інституту.

Оля блискуче вступила на математичний факультет університету, але через рік стала проситися на менш академічну спеціальність і перейшла на економічний факультет.

Не вийшло у нас із продовженням династії математиків. Повторилася та ж історія, що зі мною. Основні Оліні здібності були гуманітарного характеру. Так, музикою і танцями її ніколи не доводилося примушувати займатися. Без особливих зусиль вона закінчила музичну школу, а танцями захоплюється й досі.

Оля завжди добре навчалася, особливо коли цьому не заважав надмірний запал натури. Але тут уже я був невблаганним: «Добра освіта — це головний капітал». Дітися доньці було нікуди, і тому їй довелося успішно й без перерви закінчити університет, магістратуру, аспірантуру і в 26 років захистити кандидатську дисертацію з фінансів та банківської справи.

Паралельно з цим вона працювала, вийшла заміж і навіть каталася разом зі мною п'ять сезонів на гірських лижах у швейцарських, французьких та італійських Альпах.

Знаєте, я завжди дотримувався правила: «Якщо хочеш щось мати добре, зроби це сам». Де ж іще, як не зі своїми дітьми та внуками, застосувати цей принцип? Не довіряйте їх нікому — і ви отримаєте те, що хочете.

Тому Оля працювала в банку з 19 років і пройшла шлях від кур'єра до першого заступника директора, відзначившись на всіх етапах кар'єрного сходження. Тепер я спокійний, вона, безумовно, оволоділа професією.

Як і належить, з часом пішли внуки: спочатку, в 2005-му, — внук Боря, а потім на світ з'явилася маленька дівчинка, моя внучка, також Олечка. Вона народилася 8 серпня 2008 року о восьмій ранку. Я голився, коли мені зателефонувала знайомий лікар-гінеколог, і я почув у слухавці перший крик моєї внучки. Це забути неможливо, заради таких моментів варто жити.

Зараз їй чотири роки, і вона володіє традиційними чеснотами жінок нашої сім'ї: розумом і вродою.

Олечка дуже рано заговорила. Та ще й як заговорила! Чітко і ясно, складними фразами і з широкого кола питань. Дався взнаки величезний потік інформації, який виливається на сучасних дітей через телебачення і комп'ютерні мережі.

При всьому цьому вона довго (до двох з половиною років) не покидала маминої груді й робила це цілком свідомо.

Завершені, так би мовити, форми спілкування не підміняли в неї ясну сутність дитячого сприйняття. Слухати внучку одне задоволення. Дитина, якій немає необхідності приховувати свої думки, каже часом таке, що наступного разу задумаєшся, перш ніж задати їй взагалі-то тривіальні запитання.

- Олечко, кого ти любиш понад усе?
- Спочатку сію, потім маму, потім татка і Борю.
- Яка сія? Тобі ж уже майже два роки!

— Дідусю, ти не розумієш, яка вона смачна.

І справді, де вже мені розуміти!... Тепер зрозумів, дякую!

Бабуся намагається її погодувати, а внучка перехоплює ініціативу:

— Бабусю, спочатку потрібно їсти морозиво. Воно дуже корисне, а супчик потім.

Аналогічний варіант:

— Олечко, давай позаймаємося читанням.

— Мамусю, займися своїми справами.

Я приношу внучці в подарунок ляльку. Вона бере її і біжить у кімнату до мами.

— Мамусю, ти знаєш, я народила дитинку.

— Як це?

— Та ось так: стояла тут, стояла і... народила.

На дитячому майданчику чубляться й репетують два малюки. Олечка дивиться, дивиться і, не витримавши, каже:

— Хлопчики, та заспокойтеся ви, побий мене грім!

Чи як вам подобається таке ось:

— Дідусю, я коли сплю — то расту, расту... Ось якось прокинуся і вже потрібно заміж виходити.

Справді, час летить дуже швидко. Начебто недавно, як мама її народилась.

В голові у внучки йдуть якісь не завжди зрозумілі дорослим процеси. Вона намагається осмислити і пов'язати між собою безконечність світу і конечність буття, доходючи в підсумку до складних понять періодичності подій і замкнутості життєвих циклів:

— Мамусю, коли я виросту, ти станеш маленькою, і я буду носити твої речі, а ти мої...

Ну чим не формальна логіка? Може, у ній ми отримаємо нарешті продовження математичної гілки нашого родоводу.

Все-таки нерозривний зв'язок часів і нескінченний ланцюг поколінь.

Знову ж — давня містика імені Ольга. Пам'ятаєте у Миколи Гумільова:

«Эльга, Эльга!» — звучало над полями,
Где ломали друг другу крестцы
С голубыми свирепыми глазами,
И жилистыми руками молодцы.

«Ольга, Ольга!» — вопили древляне
С волосами желтыми как мед,
Выцарапывая в раскаленной бане
Окровавленными ногтями ход.

И за дальними морями чужими
Не уставала звенеть,
То же звонкое вызванивая имя,
Варяжская сталь в византийскую медь.

Живіть щасливо, Ольго і Олечко! Дай вам Бог здоров'я!

ДВІ ТРОЯНДИ

Величезний пароплав повільно розвертався по розлогій дузі, віддаляючись від кам'янистого острова. «Мальта — подумав Роман, — який то цікавий клаптик суші в зелену морі». Він був інженером і бізнесменом, але історію знав добре. І добре пам'ятав, що тут, зовсім поряд із Апеннінським півостровом, неодноразово вирішувалася доля Європи.

Саме на Мальті знайшов останній і остаточний прихисток лицарський орден госпітальєрів, після чого й отримав назву — «мальтійський». На цьому ж рубежі було покладено край турецьким завоюванням у Середземному морі... Згадувалося й багато іншого. Вся ця інформація якось сама спливла в пам'яті, пробуджена розповідями сьогоденного екскурсовода.

Пролунав гучний, протяжний пароплавний гудок. Потім іще один. Роман сидів у шезлонгу на відкритій палубі високо над водою. Йому було чітко видно, як із бухти Ла Валлетти¹ вискочив маленький швидкохідний катер і на повному ходу кинувся до пароплава, загальмувавши біля штурмтрапа. «Запізнилися, — подумав Роман. — Ось чому ми не поспішаємо — останній шанс для тих, хто загуляв». Така історія в різних варіантах і з різними людьми повторювалася на всьому шляху проходження пароплава. Звичайно, екстремальне повернення напевно коштувало гулякам недешево, та все ж — вихід зі становища.

Він подивився на годинник. «Близько сьомої вечора, потрібно йти переодягатися до вечері». Одним пружним рухом Роман підвівся з крісла. У свої п'ятдесят шість він був іще стрункий і гнучкий. Щоправда, сивини забагато,

¹ Столиця Мальти.

але йому завжди здавалося, що це його не псує. Принаймні так стверджували жінки, що його оточували. Можливо — з якихось своїх міркувань...

На палубу вийшов оркестр із кількох музикантів. Туристи здебільшого були російськомовні; музичний колектив теж. Повний інтернаціонал — пароплав італійський, персонал філіппінський, туристи — росіяни й українці, але всі говорили ламаною англійською.

«У нас уже сиро і холодно, — подумав Роман. — Що вдієш, кінець жовтня, гарної погоди годі й чекати. А тут зовсім тепло, можна сказати — літо. Ось чому люди завжди прагнули жити по берегах цього великого моря».

Оркестр розсіявся, заграв. А Роман попрямував до кают першого класу. Справи на його заводі цього року йшли добре, отож він не поскупився на дорогу двокімнатну каюту. Крім того, він же був не сам. Діна, їй тільки тридцять, і вона молодша за його дочку від першого шлюбу.

Вони познайомилися на одному з вернісажів місяців через три після того, як Роман вирішив почати жити спочатку. Вона художник-оформлювач, весела жінка й до того ж вільна. Він — начебто теж. Роман пам'ятав, з яким полегшенням він сказав це собі після довгої та болісної процедури розлучення. «Відразу двох розлучень, — послужливо підказала йому пам'ять. — Одне формальне й інше всередині себе».

У цю мить співачка, висока струнка жінка з розпущеним волоссям і в сильно декольтованій чорній сукні, неголосно заспівала:

Капли испарений падают как слезы,
И туманят синий, вычурный хрусталь.
Тени двух мгновений — две увядших розы,
А на них немає, мертвая печаль¹.

¹ Романс «Две розы». Сл. А. Д'Актиля, муз. С. Покрасса.

Роман зупинився. Спогади кольнули серце. «Три десятиліття не викинеш просто так. Це тривало надто довго. Може, не завершилося й досі».

Вони дружили ще зі школи. Дівчата, як відомо, формуються раніше, і в дев'ятому класі Катя була вже зовсім дорослою, а Рома лише довготелесим пацаном. Він одразу звернув на неї увагу і почав залицятися — без особливого успіху. Однак це не зупиняло — він продовжував у тому ж дусі. Катя була білявою, блакитноокою дівчиною; вчилася дуже добре і готувалася до вступу в університет на історичний. Ось тоді й виникло у нього захоплення історією — привід бути поруч, мати спільні теми розмов.

Але Катя чомусь не поспішала зближуватися. Надто вже різні вони були. Роман гарною поведінкою і старанністю не вирізнявся, хоча нічого особливого за ним не спостерігалось. Так, юнацькі молодечтво й бравада.

В десятому класі ситуація несподівано змінилася. Ні, Катя і раніше ставилася до нього без особливих емоцій, але з'явилася Інна. Вона прийшла до них у школу в паралельний клас. Її батька, військовослужбовця, перевели до їхнього міста. Інна була повною протилежністю Каті — смаглява брюнетка з вибуховим, нестримним характером. І головне, Рома їй подобався; вона це відразу показала, а потім і сама йому про це сказала. Дівчина вона була приваблива й смілива, тому рішуче вхопилася за Рому обома руками.

Утворився класичний любовний трикутник: вона кохає його — він упадає за іншою. Однак байдужість Каті боляче зачіпала самолюбство Романа, і він не витримав. Перед випускним вечором в одинадцятому класі Інна запросила його до себе. Батьки були на роботі, й вони ...

Після цього вони стали зустрічатися регулярно. Це було, треба зізнатися, здорово, але про більше вони ніколи не заговорювали, тримаючи свої зустрічі в таємниці.

Тим часом співачка продовжувала:

Одна из них белая-белая
Была как улыбка несмелая,
Другая же алая-алая
Была как мечта небывалая...

Катя вступила до університету, а він не пройшов за курсом у політехнічний, і йому надіслали повістку з військомату.

Інна теж пішла навчатися — в художнє училище; вони стали бачитися рідше. Перед тим, як іти в армію, він подзвонив Каті, й та доволі байдуже з ним попрощалася.

Інна сама призначила йому побачення, але пройшло воно якимось натягнуто.

Роман пішов служити і повернувся через два роки. Посередині був Афганістан, за який він отримав дві медалі. Багато чого було, але минуло. Можна сказати, що він легко відбувся.

Ні Катя, ні Інна йому не писали, та йому й самому було не до того. Коли Рома демобілізувався, то опинився у зовсім іншому світі. Він повернувся в рідне місто й дізнався всі новини. Катя вже побувала у шлюбі, розлучилася й виховувала маленьку донечку. Інна вийшла заміж і теж народила дівчинку.

Роман вступив до інституту і якимось, повертаючись додому, зустрів Катю з візочком. Вони розговорилися. Катя змінилася, стала набагато привітнішою, ставила запитання, розпитувала про життя. Словом, Рома все згадав, і через два місяці вони одружилися. Він одразу помітив різницю — Інна поводитись у коханні набагато вільніше, розкутіше, прямо треба сказати — цікавіше. «Нічого, — подумав він тоді. — Можливо, це не головне».

Однак через півроку Інна його знайшла.

— Слухай, — сказала вона Романові. — Не хотіла говорити, але думаю, тобі корисно буде дізнатися, що моя донька — від тебе.

— А чоловік знає? — поцікавився дещо приголомшений Роман.

— Здогадується, напевно, — знизала плечима Інна і продовжила: — Нехай терпить. Він на двадцять років старший.

Помовчавши, вона додала:

— У мене ділова пропозиція. Давай іноді зустрічатися. Батьки переїхали; квартира порожня.

Рома хотів відмовитись, але якась внутрішня цікавість зупинила його. Він пам'ятав: з Інною «це» було набагато яскравіше.

Коротко кажучи, вони зустрілися, і любовний багатокутник постав у новому варіанті, тепер — у вигляді квадрата. Роман думав, що це ненадовго, але так тривало більше двадцяти років. «Квадрат» показав себе дуже стійкою геометричною фігурою. Можливо, виною були його лінощі, небажання метушитися, щось змінювати. Може бути, таке становище знімало багато конфліктів і незримо влаштовувало всіх.

Роман Юрійович успішно робив кар'єру, потім пішов у бізнес, домігся матеріальної незалежності і весь цей час ділив свої почуття між двома дуже різними жінками. З часом він звик до такого стану тіла й душі і навіть придумав для себе ідейно-теоретичне обґрунтування: «В мене любов одна. Просто я ділю її на двох. Одній — фізичну, іншій — духовну складову».

Проте Роман був свідомий того, що вічно так тривати не може. І, на превеликий жаль, мав слухність. Минули роки, діти виросли, але й обидві його жінки змінилися. А найголовніше, змінився він сам.

Як казав один із його друзів, шлюб — це такий стан, коли хочеш не хочеш, а любити треба. А от із цим були

проблеми. Він втратив інтерес. До кого? А до обох. Це накопичувалося довго й непомітно, але щезло в один день. Саме в цей день Роман зрозумів, що не хоче їх зовсім — ні фізично, ні духовно. Його теорія втратила зв'язок із життям, з конкретною практикою. Він настільки злякався, що побіг до лікаря.

— Пусте, — «втішив» його зовсім молодий спеціаліст, який, схоже, не мав проблем у цій сфері. — Змініть партнерку, і все налагодиться.

Роман розумів: це катастрофа, почуття щезли, вичерпались, випарувалися, померли від старості. Нічого не лишалось, як покинути «любовне» товариство, що він і зробив. Правда, не без труднощів. Жінки пручалися. Для нього було великим відкриттям, коли він, оголосивши про своє рішення вранці, ввечері зустрівся з Катєю та Інною у себе вдома. Вони все знали?! Вже давно знали ...

Пароплав прискорив хід. Він прислухався. Співачка співала завершальний куплет:

Одна из них грустная-грустная
Была как свирель безыскусная,
Другая же пряная-пряная
Бесстыдная, наглая, пьяная.
И обе манили и звали, и обе увяли.

Вони волали до його серця, розуму:

— Подумай про дітей!..

— Ти збираєшся залишити нас без засобів до існування...

— І коли це ви так змовилися? — щиро здивувався Роман, але стояв на своєму.

— Ти сам завів такий розподіл праці. І тепер відповідай за наслідки...

Ну, він і відповів, наскільки міг.

Років з п'ять перебивався випадковими зв'язками, і ось зараз — Діна. «Нове життя — подумав він. — Зовсім нові враження».

Роман Юрійович підійшов до своєї каюти і штовхнув двері. У номері було темно. Діни не було. «Пішла прогулятися», — вирішив він і зайшов усередину. Слід було перевдягнутися. Тут у ресторані був суворий метрдетель. Без вечірнього костюма можна було відвідувати тільки бари та кафе на палубі.

Він відчинив шафу з одягом і раптом через тонку перегородку почув якийсь шум у сусідньому номері. Там проживав палкий латинський красень — італієць із Неаполя, який працював на кораблі помічником капітана. Роман Юрійович виглянув у коридор. У цей момент двері в сусідній номер розчинилися, і звідти випурхнула Діна, тримаючи в руках босоніжки і засовуючи в кишеню коротких шортів розірвані навпіл трусики.

«Отакої! — а нове життя зі старими примочками», — подумав Роман Юрійович, а вголос сказав:

— Ти б уже там і залишалася, чи що.

— Не хвилюйся, Ромо, — бадьоро відповідала Діна. — Він тільки спробував, нічого не трапилося. Не переймайся!

«Так, — подумав Роман Юрійович. — За що боровся ... »

Те, що сталося, слід було усвідомити, отож на наступній зупинці в Мессіні він дочасно залишив гостинний пароплав і відлетів на батьківщину.

Ось таку, або майже таку історію почув я під час авіарейсу Рим–Франкфурт. Сидів поруч підприємець з Прибалтики, говорив і говорив, перериваючись лише на чергову порцію віскі.

Легко виговорюватися першому зустрічному — полегшив душу, і ніяких зобов'язань, ніяких наслідків. Але я ризикнув відповісти.

— Слухайте, Романе Юрійовичу, — запитав я його, — а ви, власне, їх кохали?

— Яку з них? — уточнив він.

— Ну, хоч якусь... От один із моїх найулюбленіших поетів Володимир Набоков майже століття тому написав:

Поверь мне: он женщину любит не боле,
чем любят поэты весну...
Он молит, он манит, а сердце — на воле
И ценит лишь волю одну!¹

— Так, — задумливо озвався Роман Юрійович, — вічна проблема. Не знаю...

І замовк до самого Франкфурта.

¹ В. Набоков, 1918 р.

VIA EST VITA¹

Стрілка спідометра сягла близько 130, але йому видавалося, що важка машина рухається недостатньо швидко. Вже зовсім стемніло, і тьмяне світло фар вихоплювало з суцільної темряви лише невеликий шмат сірої одноманітної дороги. Зрідка з'являлися і зникали майже миттєво зустрічні авто. Він мигцем позирнув у бокове вікно. Вузький серпик молодого місяця ледве кидав світло. Зате добре проглядалися зірки. Південне нічне небо зависло над головою в усій свої пишноті.

«Іди геть. Я більше не можу тебе бачити», — її голос ще звучав десь усередині нього. Їхній роман тривав п'ять років і, можливо, скінчився півгодини тому. Протиріччя, як завжди, нагніталися поволі і сьогодні сягнули критичної маси. Вона мешкала в іншому місті, але вони стрічалися постійно. Він згадав прочитаний у дитинстві давньогрецький міф. Юнак мешкав на одному острові, а дівчина на другому. Їхнє кохання було таємницею для навколишніх. Щодень під покривом ночі юнак плив на сусідній острів, кохав свою обраницю і повертався назад до світанку. А дівчина запалювала на березі ватру, аби він орієнтувався в дорозі. Якось розгулявся шторм, але він усе-одно поплив. Хвилі заступили ватру, юнак збився з дороги і потонув. Дівчина довго й невтішно оплакувала його і цим розчулила бога моря, сотрясателя Землі Посейдона. Зглянувшись, він обернув юнака й дівчину на пару дельфінів, і відтоді вони завжди разом.

«Що ж, — подумав він, — здається, сьогодні ватра погасла, і я збився на манівці». Дорога з шерехом утікала з-під коліс. Чергове зустрічне авто майнуло вогнями і лишилось далеко позаду.

¹ Дорога — це життя (лат.).

«Що ж сталося? — подумав він. — Невже кохання згасло?» Це було цілком можливо. Власне, раніше майже так і траплялося. Перші, ще дитячі закоханості находили на нього, розпочинаючи з восьми—десяти років, і зазвичай були нетривалими. Тоді «об'єкти» завжди були набагато старшими, й кожна жінка спочатку здавалася йому ідеальною, однак шойно почуття миналися, як він одразу помічав безліч недоліків і все припинялося, щоб через певний час розпочатися знову. Безневинними ці почуття були тільки до п'ятнадцяти років. А там розпочалося таке...

Він добре пам'ятав, як у цьому віці на індивідуальних додаткових заняттях молода вчителька фізкультури раптом доторкнулася до нього і що за тим настало...

Час закоханостей скінчився, настав час «стосунків». Але першою жінкою все ж таки була ровесниця, майже за рік до того. Він це запам'ятав у всіх деталях. Згідно з правилами «того життя», де всі працювали за всіх і ніхто не хотів працювати за себе, три дев'ятих класи замість навчання були направлені на сільгоспроботи. Близько сотні підлітків мляво рухалися вздовж рядків, прополюючи бур'ян. Не зайвим буде зауважити, що більшість із них не відрізняла корисних пагінців од шкідливих, але до вечора усі вдосталь натомилися. А попереду було ще три дні; це вам не місто — нудьга!

Тут вони й порозбивалися на парочки. Йому «дісталася» одна з шалених шкільних дівчаток — Зінка. Вони кудись ішли й ішли, над полями заліг густий холодний туман, було темно й самотньо. Копиця торішнього сіна випірнула якимось зненацька, і вони, не кажучи одне одному й слова, пірнули в неї з головою і обнялися... А далі все відбулося якимось дуже швидко, і він відчув приплив незвичайного щастя. Тоді ж і дійшов висновку: гарний настрій передається статевим шляхом.

Судячи з усього, Зінка вже мала певний досвід у любощах, інакше б у них нічого не вийшло.

Так, ця поїздка в колгосп мала дуже далекосяжні наслідки. Нині йому вже п'ятдесят п'ять, а процес створення і руйнації «стосунків» триває.

З одного боку це стало наче смыслом життя; принаймні, прикрашало і відтіняло сіру нудьгу буднів. З іншого — завжди дещо бентежило його. Ні, не в цьому сенсі... Інколи здавалося, що нестримне тяжіння до жіночої статі якось обмежує, заважає повністю віддатися вирішенню головних життєвих завдань, маніпулює ним. Кілька разів він навіть цілком серйозно вирішував «зав'язати», але нове почуття здебільшого відсувало це рішення «на потім». І так тривало довго, довго. «Може, зараз нарешті час настав», — подумав він і опустив бокове скло. Свіжий вітер увірвався до салону і приємно охолодив розпашіле обличчя.

«І приводів для сварки ніяких начебто не було, — подумалося раптом. — Напевне, ми просто набридли одне одному».

Його дитинство минуло у великому промисловому місті. Батьки працювали, а син заставався наодинці з самим собою. Він пам'ятав, коли вперше усвідомив, що між чоловіками й жінками є якась спільна таємниця. У дворі їхнього будинку в підвальному приміщенні була котельня з маленькими квадратними віконцями. Шибки їхні були настільки брудні, що нічого крізь них не просвічувало, якби не одна — розбита ще бозна-коли..

Він, вельми допитливий малюк, якраз сидів на дереві навпроти, зривав і їв чорні шовковиці, перемазавшись ягодами до самих вух. Йому було добре видно, як двійко замурзаних кочегарів розпили «чвертку». Потім до них зайшла товста жінка середніх літ — двірничиха. Перед цим вона підмітала у дворі. Вони про щось коротко перемовились, і

один з кочегарів простягнув їй щось у кулаці. Двірничиха сховала це в кишеню фартуха, повернулася до них спиною, задерла спідницю і нахилилася...

Підійшов до неї один, потім другий, згодом жінка обтріпалася і, вийшовши надвір, продовжила свою роботу.

Він ледве з дерева не впав, але відразу втямив: це воно, саме воно, і він це побачив. Відкриття вщерть переповняло його, але якимось внутрішнім чуттям хлопчик розумів — про це треба змовчати.

Завищали гальма, він різко крутнув кермо, і його автівку хитнуло. Якийсь ідіот преться зустрічною, та ще й із дальнім світлом. Думки повернули в попереднє русло. Він завжди мав незалежний характер, тому, поїхавши після школи вступати до інституту, більше додому не повертався. Однак міжстатеві стосунки не відпускали його. Дівчатка, дівчата, жінки — це було з одного боку потребою, з іншого — вельми обтяжувало. Він чітко розумів, що відмовитися від цього неможливо. Навіть більше, за це треба було боротися. До «целібату» він явно не був схильним ні фізично, ні духовно. Виходило, що доля вела його за «одне місце» й не відпускала. Що ж, він змирився і пішов цим шляхом. Згодом у його житті з'явилися й доступні жінки, і неприємності, пов'язані з «головним» інстинктом, і чимало іншого.

«Як це цікаво, — подумав він, — адже паралельно йшло і звичне життя — з роботою, кар'єрою, сім'єю, спортивними захопленнями. А поруч, не перетинаючись, це вічне полювання за прекрасною статтю. А втім, хтозна, може, це вони за мною полюють». Треба сказати, що численні приклади з довколишнього життя, розповіді друзів і знайомих частенько підштовхували його до такого висновку. І все через те, що Господь колись повелів: «Плодіться і розмножуйтесь!» Ця думка потішила його. Так, Господь те сказав, але почули це по-різному.

Років до двадцяти п'яти його мало обходила глибина почуття. Фізична любов (слова «секс» у цій країні ще не знали) все поглинала. Вперше він замислився над цим, коли вродлива дівчина Олена на його упадання запитала: «А ти любиш мене?» — «Поки ще ні, — доволі дурнувато зморозив він, — але хочу полюбити». Олена не поступилася. Це відчутно зачепило його, і він певний час пам'ятав про ту невдачу. Потім забув. Згадав, коли приїхав до цього міста через три роки у справах і зустрів її на вулиці. Почуття спалахнуло знову, він запропонував їй те саме і наразився на відмову.

«Я кохаю іншого, — сказала вона. — Він не вільний, не може на мені одружитися, але я кохаю його». Це вже зачепило сильніше, він і далі залицявся й урешті домігся її.

Вони одружились, однак прожили разом недовго. Почуття згасли несподівано швидко. Якимось уночі Олена озвалась до нього чужим іменем, і все — як відрізало!

«Подружнє життя — це щось на кшталт супу, — недоречно пригадався зужитий анекдот, — перші ложки загарячі, а останні — захолонні. Висновок: їж чим скоріш і біжи по другу страву».

Зустрічна машина моргнула фарами, і він скинув швидкість до належних дев'яноста. Промайнув стаціонарний пост ДАІ, і знову потяглася темна дорога.

Він робив кар'єру, не цурався тривалих відряджень і знову завів сім'ю, швидше з необхідності, аніж через пристрасті почуття. Цього разу була колега по роботі, в усіх аспектах позитивна жінка. Вона народила йому сина, турбувалася про нього, була доброю господинею. З нею він прожив двадцять років, різних років — і кепських, і незлецьких. Вона прийняла його таким, як є, хоча й жартують, що так буває тільки у військкоматі.

Одне кепсько: бракувало глибокого почуття. З часом він став відчувати його необхідність. Тому шукав

різноманітності. В поїздках йому стрічалися різні жінки, але було в усіх них щось спільне. Це знічувало і призводило до дивного висновку, що на світі є одна жінка, тільки з різними обличчями. Думка не нова, але цілком здатна виправдати чоловіка у власних очах.

Промайнув придорожній ресторан, потім — населений пункт. Знову довелося збавити швидкість. Це відволікало, й думки потекли в іншому руслі. «Що за магістраль! — обурився він. — Шістдесят кеме на годину, обмеження швидкості — куди воно годиться, це взагалі не їзда!» Ось останній будинок селища. Втиснувши педаль газу, він перевів подих і заспокоївся.

«Так, — міркував він далі, — другий шлюб також розпався, не витримавши випробування долею. Яюсь так перестав бути потрібним узагалі... Але ж про сина я піклуюся, — майнула рятівна думка. — Принаймні, сплачую за його навчання...»

«Атож, *принаймні*», — сказав хтось дуже капосний у нього всередині.

Переключився на інші, нейтральніші теми.

Завершилася соціалістична епоха. У тій країні він дещого досяг, але те було в минулому. Там само позаду зосталися і всі любовні авантюри періоду «розвинутого соціалізму».

Капіталізм зустрів його неласкаво, проте він був не з боязких. Дев'яності поминули в нелегкій борні; зараз у нього вже міцний бізнес і він міцно стоїть на ногах.

Зміни не спонукали до нижніх почуттів, але жінки стрічалися йому, як завжди і як скрізь. Тепер це були партнери по бізнесу, соратники по боротьбі, колеги по підприємництву. Як правило, ділові, упевнені в собі жінки, які брали більше, ніж віддавали, і тому нічого не вимагали навізамін. Траплялися й «романи».

З Настею він довго вів спільний бізнес. Як же ж тут без ліжка? Знаєте, зближує. Скінчилося не зовсім добре: нагрнула чергова криза, і вона щезла, розтанула у просторі разом зі спільно заробленим капіталом.

Світлана нібито від нього народила доньку, але потім вийшла заміж, і чоловік удочерив дівчинку. Він не заперечував, адже не був певен, чи справді це його дитина. «Зараз вона вже доросла», — подумалось йому.

Після сорока п'яти стосунки з жінками стали іншими, а після п'ятдесяти змінилися кардинально. На порядку денному знову постали почуття, постала любов.

«Мабуть, я став старим і сентиментальним, або ж порозумнішав, — подумав спочатку він, а далі: — Та ні ж бо, ініціаторами частіше ставали саме жінки. А жінки змінилися».

Це було справді так. Чи жорстокі часи минулися, чи це ми пройшли через них. Всі захотіли щонайкращого й одразу.

Необхідно було змінюватися, і він змінився. Останній роман триває уже п'ять років, і він свідомо не захотів жити спільно з Наталею. Боявся перетворити це у звичайну прохідну інтрижку або черговий нудний шлюб, зіпсувати буднями, повсякденністю. Їй тридцять п'ять, йому на двадцять літ більше. Саме *воно*, якщо поглянути з його боку. «А якщо з її? — промайнуло в голові. — Може, у неї на це особливий погляд? Жінка розумна, кандидат наук, викладач. Чи влаштовують такі стосунки її? Адже різниця у віці чимала, мабуть, це відчувається. Як це там у Шекспіра: «Люблю сильніш, хоч видає — слабкіше; люблю не менш, хоча слабкіш на вид».

На обрії постала заграда. Це були вогні великого міста, його міста. Асфальт став рівнішим, з'явилася розподільна смуга, освітлення. «Майже вдома, — подумав він. — Завтра вставати зарання — відповідальні переговори. А тут цей розрив з Наталею. Цілковита руйнація планів і намірів».

Він згадав, як це було. Наталя хотіла приїхати на два дні, а він відповів, що буде занадто зайнятий, бо разом зі своїм юристом Ларисою вестиме відповідальні переговори.

Конфлікт спалахнув миттєво. «З Ларисою? — вигукнула вона. — Ну й зоставайся зі своєю Ларисою і не приходь більше».

Наталя давно й небезпідставно підозрювала його в неформальних стосунках з Ларисою. «Але ж це у минулому. В далекому минулому. Які дурниці!»

Ревнощі? Тривалий час він думав, що не підвладний такому хворобливому почуттю. Який самообман! Зрозумів це, коли друга жінка пішла до його ділового партнера і він ще п'ять років стрічався з ними на різних заходах, доки не продав свою частку у спільному бізнесі.

Промайнуло передмістя, будинки стали вищими, вулиці чистішими. Тривожно забликала червона лампочка, бензин закінчується, треба заправити машину.

Задзвонила мобілка. Наталя? Раніше першою вона ніколи не телефонувала.

— Це ти? — запитав він мовчазну трубку.

— Послухай, — сказала вона. — Я вагітна уже дванадцять тижнів. Буде хлопчик. — І замовкла.

Він завмер. «Уже п'ять років разом — і син».

— Наталю, — голос його зрадливо здригнувся. — Наталю, ти мене любиш?

— Невже це ти питаєш?! — закричала слухавка. — Вперше за п'ять років! Я люблю тебе, я люблю нашого сина, я нікого ніколи не любила, окрім тебе.

«Припустимо, — сказав хтось капосний у нього всередині, — когось же все-таки вона любила. — Помовчав і додав: — Але яке це зараз має значення?»

— Наталю, — сказав він у голос. — Я люблю тебе і прошу вийти за мене заміж. Переїзди до мене, народимо сина

і станемо жити в дружбі і щасті, допоки нас не розлучить смерть. — І, збиваючись з серйозного тону, пожартував «по-аглицьки»: — Якщо виходиш заміж за хорошого чоловіка, абсолютно не важливо, якого кольору у нього «бентлі».

— Вам скільки? — запитав заправник, схилившись до опущеного бокового скла у дверцятах авто.

— Повний бак дев'яносто п'ятого.

Ні, день таки закінчувався добре, це точно.

«Не забудь поміняти покоївку, — підказав хтось капосний у нього всередині. — Вона так багато бачила і знає, що ваш шлюб не витримає».

З-за повороту показався його будинок. «Всі ми змінюємося», — подумав він.

«І хто б міг подумати...» — прошепотів хтось усередині нього й замовк... на якийсь час.

ГРИШНІ Й ПРАВЕДНІ

У вересні літня спека ущухла, але він і далі відчував якийсь занепад сил. Це було незвично, раніше такого з ним не траплялося. «Рухатися вам треба побільше, — оглянувши його, сказав знайомий лікар. — Ви ж просиджуєте на роботі по дванадцять годин на добу. Тільки зарядкою і більш-менш спортивною відпусткою у цьому віці вже не обійтися. Ходіть пішки, не користуйтеся ліфтами та службовим автотранспортом. Взагалі, ведіть спосіб життя, наближений до природного. Все і облаштується. А то, гляди, виникнуть проблеми з тиском, далі — подагра, солі, цукор. Все по похилій — і зійдете з рейок».

Що тут вдієш: довелося кинути курити й користуватися зранку машиною. Розпочалися прогулянки на роботу й назад, з часом це йому навіть сподобалося. Прошкував на роботу зазвичай хвилин тридцять одним і тим же маршрутом. Починав понад річкою, потім через центр, далі — щербатим асфальтом промислового передмістя. На цьому відтинку знаходився великий зарослий парк. Можна було йти в обхід гомінкою, забитою транспортом вулицею, а ні — то навпрошки всипаними листям алеями. Друге, звичайно, було приємнішим — отож уже два місяці він так і чинив.

Сьогоднішній ранок не виняток, він крокував швидко. Настав жовтень, і з більшості дерев листя вже облетіло. Але так навіть краще: шарудить під ногами, відволікає від думок, заспокоює.

Ось і дерев'яна лавка на центральній алеї, колись пофарбована зеленим. В парку зазвичай нікого, але на ній сидить поважний дідок у габардиновому макінтоші й капелюсі, з-під якого вибилося довге сиве волосся. Як завше, дідок підняв капелюха, вітаючись; він також злегка кивнув.

Це повторювалося з дня у день і через те вже не дивувало. Та ось щось новеньке.

— Молодий чоловіче, ми вже сорок разів віталися — я вважаю, можна нарешті й познайомитися. Звати мене Олександром Миколайовичем, я пенсіонер, а ви?

— Павло я, — відповів він і додав, що не пенсіонер і тому йде на роботу, а сам подумав: «Нудно пенсіонеру. З виду йому за сімдесят і, напевне, самотній. Ось і сидить тут у таку рань».

Але все ж контакт було встановлено і між ними потроху стали виникати короткі бесіди. Павло підсідав до нового знайомого на кілька хвилин, а тоді йшов далі. Щодень ставало усе прохолодніше, що не сприяло тривалим розмовам. Спочатку їхні теми були загальними: політика, становище економіки, міжнародні новини. Слід сказати, дідок був напрочуд добре поінформований — либонь, не просто збував законний вільний час.

Минали дні, вони обидва звикли до цього ритуалу. Спілкуватися стало легше, відчуження зникло, і поступово розмовні теми стали особистішими, навіть інтимними.

— Жінки... — казав Олександр Миколайович. — Чи то мені з ними не щастило, чи то їм зі мною. Та ні, досвід у мене чималий, та ось висновки якісь неоднозначні. Досі не зрозумію, чого було більше в наших з ними стосунках — світлого чи темного, радості чи горя, спокою чи переживань.

Ось, пам'ятаю — мені років тридцять п'ять, ну як вам зараз. Уже начальником відділу працював, і тут саме новий співробітник з'явився — Валера, тямущий такий хлопець. Час був зимовий — Новий рік настає: концерт, інститутська самодіяльність. То він з дружиною прийшов. Дружина — казкова, якась сновидійна істота, фея, фата моргана, а не жінка. Худенька, тоненька, очі величезні, на півобличчя, і вигляд неземний, трепетно-ніжний.

На мене такі завжди сильно впливали, став я шукати нагоди для знайомства. Пройшов поруч, наче знічев'я зупинився, відрекомендувався, познайомилися. «Таня», — ледь дихає ця істота і дивиться якимось дивно — повз мене. Розговорились. Виявляється, вона не працює, сидить удома з донечкою. Міркую: нелегко їм доводиться. На одну інженерну зарплатню не дуже розгуляєшся.

Через тиждень раптом завітала до мого кабінету. Каже, папери якісь чоловікові принесла, щоб у відділ кадрів передати. Поводиться вже інакше: весела, розкута і дивиться не повз мене, а просто мені у вічі.

Ну, я весь цей час тільки про одне й думав: як би наше знайомство продовжити. «Послухайте, Таню, — кажу, — а що ви збираєтеся робити просто зараз?» — «Нічого, — відповідає. — Я цілком вільна, дитина з бабусяю». — «Пропоную посидіти десь і обговорити проблему», — наважився я. — «А що, є проблема?» — питається. — «Є, напевне». — «Навряд чи це проблема», — резюмує вона.

Посадив я її у свого жигулика, і чкурнули ми кілометрів за тридцять у придорожній ресторан. Там, де не могло бути нікого зі знайомих. В ресторані взагалі нікого, крім нас, не було. Посиділи, погомоніли, і я зробив їй нескромну пропозицію. Вона одверто не погодилася, але й не відмовила. Отож, я найняв номер у мотелі, і ми пішли туди. Мені до останку якимось у це не вірилося. З вигляду вона зовсім дитя. Та ще й — чоловік, донечка.

Все пройшло, як не може бути краще, не зімружилась навіть і до всього ще й виявила неабияку кваліфікацію. Мені жінки й раніше траплялися не так уже й рідко, але такий варіант — уперше. Відчуття чогось забороненого, але дуже принадного. І головне, особливих емоцій не виявляє, поводитья якимось байдуже абоощо. Але виконує все, що попросиш. Гарно виконує, задушевно. Щойно вперше

«законтачили», як у неї мова одразу різко змінилася. Тепер вона називала усі речі своїми іменами, просто, відверто, без будь-якої сором'язливості. Але найголовніше, що вона так само відверто стала згадувати уголос деякі епізоди свого минулого й теперішнього життя. Виявилось, що я у неї не перший, не другий і навіть не третій, а один з багатьох. Ми ж, чоловіки, чого ждемо од жінки? Аби вона соромилася, знічувалась, казала, що це з нею вперше, взагалі, щоб вішала локшину нам на вуха. А тут такі одвертості, що мені б самому впадати в сором...

— Ну, гаразд, Олександрє Миколайовичу, — сказав Павло, — мені пора, а то ще на роботу запізнюся. — Підвівся з лавиці, на котру присів п'ять хвилин тому. — Завтра докінчите.

Дмухнув легенький вітерець, і сухе листя помчало поперед нього.

«Оце так дідок, — думав він, прискорено долаючи простір і час. — Звичайно, у кожного є свої «скелети в шафі». Як не вилити душу — спілкуватись хочеться».

Павло також свого часу добряче погуляв. У другому шлюбі він ось уже десять років. Але між першим і другим устигла назбиратись ціла купа дрібних і великих інтрижок. Однак зараз — ні, дружина дуже сувора і має непохитні морально-етичні принципи.

Наступного дня погода видалася похмурою, злегка накрапав дощик. Вони звично привіталися, і пенсіонер з піднесенням продовжив:

— Завело все це мене неабияк; відчуваю — поводжусь, як хлопчак. Став я цю проблему якось-такось вирішувати: то собі відрядження влаштую, то її чоловікові організую. Стрічалися ми на квартирі у мого товариша — він у тривалі відрядження відбув, а ключі мені залишив. Відчуваю: затагують мене стосунки з нею, мов наркотик. А Тані хоч

би що, відпрацює своє і без вагань щезає. Навіть не зрозумієш, навіщо їй усі ці клопоти. «Тебе що, чоловік не вдовольняє?» — питаюся. — «Ні, — відповідає, — мабуть, він сильніший за тебе в статевих питаннях». — «Тоді ж навіщо?..» — «Та я так звикла, — відказує. — У мене ще зі старших класів правило: не менше двох чоловіків одночасно. Іноді навіть трохи більше буває». — «А зараз як?» — «Зачекаю, як у мене із тобою піде», — і зорить так наївно, ну просто тобі Дюймовочка, та й годі. Ну, що я можу їй сказати? У мене ж удома також дружина, дитина, та й наче це я її спокусив.

Однак, ведучи такі розмови, став я трохи сумніватися: з чийого ж боку насправді була у нас ініціатива? А вона на кожному побаченні мені для підсилення додаткові подробиці підкидає про своє минуле й майбутнє. Судячи з усього, розпочала вона років у п'ятнадцять зі своїми ровесниками, вчителями і знайомими батьків; потім продовжила в інституті, ні до кого і ніколи особливих почуттів не маючи. Лише якесь дивне зацікавлення: що там, за межею допустимого, загальноприйнятого? Одне слово, повне заперечення моралі, яку нам прищеплювали з дитинства. А мені ж здавалося, що це я порушую загальноприйняті канони. Де там!

Тут саме чергове революційне свято — на роботі заходи, всі з сім'ями. Дивлюся: вона з окоренкуватим таким науковим співробітником із суміжного відділу бесідує. Мишком його звали. І також дивиться якимось невизначено й кудись у простір.

Щось клацнуло у мене всередині: «Так це ж її бойова стійка. Ще один». Дивоглядь якась: так я ж ревную! До кого? До чужої жінки із стороннім чоловіком. Догрався на четвертому десятку. Не тільки нікому не розповіси, а навіть перед самим собою незручно. А з неї — як з гуски вода. На черговому побаченні запитую: «У тебе ще

один?» — «Так, — безтурботно відповідає. — І доволі незлецький. А втім, якщо ти ревнуєш, то ми можемо спробувати удвох». І через паузу: «Або утрюх, разом з чоловіком».

Тут мені здалося, що я потрапив у божевільню. Якийсь театр абсурду. «Разом із чоловіком? — запитую ошелешено. — Він що — в курсі? Він знає?!» — «Атож, — у Таниному голосі жодних емоцій, — інакше б він мене біля себе не втримав».

«Т-а-а-к... — думаю собі, — хто з нас метелик, а хто свічка — велике питання!» А вголос: «Послухай, Таню, напевне, нам потрібно зав'язувати. Бути одним з трюх — це вище моїх сил». — «Точніше, нижче, — байдуже відповіла Таня. — Мав би ти більше сил, можливо, що й третій не знадобився б».

«Ну ось, догрався... нарешті догрався ти сповна», — подумав я про себе й вирішив цю «п'єсу» припинити. Так, не повірите, «ломка» розпочалася. Думаю лише про неї, працювати не можу. Вихуд, змарнів, апетит утратив. Тітонька в мене була старенька, вона мене з дитинства знала, тож я їй висповідався. «Трапляється, — каже вона мені. — Зрідка, але трапляється. Спасіння тут тільки одне — інша жінка. І не бачити цю розпусну відьму якомога довше».

Оформив я собі відрядження в сибірське місто на півтора місяці для обміну досвідом. Нове місце, новий колектив, більшість — жінки. Вони мені самі підіграли — першого ж дня дали проглянути шведський, так званий «сімейний», журнальчик. А там — фотографії оголеної натури, вся «техніка і технологія» в щонайдрібніших деталях. То в мене просто «дах поїхав». «Переспілкувався» я зі всіма жінками, хто потрапив на очі й був не проти. Найцікавіше, що не проти були майже усі. А можливо, просто налаштування у мене було відповідне. Полегшало, а до кінця відрядження й зовсім заспокоївся. Повертаюся з певним трепетом у душі,

озираюся навсбіч — нікого; її чоловік завербувався за кордон і вже відчалив, Таня також кудись поїхала.

— Я пішов, мені вже час, — мовив Павло й заквапився на роботу.

Дощ густішав, і він розкрив парасолю. «Ти бач, дідок іще той! Цікаво, яке ж буде продовження!»

Чергова серія Павла не розчарувала. Випогодилось, і Олександр Миколайович був на коні.

— Отже, сиджу на роботі, звіт про відрядження оформляю. А на третій день з'являється Таня — і одразу до мене. «Я вагітна, — каже. — Це від тебе». — «Чому від мене? — слабко опираюся я. — Може, від чоловіка чи од Мишка?» — «Та ні, — наполягає, — я вирахувала. Крім того, ми вже зо два місяці для різноманіття разом із Мишком та його дружиною Валею вперемішку жили. Дружба у нас тісна виникла. Так Валера весь час з Валею «дружив», зі мною до від'їзду жодного разу не був близький. А Мишко у відрядженні останнім часом був — на Уралі. Один ти й зостаєшся. Але не хвилюйся, я все продумала. Аборт робити не стану — навіщо гріх на душу брати і здоров'ям ризикувати? Народжу, а дитину віддам своїй незаміжній сестрі Ірі — вона про це тільки й мріє, для іншого її чоловіки якось не потрібні. Коли Валера приїде, все вже скінчиться, ніхто не дізнається. А ти мені тільки фінансово допоможеш для полегшення усіх цих маніпуляцій. До речі, — каже далі, — Валентина також завагітніла». — «Щось я заплутався, — кажу. — Від кого ж?» — «Хтозна від кого, — спрокволо відповідає Таня. — Від котрогось із них».

— Як вона казала, так усе й вийшло, — скінчив Олександр Миколайович. — Ну, ходіть, Павле, про решту — завтра, на це потрібна ясна голова і трохи часу. Бувайте! До завтра!

І він — уперше сам — підвівся й пішов, а Павло дивився йому услід, дещо ошелешений, а потім потяг на роботу.

Наступного дня Павло, доволі заінтригований, прийшов на п'ятнадцять хвилин раніше, ніж зазвичай, але дідок уже сидів на своєму місці. Він був у пальті, з-під якого виглядав строгий костюм і біла сорочка з бордовим галстуком, вигляд мав напрочуд офіційний.

— Отже, так, — урочисто розпочав він. — Так і вийшло. Валера перебував у далекому зарубіжжі й нічого не підозрював. Мишко, збагнувши ситуацію, швиденько звільнився. Я наче б наглядав за «процесом», але не виключено, що й «процес» наглядав за мною. Сексу у мене з Танею більше не було, і народила вона у належний строк. Грішми я їй допоміг, тому дитину одразу зареєстрували на старшу сестру Ірину. Прізвище все одно було таке саме: Таня в заміжжі свого не змінювала. Чого не зробиш за гроші?

По батьковій дитині записали моє, а ім'я вибрала його нова мати на честь свого батька. Так на світі тридцять п'ять років тому з'явилася нова людина — Павло Олександрович.

Олександр Миколайович замовк і виразно поглянув на Павла.

— Далі розповідати? — спитав.

— А що, іще й далі щось є? — над силу зберігаючи самовладання, промимрив Павло. Йому раптом здалося, що затьмарився білий світ і все довкола стало розмитим, як у тумані. А водночас деякі деталі він, навпаки, бачив дуже чітко і збільшено. Стало тісно й жарко і, незважаючи на доволі прохолодний ранок, він увесь змокрів, на лобі виступили краплини поту. Павло мимоволі правою рукою ослабив вузол краватки. Потім, отямлюючись, глибоко вдихнув пропахле прілим листям повітря.

— Так, — раптом швидко заговорив Олександр Миколайович, він наче боявся, що йому не дадуть скінчити, — мене довго терзали сумніви, чи ж моя це дитина? Я познайомився з Іриною, навіть став залицятися до неї, доволі

швидко добившись взаємності. Вона була, звичайно, зовсім не те, що молодша сестра, — перчику їй бракувало. Але ж славно, задушевна жінка, хороша господиня. Я навіть пропонував їй свою руку після бурхливого розлучення з моєю другою, але вона відмовила. Ірина казала: «Якщо ти станеш моїм чоловіком, то вважатимеш цю дитину своєю, а я буду наче й ні при чому. Ти ж єдиний, хто знає правду. Нехай він залишиться тільки моїм сином. Проти тебе я нічого не маю. Будемо стрічатися інколи, якщо не заперечуєш».

— То ви і є той таємничий далекий родич — дядько Сашко, від якого часом надходили перекази? — одізвався Павло.

— Так, це я. Ми зрідка зустрічалися й останній раз бачилися за два місяці до того, як вона відійшла від нас. Таня померла іще раніше — швидко й несподівано, десять років тому. Валера зник невідомо куди. До речі, у Мишка й Валі народилась донька Юля, Юлія Михайлівна. Зараз ти з нею одружений. Зваж, вона цілком може бути донькою Валери. Отож коли ти не мій син, то існує велика ймовірність, що вона твоя зведена сестра. Як бачиш, нам обом не завадить, аби ти не був Валериним сином. А втім, надто не турбуйся, з віком ти став дуже схожим на мене тодішнього.

На цих словах Олександр Миколайович дістав з кишені давню фотокартку й показав Павлові. Павло розглянув її. «Так, схожий, начебто схожий...»

— Чого ж ви хочете? — спитав Павло у пенсіонера.

— А нічого не хочу, — відповів той. — Справедливості хочу. Хочу, аби ти все знав. Мені вже не так багато залишилось, не має ж ця історія зникнути безслідно.

На тому дідок підвівся й урочисто відійшов. Павло його не зупиняв. У його голові була цілковита колотнеча. Воістину «від багатьох знань — багато клопоту...» То, виходить, відчайдушна тітонька Таня — це його матір, а добра й

турботлива мама — це тітонька Іра? І він, можливо, одружений зі своєю зведеною сестрою?..

«Чи ж варто розбиратися, хто тут грішний, а хто праведний? — спало йому на думку рятівне. — Забудьмо й простімо».

Він труснув головою, наче відганяючи наслання, і пішов геть, не озираючись, але спокою не було більше в душі його.

А за кілометр од нього в інший бік твердо крокував прямий, наче палиця, Олександр Миколайович, підтягуючи вражену подагрою ліву ногу. У голові тіснилися здавна знайомі рядки Тютчева:

Все в мене Бог забрав, немов на сміх:
Здоров'я, сон, повітря, щасну днину,
Зоставивши мені тебе єдину,
Аби Йому я ще молитись міг.

Він усе ще любив непутящу Тетяну, все ще любив.

РІЗДВЯНА ІСТОРІЯ

Ніч перед Різдом солідний підприємець Вадим Миколайович зустрів у Швейцарських Альпах. Взагалі ідея належала його теперішній подрузі Лізі, з якою він постійно зустрічався ось уже понад рік. Вадимові Миколайовичу йшов сорок другий рік, а проте він мав непоганий вигляд. Звісно, робота тяжка, і стреси трапляються, та грошей на себе він ніколи не шкодував. То фітнес, то басейн, то масажистки, то тренування — все як має бути, за найвищим розрядом, незважаючи на хронічний брак часу.

Жінки — тема особлива. Вони у нього якось самі по собі змінювалися з періодичністю у два–три роки, і на те не було ради. А почалося все двадцять три роки тому, коли тоді ще просто Вадим навчався у політехнічному. Надто впала йому в око студентка з паралельної групи.

Звали її Валентиною, і приїхала вона з далекого сільського закапелку. Мала власні, особливі уявлення про чоловічу поведінку та зовнішність, і міський «очкарик» Вадим, худорлявий та вічно розпатланий, їм геть не відповідав. Не виявляла вона до нього жодного зацікавлення ще й тому, що мешкав майбутній бізнесмен з батьком і матір'ю у заводському гуртожитку, ото ж прописатися до них, нехай і в перспективі, було справою практично безнадійною.

Вадим узяв її в тривалу облогу. Цілий рік, випромінюючи палкі юнацькі почуття, носив її портфель, займав чергу в буфет, писав за неї курсову, конспектував першоджерела — і все марно. Нарешті запропонував їй одружитися й дістав категоричного одкоша. Кохання не стало взаємним. Але що ж — буває по-всякому.

Вадим відчутно побивався, його жаліли навіть дівчата з Валиної групи. «Не переймайся, — втішала одна з них,

гарненька з виду Люся, — будуть іще в тебе дівчата». І дивилася так лагідно, так заклично. Проте Вадим того не помітив і зрештою перевівся в інший інститут на економічний факультет, аби геть забути фатальну Валентину.

Це вдалося йому не одразу, але час виліковує. Молода психіка все переборолла, і він жив собі начебто вже без усеоб'ємного почуття. Воднораз у його стосунках із протилежною статтю щось увіч змінилося. Він мовби подолав черговий рубіж і став іншим. Дівчата з'являлися в його житті і зникали, затримуючись хто на ніч, хто надовше. Але ставився він до них прохолодно, без особливих емоцій. Перегорів.

Треба сказати, що розлучення з політехнічним інститутом мало вельми позитивний наслідок в аспекті особистих Вадимових життєвих успіхів. Іще будучи студентом, він прилаштувався в солідну нафтову фірму, згодом відкрив власний бізнес. Ясна річ, «дах», «наїзди», вимушені хабарі — не обійшлося без усього того, проте він уже навчився низько тримати емоційний поріг і збувати неприємності без загрозливих для здоров'я наслідків.

Змінився він і зовні. Щоправда, густа колись чуприна перевелася, довелося нещадно поголити голову, але що стосується решти — міцний мускулястий чоловік. Ось Ліза, скажімо, любить його не лише за подарунки та подорожі. Принаймні, так вона каже. Та й інші, хто був до неї і хто буде після...

Вадим Миколайович спіймав себе на тому, що розмовляє вголос, прикусив язика й задумався: «Все-таки мені вже за сорок, а сім'ї немає. Ось якби тоді, в інституті, одружився, то нині либонь уже мав би дорослих дітей...» Як завжди, коли він зачіпав цю небезпечну тему, десь усередині займався невідомий щем; часом він гасив його чаркою-другою. Ось і зараз майнуло бажання. Він потягся до

барної стійки свого люксу в розкішному п'ятизірковому готелі. Номерів нижчого класу він давно вже не винаймав. Поглянув у вікно. На тлі чорного неба яскраво сяяв під місячним промінням сексуально здійснений пік Маттергорна.

Так, вирушити до Цермата — то була незлецька ідея. «Що ми тут маємо? Віскі, горілка, коньяк. Усе годиться». Він налив у широку склянку на три пальці «чивасу» й по волі вицмулив міцний запахуючий напій. На душі стало легше, однак захотілося ще.

За дверима зашелестіло, і до номера впурхнула Ліза — висока, ставна двадцятип'ятирічна білявка. Лізі була відома репутація Вадима Миколайовича, отож на шлюб розраховувала не дуже, а загалом поводитися строго «згідно з домовленістю». Вирізнялася лагідністю, завбачливістю й любила провідувати магазини. Ось і нині вона тримала в руках оберемок різнобарвних паперових пакетів з покупками.

— Карточки вистачило? — похмуро поцікавився Вадим.

Ліза навіть не відповіла, відповідь начебто мала бути зрозумілою автоматично.

— Я тут до перукаря записалася, — прощобетала вона. — І не забудь, любий, нам через дві години в ресторан.

Так, їх справді запросили до ресторану відсвяткувати Різдво кілька знайомих пар, з якими вони спізналися протягом кількох останніх днів. Траплялися й давні знайомі; де їх не зустрінеш?

Ліза випарувалась, а він залишився віч-на-віч з літровою пляшкою віскі. «Чому б не випити ще трішки...» — подумав він і хильнув. Потім ще й ще. Світ став відчутно доброзичливішим. «Ось тобі й маєш, — подумав, — уже півпляшки приголубив». Ні, багато він не пив, хоч інколи й бувало. А тут до всього Різдво, спогади. Раптом його рясно обсіли жалоці до самого себе. «Сам, наче

перст, — подумалося. — Вічно сам-один. Батька й матері вже немає, ні з ким і погомоніти душевно. Що ці жінки? Що ця Ліза? Приходять і зникають. Ось Валентину він кохав по-справжньому. Де вона тепер? Кому дісталась?»

Налив собі ще: нехай там що, а таки ж Різдво! От раніше на Новий рік йому завжди дарували подарунки. Раптом пригадався випадок з дитинства. Вадикові шість років, і він чекає подарунків од Діда Мороза. Ще тиждень тому замовив паровозика, що його побачив у вітрині магазину іграшок, і мама твердо запевнила малюка — замовлення буде виконано. Почувся стук у двері, Вадик виструнчився, і до кімнати увійшов Дід Мороз. На ньому було червоне мамине пальто, підперезане світлим шаликом, комірець та борода з вати, і промовляв гість татовим голосом.

— Що ти бажаєш, малюче? — прогудів неприродним басом казковий персонаж.

Тут погляд малолітнього Вадика спинився на столі. Там стояла таріль з морозивом. А треба сказати, що Вадик ось тільки щойно тяжко перехворів на ангіну й ласувати морозивом йому категорично заборонили.

— Хочу морозива, хочу морозива! — несподівано для себе запхинькав хлопчак.

— Вадику, — суворо мовив Дід Мороз, — я можу виконати лише одне твоє бажання. Ти вже дорослий і вибирай сам.

— Хочу морозива, морозива хочу!

— Гаразд, нехай буде по-твоєму, — сказав Дід Мороз і поставив перед ним таріль з морозивом.

Вадик з ентузіазмом з'їв дві порції і наївся. Більше не хотілося чи не годен був подужати.

— А тепер паровозик! — він звів погляд на Діда Мороза.

— Ні, — сказав той, — я вже виконав одне твоє бажання.

Повернувся й вийшов з кімнати.

Мить повагавшись, Вадик вибіг за ним услід, але Дід Мороз наче в повітрі розчинився. Двері до батьківської кімнати були замкнені, і звідти долинали збуджені голоси тата й мами.

Вадик довго плакав — йому хотілося мати паровозика. Потім приліг на диван. «Діду Морозе! — заплющивши очі, голосно мовив він. — Верни мене назад, я вже не хочу морозива, я хочу паровозика!»

Так він і заснув. А коли прокинувся, то перед ним на стільці виблискував у всій своїй пишній красі зелений паровозик з червоною зіркою спереду. Який він тоді був щасливий!

Вадим Миколайович налив у склянку ще на два пальці. У пляшці залишалося геть небагато. Ураз він відчув, як на великому полірованому столі поруч із вазою з фруктами щось ворухнулося. Він придивився. У номері було майже темно, слабенько горіло тільки бічне настінне освітлення. Він підвівся й підійшов до столу. Йому привиділася білочка — маленька руда білочка з пухнастим хвостом. «Мабуть, через прочинене вікно залізла», — майнула думка. Узнявши з бару горішок, він кинув його на стіл, ближче до білочки. Руда не злякалася, схопила горіх передніми лапками й заходилася швидко-швидко гризти, позираючи на свого благодійника очицями-намистинками.

Під час чергового ковтка віскі почувся гучний стукіт у двері. «Надто голосно як для прислуги», — подумав Вадим Миколайович і рушив відчиняти двері. За ними стояв... Дід Мороз у червоній свиті, підперезаний світлим кушаком. Обличчя в нього було засмагле, а борода й вуса — білі. Швейцарський Дід Мороз.

— Чого бажаєте, Вадиме Миколайовичу? — спитав несподівано російською. Судячи з усього, номер був непогано відрепетируваний.

— А які подарунки? — поцікавився Вадим Миколайович.

— Ваше бажання, одне-єдине ваше бажання, — відповів місцевий Дід Мороз.

— Чому ж тільки одне-єдине? — здивувався Вадим Петрович. — Золота рибка і та виконує аж три.

— Я можу тільки одне, більше за рознарядкою не належить. Будь ласка, загадуйте.

Гострий дотик знову кольнув ізсередини. «Ну, стривай же!» — подумав Вадим Миколайович. І враз негадано для себе майже крикнув:

— Я хочу одружитися з Валентиною, тоді, двадцять три роки тому!

— Подумайте, — суворо мовив Дід Мороз. — Маєте право тільки на одне бажання. Ви вже дорослий. Отже — ваш вибір...

— Він лишається незмінним, — підтвердив Вадим Миколайович.

— Гаразд, — сказав Дід Мороз, повернувся і вийшов, майже хряпнувши дверима.

За спиною у Вадима Миколайовича щось ніби клацнуло. Він озирнувся, кинув погляд на полірований стіл: «Коли б не білка...». Проте білки не було. Стола теж не було. Відбулась якась переміна, все довкола було не те.

Він розгублено позирнув на свій «ролекс» — не спізнитись би в ресторан. Однак і «ролекса» теж не було. Одягнений у розтягнуту блакитну майку та смугасті піжамні штани, він стояв біля обшарпаного буфета. На тумбочці поруч із буфетом білів аркуш паперу. «Пішла до перукарні, буду за годину. Валентина», — прочитав він недбало, некаліграфічно зроблений напис олівцем. І дописка внизу: «P. S. Не забудь, сусіди запросили нас на Різдво». Він подивився на відривний календар, що висів на вкритій вилинялими шпалерами стіні. Так, число й рік ті самі.

Потім вихопив поглядом настінні «ходики», що розмірено поцокувалали собі: і час той самий. Тут Вадим нарешті роздивився добряче: квартира — тісенька «двійка-розлітайка», дешеві меблі, вичовганий лінолеум під ногами, жовтуваті шпалери з дрібними зеленими квіточками, подекуди помітно позначені подряпинами. «Мабуть, кіт», — майнув здогад. На комоді стояла пожовкла весільна фотокартка. Так, то були вони, ще зовсім молоді. Отже, він усе-таки домігся Валентини, одружився в любові... А ось фотознімок значно свіжіший — вони стоять біля автівки. «Виходить, ми й «жигулі» маємо», — він пригадав свій «лексус» для полювання, джип — для полювання й подорожей, двомісний «бумер», що його купив для Лізи. Добрі машини завжди були його слабінкою. «Були? Цікаве слово! — подумав він. — А головне — яке містке!»

Тут він придивився до другої фотокартки. «А Валентина, бач, розповніла кілограмів на двадцять п'ять, та й сам я...» Він заквапився до ванної, не відділеної від туалету, розгублено став перед люстерком, що висіло над раковиною умивальника. Зовсім не густі сиві патли, мішки під очима, хворобливий колір обличчя, більші й менші зморшки... «Господи, та я, виявляється, й черево нажив, та ще й доволі чимале. Де ж це ти, друже, роздобув таку окрасу?» — помацавши в себе під грудьми, він звернувся до власного зображення в люстеркові. І одразу ж побачив — де саме. У люстеркові через непричинені дверей добре виднілися продавлений диван і телевизор навпроти. Вадим підійшов до телевизора: «Ти поглянь, іще з кінескопом! Я вже років з п'ятнадцять не зустрів такого дива». На телевізорі стояла повна недокурків попільничка. У *тому* житті Вадим ніколи не курих. На кількох недокурках залишився слід від помади — отже, Валентина також курить. «А діти? — навідалась думка. — Щось на них і натяку нема ніде. Либонь, з дітьми у нас не вийшло».

Він зайшов до спальні, відчинив стулку шафи для одягу. «Хто ж я тут? — думав, розглядаючи скромненький гардероб. — Так, один костюм, дві куртки, джинси, чотири сорочки, два светри. А це ось гардероб дружини. Не густо».

На стіні в дерев'яній рамочці під склом висіла похвальна грамота. Грамота *йому*. «Зрозуміло, отже, я майстром на заводі працюю. Мабуть, і дружина теж там. Ну-ну».

Він визирнув у вікно. Стояла темна, понура зимова пора. Брудний злежаний сніг, захльоскані автомобілі біля під'їздів. Панельні багатоповерхівки в чорних розводах швів. Стандартний район масової забудови. Судячи з покоцаного, тут і там у пропліщинах ям і ямок асфальту, все тут не знало ремонтних робіт іще з *тих* часів. Розчинивши вікно, Вадим вистромив голову надвір. Вогко, проте не холодно, відлига, «тепленькі» п'янички на старезних лавах унизу. «Що ж це за район?.. Ні, так не відгадаєш».

Він зачинив вікно, підійшов до холодильника, що рівненько булькотів, потягнув на себе дверцята. Каструля з салатом олів'є, дві пляшки горілки (одна почата), котлети, оселедець «під шубою». Отже, до свята готувалися.

Вадим задумався. Щось йому цей варіант життя не подобався. «Може, кохання все компенсує? — намагався він пригадати, одначе, хоч як напружував пам'ять, нічого *такого* у ній не впливало. — Певно, давно те було, якщо тільки було взагалі...»

Тут Вадим опустив голову й сумно подивився на те, що мало дати відповідь: ні, все марно.

Таки справді — якийсь невдалий варіант.

Він дістав з холодильника почату пляшку, узяв стопку з буфету, налив ущерть горілки й хильнув не закушуючи. І тут краєчком ока вихопив якийсь порух скраю на комоді. Підійшов ближче — там сиділа та сама руда білка, помахуючи рудим хвостиком і сумно позираючи на нього блискучими очицями-намистинками.

— Як, знову ти? — спитав розгублено, і йому навіть здалося на мить, начебто білка ствердно покивала головою, але, звісно ж, то тільки здалося.

«Я загадав неправильне бажання», — гірко подумав він і поплентався до спальні. Там ліг на ліжко. Стало нестерпно шкода себе, захотілося навіть плакати.

— Діду Морозе, — виразно мовив Вадим, зімруживши повіки, — поверни мене назад, не хочу я цього життя, я хочу те, друге.

З темряви якимось сам по собі виник образ Діда Мороза в маминому червоному пальті, з коміром і бородою з жовтуватої вати, й докірливо подивися на Вадима. Далі все зникло, пропало.

Розбудив його дзвінкий Лізин голос:

— Прокидайся, сплюхо, усе свято проспипиш!

— Лізо, це ти? — лише й спромігся сказати Вадим Миколайович. — А де білка?

— Яка ще білка? Немає тут ніякої білки, — Ліза підозріло глигнула на нього, й тут її погляд упав на майже порожню пляшку. — І це ти сам подужав? Як же ти святкуватимеш?

— Я не п'ю, — буркнув Вадим Миколайович. — Я дезінфікую свої душевні рани.

Але насправді його переповнювало щастя.

Потім вони святкували Різдво, проте Вадим Миколайович більше й у рота не брав, хіба лиш чаркувався, і жодні спокусливі підступи друзів не могли похитнути його залізної волі. Він мовби наново вдивлявся в довколишній світ і Лізу. Не збагнути чому, Ліза з кожною хвилиною подобалась йому чимраз більше й більше.

Потім вони прийшли у свій номер і віддалися кохання, а за вікном як натхненний приклад «стояв» гігантський пік Маттергорна.

«Так, — подумалося Вадимові Миколайовичу, — алкоголь не сприяє пошуку відповіді, але може допомогти забути запитання».

Наступного ранку він викликав тутешнього лікаря. Той говорив по-німецькому, а штатний готельний перекладач тлумачив мовлене місцевим медичним світилом. Вадим Миколайович трішки володів німецькою, проте не вважав за потрібне вдаватися до своїх не вельми багатих мовних знань.

— Перекладіть, — сказав він тлумачеві. — Я тут пляшку віскі випив без закуски, далі почалися галюцинації, і ця білка...

— Що за білка? — спитав перекладач.

— Ну, тут на столі сиділа, а потім зникла...

Перекладач поговорив з лікарем, той вислухав і вибухнув довжелезною тирадою. Тлумач промовчав, але Вадим Миколайович зрозумів і без його послуг. «Хоч би раз цей чоловік сказав, що даремно пив. Але ж ні... То він даремно змішував, то погано закушував...»

Виголосивши промову, лікар виписав пігулки й подався геть у супроводі тлумача, однак на порозі озирнувся й докірливим поглядом зміряв нашого героя. «Де ж ти подів червону свитину, бороду й вуса?» — подумки спитав Вадим Миколайович і, хвильку повагавшись, вийшов за ним на коридор, однак там уже нікого не було.

Він роззирається навсібіч. Якась недосформована, невідчепна думка не давала йому спокою. «Зрозуміло! — мовив він про себе. — Кохання вже саме по собі є мета. У тому варіанті життя ти досяг його і вгамувався. Навіщо гнати, коли отримав усе й одразу? Тут у тебе не вийшло, мета відсунулася в часі й поволі змінилася. Через це ти «рвонув» уперед, не втратив темпу, зберіг гостроту сприйняття життя. Ось де секрет успіху. Він простий і давно відомий: краще — ворог гарного».

У кінці коридору з'явилася Ліза. Вона йшла, ледь похитуючись на високих підборах чобітків, твердо ступаючи на саму середину темно-брунатої килимової доріжки; довге світле волосся збігало на комірець сріблястої шубки, блакитні рукавички й шалик надавали їй схожості з казковою снігуркою.

«Гарна дівчина! Чого тобі ще бажати від цієї неспокійної долі?» — подумав Вадим, а вголос мовив:

— Сьогодні, Лізо, ти маєш прекрасний вигляд. Як і завжди...

ПРИСТРАСТІ ШАЛЕНІ

Щось муляло у щоку. Володька ледве розтулив повіки — тепер зрозуміло. Він заночував на дачі в товариша і звечора замість подушки прилаштував свого портфеля. Портфель був доволі солідний: шкіряний, коричневий, з великим нікельованим замком. Ось він якраз і муляв. Цю річ подарували батько з матір'ю на Володьчине двадцятиріччя, очевидно, у сподіванні, що їхнє чадо нарешті візьметься за розум й задумається над майбутнім. Нині це все, що належало йому. Тобто, портфель став повним життєзабезпеченням. У ньому містилися конспекти й підручники, бутерброд на сніданок, білизна на переміну, пляшка пива, мило, зубна щітка й рушник. Решта була на самому Володьці.

«Котра година?» — він злякано глянув на годинника. Ні, в інститут спізнитися він не боявся. Просто сьогодні лекцію мав читати дуже в'їдливий доцент. Не з'явитися до нього на «пару» — то майже гарантія не скласти залік. А вивчати такий предмет як опір матеріалів самотужки — на це жодних сил не вистачить. «Ні, таки час я ще маю», — він потягнувся і хутко зіскочив з твердої лавиці, пофарбованої в зелене. Отже, він так і заснув у садовій альтанці. «А де ж дівчата?» Володька роззирнувся, проте нікого не побачив. Позіхаючи, він поплентався до будинку. Добірне товариство ще спало.

«Але ж і погуляли!» — подумав він.

Учорашній день пригадувався якось непевно. Здається, звечора прийшов однокурсник Мишко, з котрим вони час від часу спілкувались, і запросив до товариства.

— У Миколи дача вільна, — повідомив Мишко. — Батьки на цілий тиждень поїхали до тітки в гості. Компанійка зібралася — приєднуйся.

Володька завагався — запланував на завтра купу справ, але відмовитися було незручно. Коли відверто казати, то й геть не хотілося відмовлятися. Батьки жили в іншому місті, він винаймав кімнату на двох з товаришем. Надворі стояли вісімдесяти роки минулого століття, розваг бракувало, а душа прагнула.

— Дівчатка будуть? — нерішуче спитав він.

— Ще й як будуть! — розводився Мишко. — Дві класні дівчини з педінституту.

Це означало мінімальні ризики можливого внутрішнього скандалу, й Володька відважився.

— О'кей, іду, — відгукнувся. — Зачекай хвилин з десять.

Заскочивши до кімнати, він умить одягнувся, на ходу переповідаючи Мишкову версію своєму сусідові по кімнаті — Льоні. Проте Льоня сидів за курсовим проектом. Термін — завтра, нікуди не дінешся.

— Пролітаю, — сказав Льоня. — Катай сам.

Володька й Мишко, зайшовши по дорозі в магазин і купивши все необхідне для такої нагоди, сіли на трамвай і поїхали в «голубу далечінь». Їхати довелося довго, потім іще йти кілометра півтора.

Дача виявилася стареньким будиночком, що стояв у яблуневому саду. Зате садок справляв враження.

— Це ще дід садив! — похвалився хазяйський синок Микола, їхній інститутський дружбан. Він був на рік молодший і через те нітився перед третьокурсниками.

Товариство вже зібралося. Сам Микола, ще якийсь хлопчисько, з виду типовий «ботанік» в окулярах, та три доволі підозрілі дівахи; як з'ясувалося, таки справді з педінституту. Алкогольні напої були представлені солідно, із закуски — переважно консерви та овочеві соління в банках під металевими кришками, заготовлені Миколіними батьками.

Почали вельми бідово, але після третьої «ботанік» поплив і його вивели подихати свіжим повітрям. До огорожі саду із внутрішнього боку було прибудовано невеличкий курник. Туди й пішли.

— Тут у мене й кури є, — проказав Микола, і язик його вже трохи заплітався.

Справді, на сідалі сиділо кілька курей, а долі пихато походжав білий красень півень з червоним настовбурченим гребенем.

— Він у тебе що, лише один? — поцікавився Володька, дитина міська і з деталями сільського побуту не обізнана. Та й узагалі кури йому траплялися переважно у вареному або смаженому вигляді.

— Звичайно, один, — гордо відказав Микола. — І дає раду десяткові курей: усі вони регулярно несуться.

І він озирнувся на трьох підозрілих дівах. Ті дружно захихотіли. На підтвердження сказаного Микола продемонстрував плетеного кошика, що стояв на клишоногому стільці; у кошику вивищувалася гірка з двох десятків великих яєць!

Тим часом полишений без нагляду «ботанік» зняв окуляри, засунув їх у нагрудну кишеню сорочки і, похитуючись та тримаючись за стіну курника, підійшов до гурту ближче.

— Де кури? — спитав він доволі невиразно, його хитнуло, він розвернувся й гепнувся просто на стілець. Пролунав сильний тріск і навсібіч полетіли жовті та білі бризки...

— Ти що, матері твоєї у печінку! Мені батьки мої власні яйця відірвуть! — зайшовся Микола, проте «ботанік» уже міцно спав, опустивши голову на груди.

— Облиш його, нехай прочумається, — сказав Мишко. — Яйця все одно тю-тю.

Рушили в дім продовжувати.

Стояв червень, і ночі були теплі. «Як там наш «ботанік»? — кілька разів ця думка провідувала Володьку, коли він виходив у садок покурити. Урешті вирішив: «Нехай собі спить, уже ж не змерзне».

Поволі атмосфера підігрівалася. Їх тепер було порівну — троє хлопців і стільки ж «підозрілих» дівчат. Ті явно чекали від парубків пропозицій, і Володька наважився.

— Ходімо прогуляємося, — звернувся до тієї, що здавалася старшою і назвалася Оленою.

— Ходімо, — відказала вона, пильним поглядом оцінюючи «поле бою».

Схоже було, що її подругам нічого не «загрожувало» — Мишко з Миколою, вже добряче «тепленькі», стрімко рухалися услід за «ботаніком».

— Слабенькі в тебе друзі, — іронічно всміхнулась Олена й уважно подивилася на Володьку. Той знав за собою цю рису — не п'яніти чи принаймні не здаватися п'яним. Ні, звісно ж, міг заболіти живіт чи могла підступити нудота, коли випивав надміру, проте голова завжди залишалася більш-менш ясною. Згодом, з літами, один з його друзів — досвідчений лікар — пояснить цей ефект низькою всмоктуваністю шлунка, але тоді Володька таких мудрованих термінів не знав і користався своєю перевагою, як міг, у реальних життєвих перипетіях.

Вони з Оленою вийшли в сад, якраз до альтанки, що темніла попереду. Дах альтанки тримався на стовпцях, обрамлених метровими дерев'яними стінами. В середині уздовж стін по периметру тяглися неширокі лавиці, у центрі стояв круглий дерев'яний стіл на одній, зате товстій, нозі-опорі. Володька й Олена спершу спробували прилаштуватися на лавицях, однак там було вузько для двох. Тоді вони сіли, а далі й прилягли просто на стіл. Володька заходився роздягати Олену, але вона мала на те власну думку.

— Ні, — мовила вона, — я мушу донести себе до майбутнього чоловіка незайманою. Давай по-іншому.

— Як по-іншому? — поцікавився Володька; його тодішній не надто багатий досвід не підказував йому якогось рішення.

— Та ти ще геть сопливе дитя! — розсміялась Олена. — То тільки для клізми існує одне місце вжитку, а для поцілунків вибір величезний.

І протягом найближчих півгодини вона значно розширила Володьчині знання предмета.

— Звідки все це тобі відомо? — щиро здивувався Володька, коли після нетривалої «розминки» вони нарешті відокремились одне від одного.

— Від верблюда, — жартом відбулась Олена. — Не завжди такі «зелені» трапляються.

І подалася в дім.

А Володька залишився в альтанці й солодко поспав один на лавиці, підклавши під голову власний портфель.

А проте мав неодмінно їхати. Він іще раз навідався в будинок. Там усі спали, на столі був цілковитий погром, але, з усього видно, нічого надзвичайного вчора не відбулося. Потім зайшов у курник. «Ботанік» уже не спав, однак відірватися від стільця самотужки не міг — приклеївся. Довелось надавати йому технічну допомогу. Далі — на трамвай, і на початок лекції в інституті він якраз устиг.

Усього лиш один епізод його дуже неспокійного студентського життя — зате який місткий! Десь приблизно через рік Володьку запросили на весілля до товариша по спортивній секції, котрий навчався в педагогічному. Нареченою виявилася... Олена. «То як, донесла? — спитав у неї нишком, коли трапилась нагода. «Ще й як донесла! — так само покрадьки відказала вона. — Гляди мені!» І покивала пальцем.

Ще через рік вона якось підійшла до нього на великій перерві, коли студенти обох сусідніх навчальних закладів гуртувалися на бруківці, несамохіть заважаючи проїздові міського транспорту.

— Я тебе запрошую, — сказала вона. — Мама поїхала, квартира вільна. Приходь після лекцій.

І тицьнула йому в руку папірець з адресою.

— Навіщо? — здивувався Володька. — У тебе ж є чоловік.

— Дістав він мене! — пирхнула Олена. — Та й ми з тобою нібито не закінчили.

Піддавшись цікавості, він прийшов. Цього разу усе було інакше, й лише через дві години, доволі втомлений, він припинив «фізичні вправи».

— Не можу я з ним! Не можу й не хочу, — призналась Олена. — Тебе ось принаймні хочу, а той... Узагалі ні рак, ні жаба.

Їхні зустрічі тривали з тиждень, далі все владналося саме по собі — вернулася мама і не стало місця для зустрічей.

Через двадцять років Володька зустрів Олену випадково, коли перебував у відрядженні у великому проектному інституті. Вона працювала там начальником відділу, де окрім неї було ще близько десятка молодих чоловіків. І жодної жінки. «Мої курчата», — лагідно називала вона підлеглих.

— Поглянь, — зауважив їй Володька, пригадавши епізод з далекої юності, — ти тут одна курка на десять півників.

— А воно так і є, — серйозно мовила Олена. — Я ж тепер живу самотою. Може, зайдеш увечері?

— Та ні, мабуть, зайве, — відказав, сам далеко не безгрішний, Володимир Іванович. — Залишимося краще давніми добрими друзями.

— Так-таки й давніми? — з гіркуватим усміхом промовила Олена Павлівна. — Можна й давніми. Але ще краще — добрими!

СНИ

Встановилася теплінь, приморське місто сяло вогнями, і в гавань заходив білий пароплав; квітневий вечір 1998 року. Готель стояв високо над морем, і з просторого балкона ресторану порт було видно в усіх деталях.

Він вийшов покурити після вечері й був сам. Чорне, наче оксамитове, небо, яскраві зірки — одне слово, південь. Відрядження закінчувалося, ділові зустрічі проведено, всі домовленості ще треба було продумати і усвідомити. Що ж, життя — це боротьба, й останні три дні це тільки підтвердили.

Але міркувати в самотині було гарно. Він поглянув донизу — темно-зелена, іще не вицвіла під спекотним сонцем рослинність густо вкривала увесь схил до самих споруд. Повен місяць освітлював усю цю пишноту; тіні од кипарисів були чорні й довгі. Штучного освітлення на балконі не було, але місячного світла вистачало.

Відчинилися назовні скляні двері ресторану, і хтось вийшов на веранду. Він підвів голову — жінка, схоже, молода і вродлива. Услід за нею вийшов чоловік, сказав їй щось різке і вернувся назад у яскраво освітлене приміщення ресторану. Вона не відповіла, навіть не повернула до нього голови, потім повільно наблизилася до кам'яної огорожі балкона.

«Підійти? — подумав він. — Підійти і заговорити. А втім, чи варто? Вона тут не сама. Та й все одно завтра від'їжджати. Даремний клопіт».

Однак цікавість перемогла, і він неквапно рушив.

— Чи можу я вам чимось допомогти? — запитання прозвучало м'яко й неголосно.

— Навряд, — відповіла вона, витримавши паузу. — А втім, якщо ви справді цього хочете, то проведіть мене до набережної.

Він роззирнувся. Веранда знаходилася на рівні третього поверху, але можна було піти звідси не через готель, а зовнішніми широкими кам'яними сходами з двома прогонами, що виходили просто в парк.

— Вас ніщо не затримує в ресторані? — спитав він.

— Ні, я хочу піти звідси якомога скоріше.

Вони спустилися донизу й повільно пішли алеєю убік моря. Він придивився. Ні, не дівчина це, а вродлива зріла жінка років тридцяти п'яти. Дуже доглянута. Що ж, він у свої «під п'ятдесят» також іще «орел».

Розмова спочатку не складалась, але потім пішла легше.

— Це ваш знайомий? — запитав він.

— Знайомий? — здивовано звела брову вона. — Це мій чоловік. Не будемо більше про нього.

«Проблеми, — подумалось йому, — вічні проблеми...» А вголос мовилось:

— Мені це знайоме. Щоправда, з іншого боку «барикади», але дуже знайоме.

Потроху вони розговорилися. Легко спілкуватися, коли нічого не знаєш про співрозмовника. Жодних стереотипів, усе з чистого аркуша. Він розповів про себе — трохи спрощену версію свого багатого на події життя. Вона здебільшого слухала.

— Мене звати Віктор, — сказав він. — Віктор — це перемижець. А вас?

— Майя, — відповіла вона. — І сьогодні у мене день народження.

— Майя — це ілюзія, — сказав він. — Тобто це — реальність, але яка існує лише у внутрішньому просторі матерії. Вона ілюзорна, бо підлягає безконечним змінам. І в них головний зміст і головна властивість Майї.

— Звідкіля ви це знаєте? — поцікавилася вона. — Не така я вже ілюзія. П'ятдесят чотири цілком реальні кілограми.

— Та так, — відказав він, — в інституті був період захоплення індійською філософією. Однак ось уже набережна. Вас провести додому?

— Ні. Я погуляла б іще в парку.

Вони звернули й пішли паралельною алеєю у зворотний бік. Часом їм зустрічалися пари — хто обійнявшись, а хто окремо. Кілька разів у кущах щось виразно шелестіло.

— Так, — сказав він, — як запевняв один мій знайомий, у вас тут влітку кожен кущик дихає.

Вона позирнула на супутника з помітним зацікавленням, і щось ворухнулося в його душі.

А загалом попередні кілька років, що принесли йому серйозні проблеми з жіночою статтю, не схилили до романтичного настрою. «Але, виявляється, не все втрачено», — подумав він, а вголос сказав:

— А які ж проблеми у вас, Майю?

— Та є проблеми, Вікторе, — невизначено відповіла вона й додала: — Будь ласка, проведіть мене додому.

Він крадькома позирнув на годинник: вже дві години прогулянки. Але йти звідсіля не хотілося. Відчуття його загострилися, і він став помічати багато чого в жінці, що йому подобалося. «Не поїду, — вирішив він. — Затримаюся днів на два, дозволю собі маленьку відпустку. Все одно попереду два вихідних — субота й неділя».

Прощаючись, вона швиденько поцілувала його в щоку і повернулася, щоб іти. Однак він наче відчув якимсь невимовлене нею запитання і сказав:

— Майю, зустріньмося завтра і ще раз відсвяткуймо ваш день народження.

Вона пильно поглянула йому у вічі і, витримавши паузу, мовила:

— Гарзд, о сьомій вечора, там, де ми вийшли до набережної.

Майя зайшла до під'їзду, піднялася на другий поверх і відімкнула двері квартири своїм ключем. Чоловік іще не вернувся, і в квартирі було темно. «Напевне, він не вернеться до ранку, — подумалось їй. — Захоче після сварки показати, хто в домі хазяїн». Останнім часом вони дратували одне одного самим фактом свого існування і час від часу спалахували через дрібниці.

«Чому так виходить? — думала вона. — Де взаєморозуміння, ніжність? Та й чи були вони? Здається, були, а втім, я можу й помилятися. Все так переплуталося останнім часом».

Вона увімкнула світло й пішла до спальні. Дорослі син і донька жили окремо, вона була у великій і порожній квартирі геть сама.

«Вже сорок три, — спало на думку, — так багато. Хоча об'єктивно я з вигляду молодша».

Майя оглянула себе у велике, до самої підлоги, люстро навпроти ліжка, потім зітхнула, переодяглась і пішла до ванної кімнати — час готуватися до сну.

Повертаючись у спальню, вона прихопила з собою книгу зі столу у вітальні — Леон Фейхтвангер, «Іспанська балада» — лягла в ліжко і прочитала кілька сторінок. Потім книжка випала з рук, повіки зімружилися, дихання стало тихим і рівним. А коли вона розплющила очі — світ змінився. Вона стояла на високій кручі: внизу кипіло й пінилося зелене море. Довгі хвили розходилися далеко в обидва боки рівними, ледь зламаними лініями. Звідкись вона знала: там, праворуч, Гібралтар чи Геркулесові Стовпи, як їх називали стародавні. Туди два дні ходу...

Зусебіч, наскільки сягав погляд, тяглися пагорби, що переходили в невисокі гори, вкриті буйною рослинністю з вузьким листям дивного сріблястого кольору.

«Принцесо, нас чекають», — почула вона голос і озирнулася. Похмурий воїн у кольчугі, шоломові і з маленьким

круглим щитом за спиною тримав за повіддя двох коней — великого гнідого жеребця й маленьку рябу конячку. «Моя», — подумалось їй. Слова лунали дивно, але були зрозумілі.

Трохи оддалік стояли ще три вершники з короткими списами і широкими шаблями. У всіх шоломи були обгорнуті білими тюрбанами.

«Принцесо, треба поспішати, — знову заговорив воїн, — ваш батько розгнівається». Тут Майя звернула увагу на своє вбрання. Вона була повністю загорнута в тонкий шовковий, дуже просторий одяг синьо-оранжевого кольору. Але обличчя не було закритим, і свіжий вітер приємно охолоджував щоки.

Майя підійшла до коня, і воїн, шанобливо ставши на коліно, підсадив її в сідло.

Усе це чомусь не дивувало її. Майя знала: до замку ще день дороги і довкола бродять зграї мародерів. Безупинні війни між християнськими королівствами і Гранадським еміратом принесли спустошення і вивели на великий шлях масу волоцюг, найманців, авантюристів. «Такі закони війни, але зі мною надійна охорона», — подумала вона.

Невеликий загін тим часом подолав найближчий перевал і спустився в неглибоку долину, вкриту кущами й невисокими деревами. Вузька стежка зміїлася вздовж долини і губилася в заростях. Раптом щось просвистіло в повітрі і найближчий вершник зронив вудила, схопившись за горло. Між його пальців стирчало оперення стріли. Наступної миті її кінь спіткнувся об натягнутий упоперек стежки мотузок, і Майя, вилетівши з сідла, боляче вдарилася об твердінь землі й знепритомніла.

Отямилася вона від грубих голосів, котрі обговорювали її подальшу долю. «Я зляжуся зараз із нею, — наполягав один із співрозмовників, опецькуватий невисокий голодранець, зарослий густою чорною бородою, — а потім уже говоритимемо про викуп з еміром».

«Не гарячкуй, бо замість викупу накладеш головою», — спиняв його інший, рудий паруб'яга з довгим брудним волоссям.

Майя над силу підвела голову. Вона була зв'язана по руках і ногах. Два воїни з її охорони лежали неподалік, ще один — трохи далі, за метрів десять. Їхні коні були стриножені і прив'язані до дерева. «Де ж четвертий?» — подумала вона. Розбійників було десять. Голодранці, але озброєні добре.

Усе це чомусь їй не дивувало. Реальність наче розшарувалась. Вона добре пам'ятала і приморське місто, і сварку з давно вже нелюбимим чоловіком, і знайомство з Віктором. Ще й досі відчувала, як гостро захотілося їй його в мить розставання. Дивно: усього за якихось дві години знайомства. Хоча такий цікавий, розумний, освічений мужчина.

«Можна ще надолужити, — подумала вона, — сьогодні ж у нас побачення».

Все це якимось дивом перепліталось з теперішнім станом речей. Тут вона суттєво молодша і, здається, іще дівчина — одна з доньок правлячого еміра. А там...

Залементував будильник, світ розколовся, пів на восьму ранку. Ласкаво просимо в передостанній рік двадцятого століття! «А там який був? — майнула остання думка з вислизаючого середньовіччя. — Здається, 881 рік Хіджри, щось близько 1476 року від Різдва Христового. Саме так, рік, коли мій батько, емір Абульхасан, уклав перемир'я з Кастилією». Якою ще там Кастилією? — вона нарешті прокинулася остаточно: час на роботу!

У цьому житті вона матір сімейства й дуже серйозний спеціаліст — лікар вищої категорії. Майя працювала завідувачкою відділення міської лікарні.

...Віктор повертався до готелю затихаючим містом. «Усе гаразд, — думав він, — що є приємнішого, ніж очікування

дива?» Він звернув з освітленої набережної і попрямував угору темним парком. Ось іще один поворот алеї — і він майже на місці. З кущів вийшли троє і заступили йому дорогу. «Схоже, малолітки, — прикинув він, — але ж утрьох». Озирнувся назад. Там були ще двоє.

— Дядечку, дай закурити, — почулося стандартне. Обстановка нагніталася, але він зберігав самовладання — замолоду йому траплялося бувати в різних ситуаціях.

Віктор роззирнувся. Нікого й нічого, крім дерев'яної садової лавочки. Він проходив повз неї сьогодні вранці. Там ще один край дошки було надірвано разом із цвяхами. Чи вдасться одразу одірвати другий край? Це ж усе-таки зброя. «Не жди удару, бий першим», — згадав він підліткові принципи. Відскочив, одним махом одірвав дошку і, розвернувшись, вдарив нею по першій групі нападників. Потім іще раз — по середній фігурі. Все сталося так швидко, що ніхто не встиг зреагувати. Почувся здавлений крик, шлях був вільний.

— Ми ще зустрінемося! — кричали услід хвацькі переростки, але йому було вже все одно.

Віктор піднявся до себе в номер, роздягнувся й ліг у ліжко. Повіки поважчали, звуки долинали наче здаля. Він підвівся і поглянув у дзеркало шафи для одягу. Йому здалося, що там виник якийсь порух.

Світ згаснув і знову засвітився.

Він дивився у вузьку бійницю башти родового замку. Попереду виднілись безкраї пагорби і гори Сьєрра-Невади.

На ньому була коротка кольчуга, кіраса, шкіряні штани й чоботи для їзди верхи з оторочкою по лівому краю. За широкий шкіряний пояс був засунутий кинджал, збоку на перев'язі висів прямий меч, до стіни був зіпертий трикутний щит з гербом — два леви й замок на черленому тлі. Позаду сопів начальник особистої охорони. «Пане, — сказав він, — гарна днина.

Якраз для полювання. І перемир'я з мусульманами вже оголошено — можна великий загін не брати».

Віктор іще раз поглянув у проріз бійниці. Так, дни-на гарна. Усе, що відбувалося, його чомусь геть не дивувало. Він прекрасно розумів мову, яка була йому незнайома в тому, іншому житті. Тут він був графом Алонсо, командиром загону воїнів, володарем кількох поселень і родового замку, і був значно молодшим.

«Вирушаймо, — сказав він, — клич людей». Начальник охорони звисився через парапет і махнув рукою. Знизу гугняво заспівали мисливські роги, почувся гавкіт собак.

Воднораз він якимось дивним чином пам'ятав, що в нього увечері побачення з Майєю. Вродлива жінка, дуже яскрава, чорноволоса й чорноока, справжня іспанка.

«А я зараз де?» — подумав він. Саме в Іспанії. Ця думка втішила його, але... час було рушати. Віктор спустився у двір і підійшов до свого жеребця. Слуга присів навпочіпки, він став йому на плече і скочив у сідло.

Загримів ланцюг підвісного мосту, і невеликий загін з восьми чоловік промчав через давно сухий рів і далі, в навколишні гори.

Пролунав довгий гудок пароплава, і Віктор прокинувся. За вікном був прекрасний квітневий день. Великий білий пароплав повільно виходив з акваторії порту. Ось уже поминув хвилеріз, іще раз голосно загудів. «На прощання», — подумав Віктор і згадав: так він же продовжив готель на два дні й сьогодні у нього побачення з Майєю.

Віктор швиденько умився, поголився і спустився до ресторану поснідати. Там біля шведського столу вже юрмила-ся поважна публіка. Серед усіх виділялася баскетбольним зростом дружна команда дівиць-гастролерів, що знімала учора увечері клієнтів на швидке і дороге задоволення. Їхня начальниця — старша віком — клопоталася поруч.

А ось цей черевань учора був «пикою в салаті». Сьогодні такий зім'ятий, наче на ньому канкан танцювали. А втім, може, так було й насправді. Бог йому суддя!

День Віктор провів у басейні, відпочив, позагоряв, потім пообідав великим шматком камбали в пляжному ресторанику.

До шостої він був наготові. Раптом його охопило дивне нетерпіння, передчуття чогось нового. Він знав, ні, відчував — це буде сьогодні, це обов'язково відбудеться. О сьомій він підійшов до місця зустрічі і вже здаля помітив Майю. Придивився: все ж таки учора прогулювалися в темряві і напідпитку. Шкода було б розчаруватися. Кожен чоловік знає, що жінка стає все красивішою й красивішою з кожною наступною чаркою.

Але ж ні, вона була ще красивішою, ще принаднішою, ніж учора. Майя підійшла, він зазирнув у її бездонні чорні очі й там побачив відповідь на все.

Вони сіли в кафе на березі моря й спробували поговорити.

— В дачном кресле, ночью, на балконе...
Океана колыбельный шум...
Будь доверчив, кроток и спокоен,
Отдохни от дум, —

розпочав він і продовжив:

— Ветер приходящий, уходящий,
Веющий безбрежностью морской...
Есть ли тот, кто этой дачи спящей
Сторожит покой?...
— Есть ли тот, кто должной мерой мерит
Наши знанья, судьбы и года?
Если сердце хочет, если верит,
Значит — да, —

відповіла вона.

— То, что есть в тебе, ведь существует.
Вот ты дремлешь, и в глаза твои
Так любовно мягкий ветер дует —
Как же нет Любви ? —

завершив він.

Слово було сказано. Він узяв її за руку, і вони пішли до нього в номер, палаючи бажанням. І нарешті дійшли.

Двоє цілковито дорослих людей — вони знали, чого потребували одне від одного. Але це було прекрасно, як ніколи раніше, і більше не хотілося нічого. Хотілося лише повторити, і вони повторили.

Так обоє й послули, тісно обнявшись на продавленому готельному ліжку.

Світ для неї знову змінився.

...Вона лежала долілиць, і найближча травинка здавалася їй просто велетенською. Суперечка між розбійниками стихла якось сама собою, і вони пересунулися в тінь за її спиною. Вона спробувала поглянути туди, ледь не вивихнувши собі шию. Опецькуватий підійшов ближче, вилаявся і став скидати штани, її охопив панічний страх. Начеб це і сон, але як знати... В цю мить довговолосий парубійко, м'яко ступаючи, підійшов до свого товариша ззаду, швидко витяг кинджал і всунув його тому межі плечі.

«Не псуй товару, — лише пробурмотів. — Що еміру, що купцеві — усе слід продати цілим. Інакше багато не дадуть».

Ще одне нерухоме тіло з'явилося на галяві. Згряя змовчала і сіла перекусити. Майя спробувала ворухнути руками й ногами, але все марно — змуцували намертво.

Ураз почувся тупіт копит, і на галяву увірвалися вершники в яскравому синьо-червоному вбранні. Передній — високий воїн з гербом на щиті, з ходу зарубав двох бандитів, решта, наче зайці, розбіглися навсібіч і зникли в лісі.

Вершник скочив з коня, розрізав мотуззя на Майїних руках і ногах і церемонно вклонився.

«Принцесо, — сказав він, — ви вільні і завтра я відправлю вас до батька».

Майя над силу підвелася і, зіпершись на руку свого рятівника, сяк-так сіла на коня, якого їй підвів останній, що залишився в живих, з її охоронців.

«Віктор, — подумала вона, — невже це Віктор? Схожий, але значно молодший». Щось стримувало її від запитання, якесь передчуття. Запитання могло зруйнувати дивну рівновагу життєвих подій. Вона так відчувала, але не могла це пояснити. Просто так було — і все.

Кавалькада рушила в дорогу і до вечора досягла замку.

Віктор також бачив сон.

...Кінь під ним ішов розмашистою риссю, і гілки дерев норавли хльоснути по обличчю. Треба було пильнувати, щоб не позбутися ока. Єгері мчали трохи позаду зі зграєю собак. Раптом із-за повороту дороги з'явився вершник, мусульманський воїн, і перегордив шлях.

Загін підтягнувся, Віктор поклав руку на ефес меча. Хоча й перемир'я, але все ж таки...

Вершник спішився і став голосно благати про поміч. З його слів виходило, що принцеса, донька еміра, полонена розбійниками і її життя та честі загрожує небезпека.

«Де це?» — запитав Віктор.

«За півгодини звідсіля».

Далі були гонитва, короткий бій і звільнення полонянки.

Увечері вони сиділи біля великого палаючого вогню в каміні головної зали замку.

Слуги подавали смажену оленину, вино, фрукти.

Віктор, а може, граф Алонсо, дивився на прекрасну чорнооку дівчину. Почуття переповнювали його, але він стримувався. Раптом вона поглянула йому просто в вічі.

«Вікторе, — мовила вона, ледь розтягуючи припухлі яскраво-червоні вуста, — Вікторе, це ти? Як це може бути? Чому?»

...Вони прокинулися раптом і одночасно, коли світало. Голосно кричали чайки, і повітря було незвичайно свіже й чисте.

Майя з Віктором збігали на пляж, поплавали в дуже холодному, колючому і збадьорюючому морі, поснідали й піднялися назад у номер.

Їх нестримно, незбагненно тягло одне до одного. Потім розмовляли, потім знову...

— Що вдома? — спитав він.

— Нічого, — безтурботно відповіла вона. — У мене було нічне чергування.

— Правда?

— Правда, але подруга мене підмінила.

Вони знову лягли, притислись одне до одного і скоро знов задрімали.

...«Принцесо, — сказав Алонсо, — ми відбили три приступи. Може, ти все таки хочеш повернутися додому?» — «Ні, — відповіла вона, — тепер уже не хочу. Будемо битися і помремо разом». — «Гаразд, хай буде так, — сказав лицар. — Я піду, скоро вони знову полізуть на мури». Розвернувся і, дзвякаючи почорнілими від кіптяви бойовими лаштунками, пішов до воїнів — битися.

Уже два тижні військо еміра штурмувало замок, але захисники стояли непохитно.

«Мій пане, — став перед Віктором начальник охорони, — вони відходять». Справді, учасники облоги відійшли, продовження облоги загрожувало новою великою війною між двома світами прекрасної Іспанії. Обложені були тепер самі.

...Віктор розплющив очі.

- Пора обідати, — сказав він.
— А потім ти мене проведеш, — продовжила Майя.
— Коли ти прийдеш наступного разу?
— Може, завтра, а може, ніколи, — засміялася вона. —

Адже приступ ми уже відбили.

Він уважно поглянув на неї:

— Як, і ти також? Ти теж була там? У тому, другому житті?

— Хтозна, де справжнє життя, — відповіла Майя. — Може, ми зараз спимо, а живемо справдешньо там.

— Наше життя не може бути сном, — твердо заперечив Віктор.

— Чому ж? Хіба там не світить сонце, не гинуть люди, не палають пристрасті?

— Стривай. Ти це серйозно?

— Абсолютно!.. Абсолютно й навіть більше.

Через годину-другу вона була вже вдома, опустила у великий м'який фотель, узяла ту саму книжку й заплющила очі. Знайомі образи виникли з небуття.

...«Принцесо, — казав Алонсо, — мої почуття до вас, повністю заступили решту світу. Я прошу вашої руки і розраховую на серце в додачу. Але нам доведеться вінчатися за християнським обрядом. Я вже запросив єпископа».

«Це нічого, — відказала вона. — Я переконана, що загрожі, які люди будують між собою, до неба не дістають».

Обряд вінчання був пишним, настільки дозволяла бойова обстановка. «...У радощах і в горі, — казав єпископ, — доки не розлучить вас смерть...»

Потім був банкет з усіма надмірностями того часу. Столітні діжі викочували з льохів, і не було жодного, хто б не причастився надміру рубінового вина за здоров'я молодих.

Опівночі їх відвели до покоїв. Ліжко під балдахіном, килим під ногами.

Вона ступила на килим босими ногами, озирнулася і обняла його.

І розпався зв'язок часів. По один бік п'ятсотлітнього бар'єру zostалися граф Алонсо і прекрасна принцеса, по інший бік — Майя і Віктор. У кожного з них тепер була своя доля. Так це розпочиналося і триває досі, після п'ятнадцяти років.

Я знайомий з ними усі ці роки, і їхні розповіді про дивні події першої зустрічі збігаються до найменших подробиць. Вони — люди не цілком вільні у цьому житті. Багато чого, майже все, заважає їм бути разом, але вони якось дають цьому раду.

Любов, знаєте... Щоправда, снів про середньовічну Іспанію вони більше не бачать.

Та ось розкриємо й ми старовинну хроніку і прочитаємо:

«Якраз напередодні свята принцеса, донька еміра Гранаді Абдульхасана, була захоплена розбійниками. І звільнив її граф Алонсо, який саме тоді полював у тій місцині.

І послав граф до еміра послів з пропозицією вступити йому з принцесою в законний шлюб, освячений пресвятою нашою матір'ю церквою. І послав емір військо, порушивши перемир'я, але не змогло воно взяти замок і, постоявши якийсь час поблизу нього, одійшло.

І пошлюбився граф Алонсо з принцесою, донькою еміра, законним шлюбом, і жили вони в любові та злагоді довго й щасливо і померли в один день літа 1512 від Р.Х.».

А щодо снів наших героїв, то кожен може тлумачити їх на власний розсуд. Знаєте, є відома притча про китайського філософа Чжуанцзи, якому приснилося, ніби він метелик, якому сниться, буцім він китайський філософ. Тому не шукайте чорної кішки в темній кімнаті, особливо коли маєте сумнів, чи вона там є.

БІЛКА І «СТРІЛКА»

«Ось так, значить, стоять справи», — Павло задумливо подивився на світло через важку низьку склянку з широким денцем з грубого скла. Віскі він налив всього на півтора пальці, зате льоду накидав багато. Якраз, щоб зосередитися і подумати. А подумати було над чим. Схоже, що він нарешті подолав якийсь тривалий життєвий рубіж.

П'ятнадцять хвилин тому йому зателефонували:

— Павле Миколайовичу? — чоловічий голос, низький з хрипотою, ніби прокурений або злегка застуджений.

— Так, це я.

— Альбіна Петрівна просила передати, що вона виїхала з країни і більше не повернеться.

— А ви хто?

— Я її колега, телефоную з аеропорту.

Павло промовчав, і розмова на цьому закінчилася.

«Виходить, Білка поїхала», — він чомусь не сумнівався в істинності отриманої інформації. Скінчився її поєдинок із цим світом, скінчився її поєдинок із ним, скінчилися їхні дивні, ні на що не схожі стосунки.

Вони познайомилися двадцять два роки тому. Павло відразу запримітив рослу світловолоосу дівчину, коли очолив новий для себе відділ. Її ім'я було Альбіна, але всі звали її Білкою. По-перше, за трохи розкосі очі, які її дуже прикрашали, а по-друге, за публічне ім'я її тезка — знаменитого в Союзі собачки-космонавта, справжнє ім'я якої теж було Альбіна.

Білка була заміжня, та й він не вільний, але стосунки якось самі собою налагодилися дуже швидко. Напевно, інтереси збігалися. Так і виявилось, коли вони місяця через два поговорили «по душах», тісно обнявшись на вузькому ліжку невеликого номера у приміському motelі.

— Це ненадовго, — сказала Білка. — Мені просто цікаво. Та й набрид він мені.

— Хто? — не зрозумів Павло.

— Хто, хто? Чоловік мій, — відповіла вона. — Трах, і відразу спати. Що я не людина? А поговорити?

Павло теж подумав, що це ненадовго, проте виявилося зовсім не так. Їх об'єднували якась дивна цікавість і нестримний секс.

— Ти моє заземлення, — сказав він якось їй. — Я через тебе розряджаюся.

— Це ще хто через кого, — відповідала Білка, що безумовно теж було схоже на правду.

До речі, і вона дала йому прізвисько. Білка першої стала називати його Пашою (саме так, з наголосом на останньому складі); ймовірно через непохитне у нього бажання «покерувати» навколишніми; і це прізвисько швидко прижилося. Його й зараз «позаочі» так звуть колеги й підлеглі.

Попередній досвід підказував Павлу, що пересичення неминуче повинне настати приблизно через півроку, але Союз розвалився раніше. А ситуація, що змінилася, сильно вплинула на рівень їхніх стосунків.

— Я йду, — сказала вона якось йому. — Навіщо животіти в конторі за жалюгідні гроші? Йду у бізнес, сама гроші зароблятиму.

І пішла, організувавши спочатку невеликий швацький цех, а потім магазин — «комок», відповідно до обивательського жаргону років перебудови.

У неї почали з'являтися великі на ті часи гроші, а зустрічалися вони дедалі рідше.

Згодом пішов і він. Стало зрозуміло, що на колишньому місці «ловити» нічого, і він поплив самостійно у новому незвіданому світі. Їхні бізнеси не перетиналися. Павло не

залишив інженерної справи, не змінив спеціальність; просто тепер він за все відповідав сам. Не можна сказати, що було легко; час вимагав важкої і нерідко небезпечної роботи, але через кілька років прийшли і перші успіхи.

Бачитися вони тепер знову почали частіше і в основному на квартирі у Білки — чоловік її кудись зник ще перед бізнесовою «ерою».

Зрослі життєві ризики якимсь дивним чином збільшували сексуальні апетити обох.

— Слухай, Паша́, — сказала вона йому якимсь пізно ввечері після шалених обіймів. — А чом би тобі не взяти участь у моїй справі? Я непогано заробляю, але банківські кредити занадто дорогі для нашого бізнесу. Мені потрібні «швидкі» гроші, а в тебе, напевно, бувають тимчасово вільні кошти. Ми заробимо разом.

— Тож гроші не лише мої, — сумнівався Павло. — А які гарантії?

— Ось воно як? — розізлилася Білка. — А наші стосунки? Кохання нібито?

«Ага, саме «нібито», — подумав Павло, і вона це зрозуміла.

— Гаразд, нехай страховкою буде цех, магазин, товарні запаси, моє слово, врешті.

І бачачи, що він вагається, додала:

— Та не хвилюйся, Паша́, кошти в кожному циклі потрібні не більше, ніж на три місяці. Робота моя, гроші твої, прибуток ділимо навпіл.

Тепер вони обоє ризикували, зустрічалися ще частіше, а гострота пристрастей зросла аж до небес. Павло для себе намагався пояснити це явище, але нічого путнього не придумав. Утім якимсь він поділився думками з товаришем Колею — валютним спекулянтом, першими спеціальностями якого були психологія і психіатрія.

— Як ти не розумієш?! — сказав йому після п'ятої чарки навчений досвідом Коля. — Просто, організувавши спільний бізнес, ви обоє частково зайняли одну й ту ж екологічну нішу з обмеженими ресурсами.

Тобто, відповідно до біологічних законів, конкуренція між вами зросла, що на рівні сексуальних стосунків виражається в агресивності, прагненні підкорити собі партнера. Зрозумів?

— Не дуже, — відповів йому такий же «тепленький» Павло. — А як же співпраця, спільні інтереси?

Тут Коля заговорив зовсім мудро:

— Коменсалізм¹ у чистому вигляді зустрічається рідко, — прорік він. — Найчастіше він вироджується в симбіоз або паразитизм.

— І чому ти не лишився в медицині? — поспівчував йому Павло. — Все-таки кандидат наук...

— А жити на що? — сердито відповів Коля. — На які кошти дітей годувати? Та й на жінок сила-силенна грошей іде: і на Олену, і на Зіну, і на Катю. Краще вже я валютою поторгую. А у тебе, — додав він заспокоюючись, — майже ідеальний варіант: разом заробляєте. Активно трахаєтеся — так це від страху за результати.

Він подумав трохи й усміхнувся:

— Траху від страху — як звучить?

На тому й зупинилися, оскільки пляшка скінчилася.

Якийсь час усе йшло добре, але тут вибухнула криза серпня 1998 року. Усе пішло шкереберть. Найприкріше, що незрозуміло куди пропала значна сума грошей, яку Павло передав у тимчасове користування Білці за тиждень до цього.

Він уже вважався досить великим бізнесменом, керував багатогалузевим концерном, мав власну службу безпеки,

¹ Тісні, взаємовигідні відносини між партнерами.

але в деталі свого торгового бізнесу Білка його ніколи не посвячувала.

Сума була близька до критичної, і Павло спробував домовитися. Вони зустрілися у відкритому кафе на березі річки.

— Ти щось говорила про гарантії, — сказав він. — Поясни детальніше, визначимо істинний розмір втрат, поділимо їх відповідно до своїх можливостей, що-небудь реалізуємо. Слід вжити термінових заходів, можливі катастрофічні наслідки.

— Паша, — відповіла Білка, — ці наслідки вже сталися. Я тобі нічого не пояснюватиму, але повір мені — нічого вже не повернеш. І майно я не продаватиму — бо його вже немає. Справи останнім часом ішли не так добре, як я тобі казала. Забудь про мене.

Вона підвелась і рушила до виходу.

Павло не утримував її, але повернувшись на роботу, все-таки доручив своїй службі безпеки розібратися.

Через два дні на столі у нього лежав детальний аналіз ситуації, з якого випливало, що постраждав не лише він і найближчим часом безліч кредиторів пред'являть свої права. Також з'ясувалося, що в останній рік Білка вела дуже ризиковану гру, кредитуючи дрібних торговців під високі відсотки і завозячи в країну прострочені неліцензовані ліки. Загалом, та ще історія.

З Білкою ще раз спробували переговорити, однак через кілька днів керівник служби безпеки доповів, що обставини істотно змінилися: біля офісу торгової компанії їх зустріли міцні хлопці й повідомили, що Альбіна Петрівна разом зі своїм бізнесом перейшла під їхню опіку, змінила «дах» і з цієї миті нікому, окрім них, нічого не винна. Обстановка помітно загострилася — у повітрі запахло військовою, і начальник охорони, котрий бачив у минулому «багато чого», був дуже стурбований.

Із точки зору Павла ситуація була абсолютно безглуздою. «Як це? Не мати можливості навіть переговорити? Після всього, що було...» Він відчув себе глибоко ображеним.

— Треба продовжити контакти, — сказав він. — Ми не можемо допустити подібного до себе ставлення.

— Добре, — відповів керівник служби, але вигляд у нього став ще похмурішим.

Через два дні була призначена «стрілка».

— Вона говоритиме тільки в нашій присутності, — попередили «бійці». — І нехай обов'язково приходять перша особа.

Зустріч мала відбутися в чистому полі біля опори ЛЕП номер 21.

— Гарне число, — пояснили «контрагенти», — очко.

Напередодні до Павла зайшов начальник охорони.

— Павле Миколайовичу, — сказав він, — я настійно раджу вам одягнути перед зустріччю бронезилет. І ще ось що — там метрів за триста стоїть дванадцятиповерхова будівля. Ми перед «стрілкою» повинні перевірити дах.

— Як?! — здивувався Павло. — Ви гадаєте, що Білка?.. Та не може бути!

— Ще й як може. А інтуїція мені підказує, що так і буде.

У призначений день Павлу принесли важкого бронезилета, сорочку і піджак на два розміри більший за його звичайний п'ятдесятий. Жилет він надів на голе тіло, потім одягнувся і відразу відчув себе вщерть упакованою шафою.

Було дуже тепло, і Павло відразу зпітнів. Вони під'їхали до місця зустрічі вчасно. З іншого боку на двох машинах прибули парламентарі. Першими вилізла пара здорованів, потім Білка, потім ще два охоронці.

Довкола була буколічна картина — великий, увесь зелений, відкритий простір. Місцями в густій траві пробивалися червоні острівці маків. Яскраво світило сонце, і в блакитному небі миготіли ластівки й стрижі. Дивився б і

дивився, але у повітрі відчутно пахло небезпекою. Усі мовчали, і нарешті Павло із зусиллям розліпив губи:

— Я хотів би переговорити з Альбіною.

— Павле Миколайовичу, — відповів один з хлопців. — Вам тепер нема про що говорити з Альбіною Петрівною. Вона передала нам усе своє майно в обмін на захист від кредиторів. Тепер вона під нашою опікою і далі керує торговою компанією, але працює вже на наші гроші.

— Хлопці, — не погоджувався Павло. — Ви не розумієте. Людина, що втратила довіру, обманюватиме й далі.

— Ні, — сказав другий. — Це ви не розумієте. Ми знаємо про ваші стосунки у минулому. Зараз усе змінилося, і ви повинні це врахувати.

Павло подивився у бік Білки, намагаючись упіймати її погляд, але вона мовчала і, опустивши голову, не дивилася в його бік. У цей час у керівника охорони задзвонила тоді ще дуже масивна слухавка мобільного телефону. Він прослухав повідомлення, подивився на Павла й злегка кивнув. Це означало, що снайпер на даху будівлі таки був і вже нейтралізований.

Павло відчув, як кров ударила йому в обличчя. «Це ж треба, після стількох років стосунків і... кілер на даху».

Він нахилився до вуха парламентаря і тихо промовив:

— До речі, на даху вже наша людина, тож без дурниць.

Той здригнувся і заквапився. Усі згорнулися і швидко роз'їхалися.

— Мої люди обережно піднялися на дах, — потім розповідав начальник охорони, — і взяли снайпера без шуму. Він якраз гвинтівки на «сішки» встановлював. Добра зброя — СГД¹ з оптичним прицілом. Вона вже у нас. Ми правильно розрахували: з такої відстані він у голову стріляти б не

¹ Снайперська гвинтівка Драгунова.

став — занадто велика вірогідність схибити, а в корпус — так у нас же бронезилет.

І він самовдоволено подивився на Павла.

— А снайпер хто? — запитав Павло, що вже перестав будь-чому дивуватися.

— Капітан, відставник, каже, що взявся за гроші — дочці на операцію. До речі, що з ним робити? Завалити чи ментам здати?

— Запишіть усі дані й відпустіть, — сказав Павло. — Він же ще нічого не зробив, а намір не караний.

— Гай-гай! — похитав головою начальник охорони, але більше не заперечував.

Наступного дня невдаха-кілер прийшов до Павла і попросив позичити грошей.

— Мені нема до кого більше звернутися, — сказав він.

— А до наймачів? — поцікавився Павло.

— Так ще й «навантажать» за те, що схибив, — відгукнувся відставник і додав: — Я взагалі-то стріляти повинен був тільки за сигналом, тож занадто не засмучуйтеся з цього приводу.

— Жінка у перемовинах брала участь? — із внутрішнім трепетом запитав Павло.

— Ні, — відповів відставник, — жодних жінок, тільки здоровенні бритоголові бугаї.

«Ну, хоч тут пощастило», — з полегкістю подумав Павло і, несподівано для себе, заплатив досить значну суму за операцію дочки невдатного кілера.

Той капітан у нього відтоді став працювати. І не просто працювати — найвірніша тепер людина. І з боргом нещодавно розплатився, хоча Павло відмовлявся, брати не хотів.

А гвинтівка у Павла вдома. Її потім насилу вдалося легалізувати і зареєструвати. Нині експонат в особистому музеї, як пам'ять про минуле.

Думки знову перемкнулися на Альбіну. Ситуація справді була слизька, довелося відступити. Павло мобілізував усі наявні ресурси; знайшлися вірні друзі, які повірили й допомогли, зокрема той же колишній психіатр Колька. Зараз він уже Микола Іванович — власник великої фірми з торгівлі нерухомістю і мережі валютних пунктів. Повністю ж Павло зумів виплутатися з неприємностей тільки років через п'ять. А Білка через півроку зникла разом з особистим водієм і великою сумою чужих грошей. Втім вона цілком могла вважати їх своїми. Така була її психологія.

«Братва» пошукала її, пошукала та й облишила. А Павло навіть і не шукав. Він зрозумів для себе, що вся ця історія — розплата. Розплата за корисливість, нещирість, гріховність помислів і вчинків. Усвідомив він це і став жити далі.

Через три роки надійшов лист із Москви без зворотної адреси. У конверт був вкладений аркуш з друкарським текстом, де детально описувалися умови «замаху» на Павла, замовленого конкурентами у столичних «фахівців» з цієї галузі. У кінці листа була фраза: «У порядку остаточного розрахунку».

Усе виявилося правильним, і Павло знову ж таки погодився, що розрахунок відбувся. Все-таки життя — цінна річ!

А ще через кілька років доля звела його з колишнім водієм Білки, і той багато що Павлу розповів. Виявляється, вона не змінилася, серйозно грала на ринку «чорної» нерухомості, іноді вигравала й досягла успіху в цьому напівлегальному бізнесі. Але врешті-решт конкуренти «притиснули» її, і вона почала війну; програла і ось — знову втекла. Колишній водій став спочатку охоронцем, потім помічником, потім коханцем, але коханою людиною так і не став.

— Любила вона вас, — сказав він Павлу сумно. — І все життя шкодувала, що так і не сказала вам про це.

«Так, — подумав Павло, — прямо вона мені про це жодного разу не сказала. Тільки бізнес і діловий секс. Кожен вибирає своє».

Він допив віскі й долив ще. Лід весь не розтанув і приємно холодив язик. Павло подивився у вікно. Сонце сідало, але ліхтарі ще не запалилися.

Щось млоїло його зсередини. Він сів за стіл, узяв ручку й чистий аркуш. Рядки якимось самі линули на папір:

Біля тебе поруч доль було багато,
Є, було чи буде — чи не все одно?
Тож, поглянь тверезо на прибутки й втрати
І відкинь минуле, що пройшло давно.
Щастя та ненависть поруч опинились —
Крайнощі збігаються, притягнувшись знов.
Тут не заперечиш: отже — не судилось!
Кожна жінка — інша, інша і любов.
Іншими ми стали, нас життя змінило.
Зустрічі, розлуки — не здивують, ні.
Вже й не розберешся, що нас розлучило,
Залишилось — в серці вимкнути вогні¹.

Йому раптом подумалося: «Так, ось воно рішення»!

Павло Миколайович вірші любив, але до цього випадку ніколи їх сам не писав. Прочитавши наступного ранку раптово складений вірш, він вирішив, що й надалі не писатиме.

¹ Переклад вірша Лариси Дубас.

ЗІЙТИ НА СЦЕНУ

Зима випала теплою, і надворі замість звичних о цій порі кучугур стояли великі глибокі калюжі. «А вже середина січня, — подумав Геннадій, — мало би бути й холодніше». Він завжди зле переносив час відлиги, до всього ж більше в духовному аспекті, аніж у фізичному. Ось і нині Геннадій відчував напад чорної іпохондрії; чуття притупилися, бажання зникли, навіть апетит пропав. І головне — він твердо знав: ліки можуть бути лише одні. Це Ліда, Лідія Володимирівна.

Взагалі, далекі знайомі та колеги вже років із двадцять теж називали Геннадія не інакше як на ім'я та по батькові — Геннадієм Петровичем, інколи вельмишановним Геннадієм Петровичем. На даний час він завідував кафедрою в політехнічному інституті. Позаду лишилося бурхливе підприємницьке минуле. Там було всього, та після захисту докторської дисертації він усе-таки вирішив «зав'язати» з бізнесом. Дався взнаки непролетарський родовід: три покоління предків викладали в університетах, бути професором вважалося в його родині і правильним, і почесним. Це зобов'язувало. А втім, бізнес також не завадив, давши фінансову незалежність і певну самостійність мислення. Ці риси помітно вирізняли його в гурті інститутських викладачів, створювали своєрідну перевагу в робочих ситуаціях.

Геннадій задумався. Сьогодні він мав намір попрацювати зі своїми аспірантами. Їх було троє: два хлопці й одна молода жінка — Ліда. Їй двадцять вісім, і вже два роки вони разом.

У кімнати спочіло, Геннадій поглянув у вікно. «Ось і маєш, дощ пішов». Його кабінет умебльований у світлих

тонах і стіни пофарбовано світлим. Він узагалі любив світлі барви, сам був блакитнооким блондином і навіть зараз, узимку, мав на собі світло-сірий костюм. «Такої пори від цього не світлішає. Треба увімкнути світло, — подумалось йому. — Геть стемніло».

Ах, так, Ліда... Все почалося з нею надто традиційно, наче в анекдотах про начальників та секретарок. Зібралися «корпоративом», щось відзначали. Здається, старий новий рік. «Гуляй, моя націє, з першого по дванадцяте!» — пригадалося почуте від студентів десь у коридорі.

То був саме той випадок. Погуляти — тут ми могутні, тут ми коли завгодно. Ліда вступила до нього в аспірантуру за два місяці до того. Він запам'ятав з анкети, що раніше вона мала чоловіка, закінчила цей же інститут і на дозвіллі займалася фітнесом.

Гулянка підходила до завершення, коли вона підійшла до нього і, зазирнувши у вічі, тихо спитала:

— Чи не проведете мене?

— Може, краще таксі викликати? — бадьоро відгукнувся Геннадій Петрович. — Надворі справжня пороша.

— От і добре, нехай буде пороша, — відказала вона. — Пройдемося пішки, подихаємо свіжим повітрям, якщо ви не проти. — І тихіше додала: — Тут зовсім недалечко.

Геннадій Петрович прекрасно розумів, чим усе може скінчитися. Улітку йому набігло сорок вісім, і жінки, треба визнати, посідали помітне місце в його житті. Формально він був у шлюбі вже понад двадцять літ, мав вісімнадцятирічну доньку і в характеристиках відзначався як «добрий сім'янин». А фактично в останні чотири роки жив самотою і не вважав себе пов'язаним шлюбними узами. Що вдієш, стандартний варіант, коли кохання минає, а обов'язки «за угодою» залишаються. Своім обов'язком Геннадій вважав періодичне спілкування з дочкою та утримання дружини,

добре, що та не заявляла особливих претензій. «Чого не скажеш про дочку, — часом думав він. — Марійка якраз дівчина з характером, у мене вдалася».

Немає причини відмовлятися — так, пригадується, вирішив тоді він. Лідія Володимирівна була вельми гарна: струнка чорнявка з вузькими стегнами й тонкою талією, прозорі світло-блакитні очі, холоднуватий погляд, а що там усередині...

Одне слово, відповідала його смакам. Тілісті, грубі жінки ніколи не подобались Геннадію, він віддавав перевагу саме таким, більш субтильним або, як полюбляла казати одна з його колишніх подруг, «недорозвиненим». І вона ж, та колишня, цілком серйозно стверджувала, що потяг Геннадія Петровича до інфантильних створінь — то приховані ознаки гомосексуалізму. Тут він категорично запропонував, адже в цьому запідозрити його було неможливо. Однак подруга твердо стояла на своєму. Вона мала диплом психолога і визнавала тільки власну думку, та й то, як одного разу висловилася сама, не цілковито й не завжди.

Отож відмовлятися й корчити з себе незаймане дівчисько Геннадій Петрович не мав жодних причин. І він без будь-якого внутрішнього опору дав негайну згоду.

Вони вбрались у верхній одяг і подалися до виходу, відбиваючись від рясних пропозицій кафедральної громади випити «на коня».

— Ну куди ж ви? — підкочувала очі під лоба Катерина Семенівна, маленька літня викладачка. — Ось краще мене проведіть!

— Краще? — скептично перепитав молодий доцент Микола Сергійович і наповнив свій погляд великим сумнівом.

Позбувшись надокучливої уваги співробітників, вони нарешті вибралися з приміщення. Надворі падав густий

сніг, але вітру не було. Така собі зимова казка. Вони проходили повз яскраво освітлені вітрини вже зачинених магазинів, швидко вкриваючись помітним шаром снігу. Ліда справді мешкала неподалік, і коли вони опинилися перед її під'їздом, вона взяла його за руку й спитала:

— Чашечку кави?..

«Чому б і ні, — подумав Геннадій. — Уже два місяці, як я розлучився з останньою своєю пасією». А вголос мовив:

— Ну, хіба лишень одну.

Щойно переступивши поріг тісенької двокімнатної квартири, вони вже одразу за порогом кинулися роздягати одне одного. Хіть переповнювала їх, і вони квапилися. Не мали часу розстібати гудзики, й Геннадій скинув сорочку через голову, вивернувши її навиворіт. Потім черевики, штани. Все, більше не було нічого. До ліжка вони так і не дісталися: головні події відбулися тут, на червоно-синьому килимі з дрібним малюнком, укритому розкиданим одягом. Ліда виявилася доволі досвідченою, Геннадій мимохіть зауважив це. Не поспішала, відгукувалась на ласки, намагалася розтягти задоволення. Розтягти й повторити. «Саме те, що треба, — сказав він подумки. — Те, що треба».

Потім нарешті була кава, потім вони поговорили.

— Я два роки була заміжня, — повідомила Ліда. — Але вже рік як розлучена. Ранній шлюб, іще в інституті, із студентом-однолітком. Ранній і невдалий.

— То був твій перший чоловік? — спитав Геннадій.

— Не задавай дурних запитань, — відповіла Ліда. — Правди все одно не скажу, а вигадки, я думаю, тобі слухати не цікаво.

«Маєш? — подумалось йому. — Запитання й справді дурне, явно не професорське запитання. Кожен мудрий свого дурня знайде, — турботливо підказала пам'ять. — Отож замовкни й не заводься».

Вони ще посиділи, потім полежали, потім знову посиділи, потім він пішов додому. Відтоді й почалося. Вікова різниця майже вдвічі не тільки не лякала, а навіть збуджувала, заохочувала. Попередні його жінки були набагато старші, а тут... Ліду теж це не бентежило. «Подумаєш, різниця! — казала вона. — Мені за тебе заміж не виходити. Я бачу тільки твої переваги, а свої болячки й вади ти забираєш додому. Ми зустрілися на цьому шляху і колись розійдемося, на все свій час». Геннадій Петрович прекрасно уявляв, коли той час надійде. Через рік вона закінчить аспірантуру, захистить дисертацію і почне нове життя, в якому для нього, либонь, не знайдеться місця.

«Саме сьогодні Ліда й не збиралася приходити», — подумав він. Так у них склалося, що їхні зустрічі відбувалися двічі на тиждень і проводили вони їх переважно лежачи. Ясна річ, вона не потребувала додаткових консультацій — у них були нагоди поговорити.

Увійшла секретарка й подала товстенну течку з поштою та іншими паперами. «Це ж треба! — подумалось йому. — Вік інтернету, а кількість паперів не зменшується».

Він розкрив течку. Листи, газети, накази, розпорядження... Нагорі лежав нерозпечатаний конверт, з написом друкованими літерами «Особисто». Лист був із далекого південного міста, де він навчався в інституті й де пройшли далеко не найгірші п'ять років його життя.

Геннадій Петрович відірвав край конверта й дістав складений удвоє аркуш з учнівського зошита у клітинку. Кострубатим почерком, з помилками, на ньому було написано: «Таня померла тиждень тому і просила надіслати вам цього листа. Я сусідка, Дар'я Василівна». Геннадій Петрович знову заглянув у конверт і виявив там ще один аркуш білого паперу, складений учетверо. Він завагався. Таня була дівчиною, за якою він упадав на п'ятому

курсі. І ось вона померла. «Лист *звідти*, — майнула думка. — Може, не читати?..»

Однак цікавість переважила, й він розгорнув листа. «Гено, — було написано округлим квапливим почерком, — у тебе є син, теж Гена. Йому двадцять п'ять, і він має моє прізвище, але схожий на тебе, викапаний ти — поглянь на фотокартку. Три роки тому він емігрував і нині живе в Єрусалимі. Я вважаю, ти маєш знати. Прощай, ми більше не побачимось. Коли ти читатимеш цього листа, мене вже на цьому світі не буде...»

Не дочитавши, Геннадій мимоволі зіщулювся і роззірнувся. Ні, то тільки здалося, все в нормі, він сам-один у своєму кабінеті. Знову налетіли думки.

З Танею завжди було непросто. Одного разу вони, студенти-старшокурсники, майбутні інженери, пішли гуртом на прем'єру в драматичний театр і познайомилися із зграйкою дівчаток, студенток театрального училища, яких за давньою традицією пускали на гальорку безплатно. Таня вирізнялася поміж ними — кароока струнка брюнетка з гордою поставою голови. Після вистави Геннадій провів її додому, і вона «випурхнула», помахавши йому рукою, без жодного натяку на «інтим». За кілька днів він чатував її під театральним училищем, доходяючи закінчення занять. А потім, під допитливим поглядами подруг, знову супроводив Таню до її під'їзду.

І знову — безрезультатно... Дивовижно, адже належала вона до справжнісінької богеми. Там дозволялося й випити, і «травичку» покурити, та й розмови були *ще ті...* Жодних проблем з анекдотами чи лихослів'ям. А ця, бач, тримала дистанцію. «Чого ти причепився до Таньки? — казали йому хлопці з того ж театрального. — Он скільки дівчат. Ця так просто *не дасть*. Гляди, ще оженять».

Та він уже завівся і наступного разу напросився зайти в гості. Його вразила нужденність, що обсіла її родину. Мати — прикута до ліжка хворобою, батько — геть

«зачуханий» ремісник, менша сестра почала навчатися в художньому училищі. Все тут у злиднях, стара квартира з високою стелею не знала ремонту з дореволюційної пори; вкотре перешиваний одяг; клишоногі стільці й столи... Незбагненно, як вони давали собі раду — але ж якось жили!

Протягом наступних двох тижнів Гена заходив і з одного, і з другого боку — усе марно. Таня трималася по-дружньому, але не більше. Нарешті він спитав навпрошки:

— То що, у нас так нічого й не буде?

— Так, не буде, — незворушно відказала Таня. — Я не бажаю, як мама, все життя товктися біля плити. Не хочу, як тато, все життя горбитися біля нудної, нецікавої і виснажливої роботи. Хочу стати великою актрисою, а для цього маю бути вільною. Заміж я, можливо, і вийшла б, але не за тебе. Ти хто? Студент, а отже, поки що ніхто. Твоя воля: приходи, іди собі — а в мене зовсім інша мета.

І, витримавши паузу, несподівано продекламувала:

— «Прийшла ось і кажу: як нинішньому снігу з небес летіти легко крізь лютого іржу — так само і мені зійти на сцену легко. А ви мені не вірте, коли вам це кажу». Белла Ахмадуліна. І можеш вважати це моїм життєвим кредо.

Ця заява дошкульно зачепила Геннадія, і він вирішив припинити будь-яке упадання за дівчиною. Було як зазвичай: два-три тижні спогадів, далі вони навідуються чимраз рідше, й нарешті минуле вкривається серпанком непам'яті. І ти знову готовий до чергових подвигів.

З погляду юного бовдура він зазнав цілковитої невдачі. Стільки втрачено часу й сил, а результату жодного. Утім, що таке результат, він тоді до пуття й не уявляв.

Минуло шість років. Геннадій успішно закінчив інститут, а згодом в іншому місті аспірантуру. Молодий кандидат наук, старший науковий співробітник у провідному НДІ, він тоді був собою вельми задоволений.

Йому доручили вести госпрозрахункову тему, однак у процесі роботи виникла потреба замовити експериментальне обладнання. Підходящий завод з відповідною спеціалізацією виявився в місті його студентських літ, і він негайно виїхав туди у відрядження.

Справи було владнано швидко, замовлення успішно зроблено, можна б і повертатися, проте Геннадія повело на спогади. Стояло літо, серпень, пишна південна рослинність, велетенські дерева, вимощені бруківкою вулиці... Прогулюючись, він опинився біля старого Таниного будинку, подзвонив у двері її квартири, і його впустили. Так само прикута до ліжка мати впізнала його, і вони розговорилися.

— Таня має успіхи, — розповідала вона. — Її залишили в місцевому драматичному театрі, і вона вже зіграла кілька головних ролей. Щоправда, в особистому житті...

Мати замовкла.

— А що в особистому житті? — поцікавився Геннадій. — Щось не так?

— Не так. Вийшла заміж. Провідний, заслужений артист, набагато старший за неї. Потім розлучилися, дітей немає. Нині самотня, а їй же двадцять шість уже років, — вона зітхнула.

Та Геннадій уже дізнався про все, що його цікавило, і швидко відкланявся. Шлях його лежав до театру, де він без проблем придбав квиток у ложу на вечірню виставу. Як повідомляла афіша, Таня грала сьогодні увечері.

Решту дня він протинявся містом, а надвечір з букетом квітів був у театрі. Ставилася сучасна п'єса. Таня виконувала головну роль, і публіка приймала її досить доброзичливо. І не більше.

Геннадій не вважав себе знавцем, проте йому здалося, ніби Таня була стурбована чимось і, найімовірніше, зовсім не роллю. Утім оплески вона все ж «зірвала». Вистава скінчилась, і театрали кинулися з букетами на сцену до

улюблених артистів. Він теж вийшов і одразу рушив до Тані.

— Це я, — сказав і подав букет. — Вітаю.

Таня глянула на нього. Щось ледь відчутно змінилось на її обличчі.

— Це ти? — мовила вона. — Нарешті ти. Почекай мене надворі.

За півгодини вони йшли поруч уже стемнілими й притихлими вулицями такого знайомого міста. І все їм сприяло: літо, каштани, місяць угорі.

Час від часу Таня поглядала на нього темними вологими очима. Вона часто дихала, губи в неї припухли — увіч була схвильована, й те хвилювання перейшло до Геннадія.

— Оце мій будинок, — спинилася вона. — Живу на першому поверсі — кімната в комунальній квартирі. Чоловік залишив після розлучення. А все ж краще, ніж разом з батьками й сестрою у двох кімнатах. Можеш зайти, коли є бажання.

Вона обернулася, не ждучи відповіді відчинила двері й пішла попереду, легко орієнтуючись у темному коридорі.

— Це тут, — вона штовхнула двері по праву руку, намацала вмикач і увімкнула світло. Геннадій розгледівся. Доволі велика, пристойно умебльована кімната. Вони погомоніли, далі він обняв її. Таня чинила опір про людське око, однак недовго, потім немовби зважилася й поступилась, припавши до нього всім тілом. Ось тут і почалося. Ні до того, ні після Геннадій не зустрів такої шаленої пристрасті. Вона гарчала, вона стогнала, вона здійняла такий галас, що він просто не міг збагнути, чому до дверей кімнати не збіглися всі мешканці комунальної квартири.

— Не бійся, — шепнула вона йому у проміжках між конвульсіями, — у мене сусіди — пара стареньких, вони майже глухі.

Пізніше, коли вони лежали обійнявшись і міцно тулячись одне до одного, він спитав:

— Чому ти розлучилася ?

— Не було жодного сенсу в такому сімейному житті, — неохоче відповіла вона. — Він пив по-чорному. Запоями пив. А в перервах — хоч до рани тули, та й актор талановитий.

— А що з ним тепер?

— Усе погано, цироз, але тим уже нехай переймаються три його попередні дружини.

— А твоя мета — вона залишилася та сама?

— Так, — несподівано стримано, аж сухо, відказала Таня і продовжила словами відомого йому вірша Бориса Пастернака. — «Якби ж знаття, що так буває, Коли заходив на дебют, Що строфи з кров'ю — убивають, Затоплять горло і уб'ють!»

Зробила паузу і завершила одразу останнім чотиривіршем:

— «Коли рядок чуття диктує, Воно на сцену шле раба, І тут мистецтво вже німує, І дихають ґрунти й судьба».

Він пішов од Тані аж над ранок, не спізнавши сну ані хвилини. Сонце вставало, вулиці були незвично безлюдні. Ось проїхала машина-поливалка, прошелестів останній нічний чи, може, перший вранішній тролейбус.

Діставшись до готелю, Гена солодко проспав кілька годин. Потім подався на вокзал і взяв квиток додому на нічний поїзд. Нестерпно хотілося ще раз побачити Таню. Зайшов до неї додому, йому ніхто не відчинив; забіг у театр на вечірню виставу — грала інша актриса. Так він і поїхав, не побачившись і не попрощавшись.

Через місяць він не витримав, узяв на тиждень відпустку і приїхав ще раз. Таню розшукав у театрі — вона готувалася до вистави.

— Ми побачимося? — спитав у неї.

— Гено, — відповіла вона занадто серйозно, — не приїжджай більше. Вважай, це моя забаганка. Я подумала, що раніше була до тебе несправедлива, і вирішила спокутувати.

— А як же кохання? — спитав він. — Мені здалося, ти теж його відчувала.

— Я актриса, — відказала Таня, — хіба мені важко зіграти любов. — І, якось над силу усміхнувшись, додала: — Я ж казала — моя мета й завдання залишаються ті самі. Прощай.

Геннадій поїхав геть, але після всього надовго позбувся душевної рівноваги.

Через рік він одружився, потім народилася донечка, і події пішли своєю колією. Років за п'ять він нібито остаточно забув про Таню.

А от вона, судячи з усього, не забула...

Геннадій Петрович знову вернувся до листа. «Гено, — писала Таня, — твій син — дитя кохання. Він прекрасно вдався нам. Я змогла його добре виховати й дати непогану освіту. Ти міг би ним пишатися. Я обдурила тебе, я не гра-ла і справді тебе любила. Але тоді у мене були інші погляди на життя й для тебе там не знаходилося місця. Скажу тобі — усе довкола суєта, суєта й нісенітниця. У житті немає ніякого іншого сенсу, крім самого життя, ти вже повір мені. Тепер уже пізно загадувати, що могло б у нас із тобою бути. Ось тепер прощай назавжди. Раніше ти постійно був зі мною, досить було глянути на сина».

Літери останнього речення трохи розпливлися. Очевидно, на них упало кілька сльозин. Унизу була приписка: «P.S. Не вір актрисам. Плакати на сцені нас теж навчали».

Далі латинськими літерами зазначалася ізраїльська адреса.

Оце так маєш! Вельмишановний професор Геннадій Петрович глибоко задумався.

«Якби я тільки міг, якби лиш смів Бодай ледь-ледь, частково, Я написав би восьмеро рядків Про пристрас-ті основи», — згадав він рядки улюбленого, великого й нещасного поета Бориса Пастернака. Отже, Геннадію, ти маєш сина. А фотокартка?.. Він потрусив конверт. Із нього випав маленький — три на чотири сантиметри — знімок молодої людини в незнаній військовій формі.

«А що, може, й схожий. Тільки чому Ізраїль?» Геннадій Петрович ніколи не цікавився національністю Тані та її родини. «Мабуть, була причина», — подумав він і пригадав, що за «Законом про повернення» правом переселятись до Ізраїлю можуть скористатися не лише євреї, а й їхні діти, внуки, родичі. «Треба б зустрітись, промайнула думка. — Це мій син, а я жодного разу його не бачив. Непорядок».

Одначе тільки через рік Геннадію Петровичу вдалося потрапити в «країну обітовану»; там проходив семінар на тему його наукового фаху і його включили до складу учасників.

Усе тут було для нього новим: палюче сонце, експансивне населення, історичні визначні місця, храми і святини. Семінар відбувався в Єрусалимському університеті, й на другий день Геннадій Петрович вислизнув якомога раніше, найняв таксі й вирушив за вказаною в листі адресою неподалік від великого міста.

Двері відчинила молода чорнява жінка.

— Покличте, будь ласка, Геннадія, — промовив він зненацька пересохлими губами, і серце нерівно закалатало.

— Навіщо вам Геннадій? — відказала жінка ламаною російською мовою. — Геннадій загинув шість місяців тому на ліванському кордоні. Я була його дружиною, звати мене Белла. Хто ви йому?

— Я його батько. Принаймні, я так думаю, — повільно промовив Геннадій Петрович. І подумав: «Не встиг.

Втратити сина, якого жодного разу не бачив? І таке теж судилося пережити. Тяжко».

— Він мені не казав, що має батька, — сказала жінка. — Розповідав тільки про матір. Та коли ви його батько, то у вас є внук Давид.

З-за її спини, тримаючись за материну спідницю, визирнуло світлочубе і блакитнооке хлопчеченя десь рочків зо два.

«Такий, як я, — подумав Геннадій Петрович. — І як мій син».

Він зайшов, поговорив з Беллою, розказав їй усе, що знав сам, побавився з Давидом і вернувся на семінар.

Те, що сталося, належало усвідомити. Минуле увірвалося в його теперішнє життя й назавжди його змінило. Він став дідусем, а отже, старшим і, можливо, мудрішим.

«Сенс життя в самому житті», — пригадалися рядки з Таниного листа. Так воно і є. Геннадій нарешті пізнав істину: треба просто жити й давати жити іншим.

Щось ворухнулося всередині. У пам'яті нечітко випливли давно знайомі й добре забуті рядки великого емігранта Володимира Набокова:

Ми з тобою так вірили в сув'язь буття,
але от озирнувся я до юності давньої,
і здалася вона мені, до забуття,
не моєю у барвах і в рисах уявною.

Здається, він справді змінився і, мабуть, уже назавжди.

Минуло три роки. Травень, вечір. Геннадій Петрович сидів у кріслі біля басейну і споглядав *піннозелене* та *вічношумливе* море. Пригадується, десь так називали його стародавні греки у довільних перекладах класичного гекзаметру, що їх йому доводилося читати. Сонце вже сіло, проте було ще видно.

Зовсім неподалік на високій сцені лаштувався оркестр — готувався до галасливої вечірньої програми.

«Добрий готель, — подумав Геннадій Петрович, — цілком виправдовує свої п'ять зірок. Та й система «все увімкнено» вельми приваблює». Йому завжди подобався район Кемера, невеличкого курортного містечка провінції Анталья на турецькому узбережжі Середземного моря. «Все-таки добре, що ми вирішили провести травневі свята саме тут».

Готель славився великими басейнами з підігрітою морською водою — у відкритому морі купатися було ще холодно.

Величезні білі будівлі основних корпусів здіймалися метрів за сто по ліву руку від нього. Швидко смеркалося, почали спалахувати ліхтарі зовнішнього освітлення. Скоро вони засяють на всю силу.

Архітектура переважно була нібито європейська, хоча на дахах будівель вивищувалися невеликі декоративні вежі у східному стилі з емблемами у вигляді фантастичних тварин. Еклектика, звісно, зате красиво. Праворуч знаходилася доволі велика двоповерхова споруда з кафе-ресторанами на першому та другому поверхах. Власне, Геннадій сидів на відкритій веранді першого поверху. На другий поверх вели широкі зовнішні білокамінні сходи з двох розвернутих на сто вісімдесят градусів прольотів. Ними спускалося веселе товариство: дві молоді вродливі жінки, одна — світлошкіра блондинка з грудним дитям на руках, друга — смаглява брюнетка з карбованим профілем. Поперед них бігло худеньке блакитнооке хлопчечко з довгим золотистим чубчиком.

— Дідусю! — ще здалік закричало воно. — Там таке смачне шоколадне морозиво! Ми з мамою і тітонькою Марією по дві порції з'їли.

— Давиде, обережно, бо впадеш, — осмикнула його мати.

«Ось воно, щастя, — подумав Геннадій. — У мене тепер дві дочки й два внуки. Марійка та Белла дружать між собою, ми постійно спілкуємось. Чого ще бажати людині мого віку і становища...»

Біля його столика зупинилася миловида пані середнього віку, поруч із якою він сьогодні весь день засмагав коло басейну.

— Геннадію Петровичу, це ваша компанія? — спитала пані.

— Так, — відказав він. — Діти й онуки, як бачите.

— Але ви, я бачу, сам-один? — вела далі сусідка по басейну. — Ходімо потанцюємо, оркестр уже починає.

І глянула на нього так багатозначно...

«А чому б і ні, — подумки сказав собі Геннадій. — Багато чого відходить, та багато чого й лишається...»

Він підвівся, готовий на подвиги.

Марійка помахала йому рукою й привітно посміхнулася. «Отже, схвалює».

Оркестр загравав ритмічну мелодію, темне небо іскрилося зорями, люди навколо були доброзичливі, й панував гарний настрій.

Геннадій Петрович почувався гармонійно і природно. Усі проблеми — кар'єра, службові чвари й інтриги, ледачі студенти та аспіранти, відлиги й погана погода — залишилися десь далеко-далеко.

«Майже щастя, — знову подумав він і сам до себе додав: — Нехай не цілковите, але... дуже схоже».

БОРЯ І ЧАРІВНІ ДВЕРІ

Годинник пробив десяту ранку. Сьогодні субота, а отже, зараз приведуть онука. Йому незабаром шість і звать його, як мене — Боря, Борисик, Борис. Усього шість, а такий дорослий, що дивом дивуєшся. Та й запитання ставить дуже непрості. Кінець червня, досить спекотно, і на невеликому лужку із ставком і рибками, що прилягає до нашого будинку, життя у розповні. У тіні кущів ховаються кіцьки, рибки живуть якимсь своїм неквапним життям. На великій сосні поряд з кованими під бронзу ґратами огорожі підвішена дерев'яна годівниця-хатка, і в ній білка діловито лузає насіння. Трава на лужку зелена-зеленісінька. Біля кам'яної огорожі із зворотного боку будинку — альпійська гірка, поросла польовими квітами.

До воріт підкотила машина й висадила худенького хлопчика. Це онук. Цього року йому до школи.

Під сосною в тіні дерева висить гамак-гойдалка. На металевій основі — яскравий матрац. Там я і сиджу, туди попрямував і Боря.

«Дідусю! — закричав він ще здалеку. — Пограймо у футбол».

Якийсь час ми захоплено ганяли м'яча по лужку, потім, набігавшись, сіли на гамак.

«Як справи, Борю? — запитую я. — Що сьогодні в житті було цікавого?» Маленький хлопчик замислився і невпевнено відповів: «Не знаю. Ось удома поснідав, зараз з тобою граюсь. Увечері Андрійко з батьками прийде в гості. — І несподівано запитує: — А як зробити, щоб було цікаво?» «Серйозне запитання, Борю, — збираюся я з думками. — А на серйозні запитання і відповідати треба серйозно. Ось слухай. Поки ти маленький, ти собі життя не вибираєш.

Що дісталоя, те твоє. Ось через два місяці до школи підеш — посадять тебе за парту з тим, з ким учителька захоче. Але якщо ти ростимеш правильним хлопчиком, то з кожним роком ти все більше й більше будуватимеш навколишній світ під себе, спілкуватимешся з тими, з ким сам захочеш, створюватимеш свій власний світ».

«Чарівний?» — радісно вигукнув онук. «Так, — посміхнувся я. — В якійсь мірі і чарівний, тому що кожен хлопчик коли-небудь відкриває свої двері і опиняється у дивній країні. Цю країну він створює і наповнює дивовижним змістом самостійно. Там він знайде дівчинку, яка з часом стане його дружиною і подарує йому синів та дочок; там він вік звікує, там пройде життя його дітей і онуків, друзів і колег; там він зведе будинок і посадить сад. Країна ця буде настільки чарівною, наскільки він зуміє реалізувати свої найсміливіші мрії і наміри. Мине час, і він зрозуміє чи все зробив для цього. А його діти й онуки почнуть шукати свої двері, свою країну. Розповім тобі одну історію. Це було дуже давно — близько семисот років тому. В Англії в цей час правив король Іоанн Безземельний. Відомий він нащадкам в основному тим, що підписав Велику Хартію вільностей. Правда, зробив він це не з власної волі, а під тиском повсталих баронів і не збирався виконувати положення, що містяться в ній. Проте визнано, що всі Британські свободи і основи демократії вийшли саме з цього документу. Королем він вважався поганим і невдатливим. Адже порівнювали Іоанна з попередником — його братом, славнозвісним Ричардом Левове Серце, одним з вождів Третього Хрестового походу. Похід цей був організований на заклики Римського папи Григорія. І очолювали його німецький імператор Фрідріх Барбаросса, король Франції Філіп Август і англійський король Ричард Левове Серце. У 1190 році війська вирушили в далеку дорогу. Безпосередньою причиною походу було

скрутне становище християн у Святій Землі, зокрема взяття Єрусалима мусульманським правителем Сирії і Єгипту Саладином. Фрідріх Барбаросса не дожив до безпосередніх боїв із мусульманами — потонув під час переправи через гірську річку. Зате справжній лицар Ричард був неперевершений. Він очолив військо, зайняв по дорозі острів Кіпр, де одружився з принцесою Беренгарією, узяв штурмом укріплену фортецю Акру, переміг мусульман у битві при Арсуфе і рушив на Єрусалим. Проте розбіжності в таборі хрестоносців, а також хвороби, епідемії настільки скоротили його армію, що він вимушений був повернутися до Європи, де його вже очікували давні соратники, що перетворилися на лихих ворогів.

Однак він залишився в очах сучасників прикладом справжнього лицаря, особисто керував бойовими діями у Франції, де й був убитий арбалетною стрілою під час облоги замку».

«Арбалет — це те, що висить у нас на стіні у більярдній?» — уточнив онук. «Еге ж. І, як бачиш, він у доброму стані, хоч зараз до діла».

Треба сказати, що колекціонування середньовічних холодної зброї і обладунків уже протягом багатьох років — одне з моїх улюблених занять у вільний від основної роботи час.

«З таким героєм, як Ричард Левове Серце, — провадив я далі, — важко було порівнятися. Хіба що досягти успіху в хитрості і віроломстві. Недаремно ж сучасники й нащадки завжди підозрювали, що смерть Ричарда була не випадковою і до цього цілком міг докласти руку молодший брат, котрий розраховував на корону. Поводився він так, що його цілком можна було звинуватити в найгіршому. Ось, скажімо, коли Ричард повертався з Хрестового походу сам, без супроводу, як мандрівний лицар, то принц Джон

(майбутній король Іоанн) змовився з австрійським герцогом Леопольдом, внаслідок чого король був заарештований і кинутий до в'язниці, де провів два роки. Відпустили його тільки за наполяганням Римського папи і за великий викуп. Так от, за правління Іоанна сталися такі події. На одному з лицарських турнірів, що проводилися у той час, був серйозно поранений знатний вельможа, наблизений короля. Рана запалилася, почалася гангрена, і лікарі сказали, що вони в цій ситуації безсилі. Хворий висповідувався у своїх гріхах і підготувався до смерті. Але він був єдиним спадкоємцем знатного роду, сам король був зобов'язаний йому військовою підтримкою в численних феодалних смутах того часу. Тому його все-таки намагалися врятувати. Якраз у цей час в Англії у родичів гостювала відома цілителька Міріам — учениця знаменитого лікаря і філософа Моше бен Маймона чи Маймоніда, як його називали в Європі. Євреї ж його найчастіше називають Рамбамом. Міріам була молодою, вродливою, але вже мала великий досвід лікування в Єгипті та Андалузії. Покликали її, і вона взялася за лікування. Це був сміливий вчинок. Якби знатний хворий помер, то з нею просто розправилися б. Такі були жорстокі звичаї того часу. Проте її успіх нічим добрим не скінчився. Вельможа одужав, а католицькі ченці-домініканці саме на цій підставі звинуватили її в чаклунстві. Міріам засудили до спалювання на вогнищі. Сім'я вельможі не заступалася, не заступився і король. Але страта все-таки не відбулася. Напередодні вночі Міріам була викрадена молодим лицарем із почту короля, який був приставлений до неї під час лікування і покохав її. Вони, мабуть, втекли з країни. І сподіваюся, прожили щасливе й довге життя в любові і злагоді. Відлуння цих подій — у сюжеті відомого твору Вальтера Скотта «Айвенго». Як бачиш, Борюсю, і в ті жорстокі часи в житті справжніх чоловіків було місце любові й

благородству. Кожен з них міг знайти свої двері в чарівну країну. Треба було тільки мати бажання, мужність і не відступати перед небезпеками на такому шляху».

«Звідки ти це знаєш, дідусю? — запитав онук. — Ти щось читав про це?» «Як тобі сказати, Борюсю. І читав теж. А ще наші предки теж з Андалузії. Деяко дійшло до мене в усному переказі, щось у письмовому, а головне всередині нас — у генетичній родовій пам'яті».

Ми помовчали, обмірковуючи сказане.

«Дідусю, — знову запитав онук. — А діти у них були?» «Напевно, були, Борисику. Один з них, судячи з усього, і розповів про це нащадкам. Так і стала відома нам ця історія».

Онук збентежено насупився. «Дідусю, — раптом запитав він, — а де твоя чарівна країна?» — «А ось же, Борю, ось вона навколо. Ти ж у ній і перебуваєш». — «А чарівні двері?» — «Зараз покажу», — і я повів онука навколо будинку до великих металевих дверей, пофарбованих у темно-зелений колір. Двері вели до цокольного поверху будинку. Щоб до них підійти, треба було спуститися на двадцять кам'яних сходинок униз.

«Я знаю, — сказала практична дитина, — це двері у підвал. Ось відкрий, і там буде басейн». «Ну що ти, Борю, — постарався переконати я його, — це справжнісінькі чарівні двері, але відкриєш ти їх тільки тоді, коли виростеш і станеш господарем своєї долі».

«І я там зустріну свою дівчинку?» — хитренько поцікавився онук. «І дівчинку, і все інше», — якомога переконливіше відповів я.

Тут нас покликали обідати. Потім ми грали в шахи, потім читали, а відтак знову ганяли м'яча, і нарешті прийшла моя дочка — Борисикова мама, і забрала його додому.

Я взяв книгу і ліг на гамак. Я був у своїй чарівній країні і подумав таке: «Багато хто шукає свою чарівну країну,

намагається увійти до чарівних дверей. Легше розповісти про це, ніж реалізувати мрію. Але, якщо постійно шукати своє Ельдорадо¹, то повинен настати момент, коли ти побачиш його. Але не тут і не зараз. Ще є час. В усякому разі я сподіваюся на це».

Багаторазово писали про це літератори, говорили зі сцени актори, намагалися зображувати в музиці композитори. Навіть священнослужителі, навіть вони... Декотрі вважали і вважають, що любов — чарівна країна. А можливо, як казав Булгаков, кожному дістається «за вірою його».

Що ми знаємо про цей і той світ? Ось великий і нещасний Едгар Аллан По сказав про це:

Кажуть, якимсь було
Їхав лицар давно
В дощ, у спеку і в холод з небес.
Він не сходив з коня,
Все шукав навмання
Ельдорадо — країну чудес.

Так постарів юнак.
Сон розтанув, відтак
І геройський запал його щез,
Бо ж він так і не зміг
Відшукати доріг
В Ельдорадо — країну чудес.

Але ось перед ним
Появивсь палігрим —
Подорожній у білому весь.
«Діду! — лицар спитав, —
Чи ти не зустрічав
Ельдорадо — країну чудес?»

¹ El Dorado — золото (*исп.*) — міфічна країна золота і коштовного каміння.

І почув він в одвіт:
«За вершинами літ
У Долині Тіней сенс воскрес
Для таких ось, як ти,
Хто задумав знайти
Ельдорадо» — країну чудес»¹.

Як добре сказав, а сам помер у сорок років від передозування наркотиків. Але ж усе шукав, у цьому йому не відмовиш.

Я й далі сидів, точніше, напівлежав у тіні на гамаку-гойдалці, меланхолійно розглядаючи ясно-жовту смугасту оббивку матраца, потім встав і попрямував до тильної сторони будинку, до Чарівних дверей.

Трохи подумавши, я взявся за обшарпану дерев'яну ручку і сильно потягнув двері на себе, вони відчинилися.

За дверима були... густі ясно-зелені зарості молодого лісу. У просвіті між деревами виднілася велика галявина, всіяна жовтими, червоними й синіми квітами серед злегка вигорілої трави. Галявина спускалася до неширокої річки з яскраво-блакитною водою, яка весело дзюрчала між камінчиків. Брід був просто навпроти мене метрів за сімдесят нижче по схилу. На пагорбі з другого боку річки височів замок із високими мурами й зубчастими вежами, складеними зі світлого каменю. Вежі були увінчані дерев'яними маківками, над якими майоріли довгі яскраво-сині стяги із зображеннями золотого лева.

Пролунав співучий звук кавалерійського ріжка, відкрилася величезна брама з масивних дерев'яних брусів, оббитих навхрест бронзовими смугами і всіяних величезними металевими шипами, і на всипану дрібним червоним гравієм дорогу виїхала кавалькада вершників в яскравому одязі.

¹ Едгар Алан По. «Ельдорадо», 1899 р., у перекладі Лариси Дубас.

Дами в амазонках, кавалери у плащах із золотим шитвом, варта в шоломах, із списами і щитами. Усі із мечами.

Попереду їхав дивно знайомий вершник у береті з пером на гнідому коні. Він зупинився, обернувся і щось крикнув. Кавалькада на мить завмерла під променями вранішнього сонця. Вранішнього?..

«Ні, — подумав я. — Ще не час, поки що не час». І рвучко закрив двері в Чарівну країну, повернувши ключ на два обороти.

Чарівні двері шляхетного лицаря

Дивні речі відбуваються сьогодні в нашій літературі. Скільки вже було сказано й написано про те, як відсутність будь-якої цензури і воістину безмежні видавничі можливості розмили в умах читачів колись чіткі уявлення про якість і високе призначення художнього слова. Сьогодні вже багатьом читачам просто важко, а іноді й неможливо відрізнити по-справжньому професійний твір від літературного виробу. Та що там читачам! Деяким письменникам часто-густо невтямки, що насправді виходить з-під їхнього пера... Розмиті не лише стандарти, а саме внутрішнє, духовне розуміння і сприйняття художнього літературного тексту. Причини такого стану речей відомі. Але ось що цікаво: на цьому тлі майже загального занепаду рівня читацької культури і, що особливо небезпечно, письменницькою такою, раптом з'являються таке, з чого не дивуватися просто неможливо.

У цій книзі Бориса Фінкельштейна тридцять одне оповідання. Але всі вони читаються, як одне. А точніше, сприймаються, як один великий твір про наше як давно минуле, так і сьогоднішнє життя. Ці оповідання, побудовані всупереч усіляким формальним літературним правилам та канонам, вражають читацьку уяву не стільки своєю незвичайною формою і простою довірчою мовою, що переходить іноді в жорстку, майже ненормативну лексику, скільки глибиною осягнення

матеріалу і закладеної в них думки. Так і хочеться ці оповідання порівняти з біблійними притчами! Але це все-таки інший жанр.

Багато оповідань написані від першої особи, і на перший погляд здається, що автор, не особливо дбаючи про форму і зміст, просто ділиться з читачем спогадами про своє життя, про людей і події давно минулих днів, перескакуючи з однієї історії на іншу, забігаючи вперед і знову повертаючись до вже викладеного, і при цьому встигаючи торкнутися і сьогодення, проте не все так просто. Архаїчність оповіді якимсь дивним чином приводить до зовсім іншої мети, до моменту, коли розкиданість фрагментів раптом перетворюється в струнку виражену думку, в об'ємне, як сказали б сьогодні, 3D зображення нашої дійсності, яка нами відчувається ніби зразу в трьох вимірах: у минулому, сьогоденні й майбутньому (оповідання «Ляля, або циганське щастя», «Толику, наливай» тощо).

Дивує й інше: ніби повна відсутність в оповіданнях сюжету в його класичному розумінні (зав'язка, кульмінація, розв'язка), проте цей подив минає, як тільки усвідомлюється істинний зміст розказаної історії, іноді незавершеної і такої, що чекає свого продовження, як це сталося в оповіданні «В умовах пустелі», сюжетна лінія якого отримала своє завершення зовсім в іншому оповіданні — «Москва–1995». І автор тут ніби ні при чому. Так вийшло по життю. Більше того, він, автор, при слушній нагоді обов'язково підкреслить, що «...я описую події, як правило, з великої відстані. Упевнений, що життя дає такі теми (читай: сюжети. — В.Б.), яких вигадати неможливо». (З інтерв'ю газеті РВанкер, № 77, 2012 р.) І справді, сюжети оповідань Бориса Фінкельштейна прості й водночас складні, як саме життя. І майже в кожному оповіданні з «життєвого» сюжету народжується воістину філософське узагальнення самої суті життя, його блиску й убогості, його високого божественного сенсу та повної безглуздості,

суєти, втрати людської гідності і, навпаки, звеличення самого звання — людина, її здібностей і безмежних можливостей (оповідання «No limits»).

Але чи варто повною мірою приймати на віру те, що говорить про свою творчість сам письменник? Творча людина завжди суперечлива як безпосередньо у своїй творчості, так і в її самовідчутті й оцінці. Саме в цьому і проявляється істинне вираження творчості: в її авторській неоднозначності. «Я помітив, що персонажі, яких описую, частенько мене, як автора, не слухаються, починають жити своїм життям. Вони ніби не бажають себе вести по заданому, і розповідь зміщується в іншу площину (як і сюжет! — *В. Б.*), нерідко, на моє щире здивування». (З інтерв'ю газеті *PBanker*, № 77, 2012 р.) Ці слова не що інше, як визнання і констатація наявності творчого літературно-художнього процесу з усіма його химерами, зигзагами, коли герої «не слухаються» автора, і таємницями, коли не відомо, чим і як закінчиться твір, створений уже не просто й не стільки із спогадів, а більшою мірою з образів, узятих з надр уяви, тобто з підсвідомості, де все і зберігається, що потрібне для повноцінної творчості: і підсобний матеріал, і відповідні інструменти.

Відомо, що вільна творчість не терпить прописних істин. У тому числі й вимог дотримання чистоти жанрової форми. В деяких оповіданнях автор у своїх художніх дослідженнях впритул наближається до меж містичної образності (оповідання «Ляля, або циганське закляття», «Мамба — дочка вождя»). Тобто, ніби взагалі виходить за межі реалістичного оповідання, повністю віддаючись і довіряючи польоту творчої фантазії. Важко чи майже неможливо повірити в те, що в «найзастійніший» радянський час (60-ті роки минулого століття) студент одеського інституту зв'язку й чорношкіра студентка одеського університету, дочка вождя одного з африканських племен («Мамба — дочка вождя»), провели на пляжі ритуал, після якого студент став володіти особливими

здібностями, що наганяли справжній жах і страх на собак. «...Мамба купила на Привозі білого півня, відрубала нещасному птахові голову і кров'ю побризкала собі на груди, а мені намалювала на правій руці якийсь значок. Потім вона бурхливо станцювала щось на зразок рок-н-ролу, наспівуючи щось своєю мовою. Усе це відбувалося ввечері на безлюдному й неосвітленому пляжі. Друзі стерегли нас, щоб ніхто не перешкодив. На закінчення вона викупалася в морі й зажадала, щоб хто-небудь з нею ну це... «поспілкувався». Один сміливець знайшовся». Не беруся стверджувати, що цього насправді не було. Та зате з твердою впевненістю скажу, що природно, як само собою зрозуміле, віриться в інше, в те, що ти, відкривши книжку оповідань, читаєш істинну правду. В цьому й полягає чари художньої літератури. Читач швидше повірить не в те, що було насправді, а в те, що було вигадано у пориві творчого натхнення. Про це говорив ще Федір Михайлович Достоевський.

Покладаючись у своїй творчості на натхнення, автор уже не може бути просто хронікером життя. Занадто вузькі рамки, яким б насиченим і цікавим не було воно. Натхнення вимагає більшого — відображення загальної картини дійсності. І Борис Фінкельштейн, як слухняний учень, дотримується цієї вимоги. Підсвідомо, як істинний митець, не озираючись на те, що було зроблено в літературі до нього, відчуваючи нутром небезпеку такої остороги.

Крок за кроком, деталь за деталлю, думка за думкою, образ за образом — і ось уже перед нами не просто збірка оповідань, а повномасштабна картина життя нашого суспільства від радянських застійних часів і до днів нинішніх. Тут є все: і те, чим ми, радянські люди, колись пишалися, і те, про що мріяли, і те, чого не змогли зберегти, і те, що побудували, а потім знищили самі, своїми руками, і те, що дозволили знищити ворогам... Тут є молодість, любов і зрілість. Тут є війна, страх і сльози. І є розуміння того, що втраченого вже

ніколи не повернути, як це сталося з головним персонажем в оповіданні «Десять літ по тому», що оповідає про погромні події у Баку, коли за одну ніч загинуло понад сто сорок і більше семисот вірмен було поранено. В результаті місто покинуло близько півмільйона людей. «Після всього цього кошмару мені стало абсолютно ясно, що наш колишній, простий і бідний, але в чомусь затишний світ зник, розтанув без сліду».

Почалися інші, нові часи. Нове незнайоме життя, в якому тепер за все треба було платити і за все битися, як на війні, не розмінюючи при цьому і не втрачаючи себе. Не поступаючись своїми принципами і не переступаючи законів життя, бо все у цьому світі взаємозв'язане і за кожне своє слово, за кожен крок і за кожну дію обов'язково доведеться відповідати або заплатити по самій високій ціні — самим життям. Це і сталося з Василем Івановичем із згадуваних уже оповідань «В умовах пустелі» і «Москва–1995».

Автобіографічність багатьох оповідань Бориса Фінкельштейна дозволяє нам побачити не лише панорамність описуваних подій в їхній історичній та географічній площині, а й відкрити для себе внутрішній світ автора — прообразу головного ліричного героя. А отже, і глибше зрозуміти, про що йде мова, коли він, автор, раптом несподівано обриваючи сюжетну лінію оповідання, веде нас у складний і образний світ філософських понять і висновків. Але не більше того. Як справжній художник, до кінця не усвідомлюючи образної глибини створеного, автор залишає читачеві право домислити і збагнути те, що перебуває за чарівними дверима Великої Таємниці Творчості. Він лише на мить трохи відкриває ці двері, щоб тут же захлопнути й зачинити на замок, повернувши ключ на повних два оберти, як це зробив ліричний герой в оповіданні «Боря і чарівні двері».

Мені здається, цим оповіданням Борис Фінкельштейн поставив себе в ряд найвідповідальніших і найсерйозніших

митців слова в нашій літературі. Тому що саме в цьому оповіданні, як у краплі води, відбилося все те, що робить літературний текст художнім твором.

І ще можна з цілковитою впевненістю сказати, що книжка закінчується цим оповіданням зовсім не випадково.

Чому?

Щоб відповісти на це запитання, треба прочитати цю книжку.

Але я думаю, що в кожного читача буде своя відповідь.

*Володимир БУШНЯК,
письменник*

ЗМІСТ

Феномен «життєвої» прози. <i>Віктор Баранов</i>	7
No limits. <i>Переклав Юрій Попсуєнко</i>	11
Десять літ по тому. <i>Переклав Михайло Каменюк</i>	22
Толику, наливай!.. <i>Переклав Юрій Попсуєнко</i>	33
Огляд. <i>Переклав Юрій Попсуєнко</i>	43
Мамба — дочка вождя. <i>Переклав Віктор Баранов</i>	52
Назадгузь до товариша Сталіна. <i>Переклав Віктор Баранов</i>	59
В умовах пустелі. <i>Переклав Віктор Баранов</i>	62
Москва–1995. <i>Переклав Віктор Баранов</i>	71
Знайому курку я не їм. <i>Переклав Віктор Баранов</i>	78
Ляля, або циганське закляття. <i>Переклав Віктор Баранов</i>	82
Муха. <i>Переклав Михайло Каменюк</i>	88
Ідочка. <i>Переклав Михайло Каменюк</i>	93
Краще — ворог хорошого. <i>Переклала Наталія Лизогуб</i>	102
Волга–Волга. <i>Переклав Віктор Баранов</i>	111
Жінка як найнебезпечніша іграшка. <i>Переклав Віктор Баранов</i>	119

Оповідки з дитинства. <i>Переклав Віктор Баранов</i> . . .	130
У кожній казці є часточка казки. <i>Переклав Михайло Каменюк</i>	148
Вони зелені... <i>Переклала Наталія Лизогуб</i>	159
Ріка життя. <i>Переклав Віктор Баранов</i>	167
Хрест Вікторії. <i>Переклав Михайло Каменюк</i>	172
Сорок літ по тому. <i>Переклав Віктор Баранов</i>	178
Ольга і Олечка. <i>Переклав Віктор Баранов</i>	191
Дві троянди. <i>Переклала Наталія Лизогуб</i>	197
Via est vita. <i>Переклав Віктор Баранов</i>	205
Грішні й праведні. <i>Переклав Віктор Баранов</i>	214
Різдвяна історія. <i>Переклав Віктор Баранов</i>	224
Пристрасті шалені. <i>Переклав Віктор Баранов</i>	235
Сни. <i>Переклав Віктор Баранов</i>	241
Білка і «стрілка». <i>Переклав Юрій Попсуєнко</i>	255
Зійти на сцену. <i>Переклав Віктор Баранов</i>	265
Боря і чарівні двері. <i>Переклав Юрій Попсуєнко</i>	280
Чарівні двері шляхетного лицаря. <i>Володимир Бушняк</i>	288

Літературно-художнє видання

БОРИС ФІНКЕЛЬШТЕЙН

МИНАЮТЬ ДНІ,
МИНАЮТЬ НОЧІ...

ОПОВІДАННЯ

Переклад з російської

Відповідальний за випуск

Юрій Ковальський

Обкладинка та верстка

Оксани Здор

Художньо-технічний редактор

Любов Ільченко

Підписано до друку 30.07.2015.

Формат 60×84 ¹/₁₆ · Гарнітура Peterburg. Папір офсетний.

Друк офсетний. Ум. др. арк. 17,21. Ум. фарб.-відб. 17,21.

Зам. №

ТОВ «Журнал «Радуга».

01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 51-А.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

в Державний реєстр видавців:

серія ДК № 1209 от 27.03.2003.

Надруковано в друкарні ТОВ «Бізнесполіграф»,

02094, м. Київ, вул. Віскозна, 8.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

в Державний реєстр видавців:

серія ДК № 2715 от 07.12.2006.